

WIAARA
*Skarby
kościółu Pokoju
w Świdnicy*
JAK SERCE
ze spizu

(st) cos'

Wiara jak serce ze spiżu

Skarby kościoła Pokoju w Świdnicy

POD REDAKCJĄ PIOTRA OSZCZANOWSKIEGO

ŚWIDNICA 2012

M98089-1

© Parafia Ewangelicko-Augsburska Trójcy Świętej w Świdnicy
Świdnica 2012

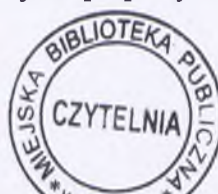

Wystawa „Wiara jak serce ze spiżu. Skarby kościoła Pokoju w Świdnicy”
oraz towarzyszący jej katalog zostały zorganizowane i wydane z finansowym wsparciem
Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego RP oraz Fundacji Współpracy Polsko-Niemieckiej

**Ministerstwo
Kultury
i Dziedzictwa
Narodowego.**

FUNDACJA WSPÓŁPRACY
POLSKO-NIEMIECKIEJ
STIFTUNG
FÜR DEUTSCH-POLNISCHE
ZUSAMMENARBEIT

42611 274,5 (438: 420) 416/17 (083834)

REG. (7)

ks. podw.

Projekt: „Przebudowa i adaptacja zabytkowego budynku stojącego przy Placu Pokoju 1
przy kościele Pokoju w Świdnicy na Centrum Promocji i Partnerstwa UNESCO”
współfinansowany przez Unię Europejską ze środków Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego
w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego dla Województwa Dolnośląskiego na lata 2007–2013

**PROGRAM
REGIONALNY**
NARODOWA STRATEGIA SPÓJNOŚCI

**DOLNY
ŚLĄSK**

UNIA EUROPEJSKA
EUROPEJSKI FUNDUSZ
ROZWOJU REGIONALNEGO

Scenariusz wystawy: **Piotr Oszczanowski**

Współpraca merytoryczna: **Agnieszka Seidel-Grzesińska, Adam Górski i Stephan Aderhold**

Scenografia i projekt aranżacji wystawy: **Diana Pastuszek**

Organizacja i koordynacja projektu: **Bożena Pytel**

Sprzęt ekspozycyjny zakupiono dzięki finansowemu wsparciu

Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Saksonii oraz Kościelnej Fundacji Ewangelickiego Śląska

Prace konserwatorskie i przygotowanie eksponatów: „drabik i wójtowicz” s.c.

Fotografie: **Bożena Pytel, Adam Górski, Stephan Aderhold, Piotr Oszczanowski, Mariusz Buczma**

Projekt graficzny i redakcja techniczna: **Jacek Zygmunt** skandha

Tłumaczenie podpisów na język niemiecki: **Barbara Bartczak**

Tłumaczenie tekstów na język polski: **Ksenia Stanicka-Brzezicka**

Tłumaczenie tekstów na język angielski: **Emilia Magdalena Staniek**

Nakład: 1000 egzemplarzy

ISBN 978-83-928160-6-5

Wydawca:
Agencja Wydawnicza ARGi s.c.
www.argi.pl

Miejska Biblioteka
Publiczna w Jaworze

02401-000090225

2/d/1981/2013

SPIS TREŚCI:

<i>Słowo wstępne</i>	4
Biskup Diecezji Wrocławskiej Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w RP ks. Ryszard Bogusz	
<i>Zaproszenie i podziękowanie</i>	5
Proboszcz Parafii Ewangelicko-Augsburskiej Trójcy Świętej w Świdnicy ks. Waldemar Pytel	
<i>Wprowadzenie do wystawy</i>	6–7
Piotr Oszczanowski	
<i>Wstęp do katalogu</i>	8–16
Agnieszka Seidel-Grzesińska	
<i>Dzieła sztuki, rzemiosła artystycznego oraz stare druki i ryciny kościoła Pokoju w Świdnicy</i>	17–74
<i>Katalog</i> Agnieszka Seidel-Grzesińska i Piotr Oszczanowski	
<i>Archiwalia kościoła Pokoju w Świdnicy</i>	75–83
<i>Katalog</i> Adam Górski	
<i>Muzykalia kościoła Pokoju w Świdnicy</i>	84–95
<i>Katalog</i> Stephan Aderhold	
<i>Streszczenie angielskie</i>	96–97
<i>Wybrana literatura (do wstępu i not katalogowych)</i>	98–103

SŁOWO WSTĘPNE

Wystawa *Wiara jak serce ze spizu*, którą dzisiaj mamy okazję otworzyć, to ważne wydarzenie w historii nie tylko Parafii Ewangelicko-Augsburskiej kościoła Trójcy Świętej w Świdnicy, ale także całej Diecezji Wrocławskiej i Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej. Dzięki niej możemy poznać artystyczną, intelektualną, ale przede wszystkim kulturową spuściznę naszej konfesji. A taka prezentacja zawsze przyczynia się do lepszego i docierającego do szerokich kręgów odbiorców zrozumienia istoty reformy Kościoła podjętej przez dr. Marcina Lutra. Także nas wszystkich czyni bardziej świadomymi tego, jak ważną lekcją oraz duchową wartością dla tego regionu i tej części Europy były postulaty głoszone przez naszego Reformatora.

Prezentowana ekspozycja to jest właśnie ten wyjątkowy depozyt, który winniśmy strzec i ratować, a ponad wszystko przekazać przyszłym pokoleniom. Bo składa on się nie tylko na dziedzictwo Reformacji śląskiej, ale także dzisiaj – naszej polskiej. Taki to obowiązek na nas spoczywa, do takiego obowiązku czujemy się powołani. To, że kościół Trójcy Świętej w Świdnicy zachował te wyjątkowe ślady i dowody swojej historycznej świetności, to zasługa także nas, to jest tych, którzy czuli się od 2. połowy XX w. odpowiedzialni za tę wyjątkową luterańską spuściznę. Jest ona bowiem dziedzictwem europejskim. W kontekście rocznicy i uroczystości roku 2017, to jest 500-lecia Reformacji, niech będzie ona przysłowiowym zwiastunem tego niezwykłego daru, jaki zawdzięczamy dr. Marcionowi Lutrowi. Niech stanie się dowodem na to, iż kultura pamięci jest jedną z ważniejszych, jaką dzisiaj uznajemy. Niech będzie też kwintesencją tego, co chcemy bezustannie wносить we wspólne dobro naszej ojczyzny Rzeczypospolitej oraz w dzieło integracji Europy.

Ks. Ryszard Bogusz
Biskup Diecezji Wrocławskiej
Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w RP

ZAPROSZENIE I PODZIĘKOWANIE

Szanowni Państwo,

Autor listu do Hebrajczyków pisze: „Przeto i my, mając około siebie tak wielki obłok świadków... biegnijmy wytrwale w wyścigu, który jest przed nami, Patrzając na Jezusa, sprawcę i dokończyciela wiary...” (Hbr 12,1.2). Słowa te przyszły mi na myśl w związku z otwieraną właśnie wystawą *Wiara jak serce ze spiżu*.

Prezentacja skarbów kościoła Pokoju ma miejsce w odnowionym z wielkim trudem byłym domu dzwonnika, który będzie siedzibą Centrum Promocji i Partnerstwa UNESCO. Niosąc idee zachowania spuścizny poprzednich pokoleń chcielibyśmy także wzbudzić dumę z rodzimych zabytków, ponieważ należą one do ogółu ludzkości i są wspólnym dziedzictwem.

Mając około siebie wielki obłok świadków trudno byłoby przechodzić obojętnie wobec przeszłości, którą jest nasyciona cała enklawa placu Pokoju. Niczym w zwierciadle odbija się tutaj wiara naszych przodków. Nieprzypadkowo wystawa nosi właśnie taki tytuł. Spiż to stop miedzi z cyną, cynkiem i ołowiem. Odporny na korozję i ścieranie, twardszy niż żelazo, uchodzi za symbol siły, trwałości i niezmienności. Nasi poprzednicy właśnie z taką determinacją budowali kościół Pokoju, serce tego miejsca. Z czasem wokół świątyni powstawały także i inne budynki i dziś możemy mówić o całym kompleksie architektoniczno-urbanistycznym placu Pokoju. Jednym z ważniejszych budynków jest tutaj Dom Lutra, w którym mieściło się ewangelickie gimnazjum, gdyż luteranie od zawsze przywiązywali wielką wagę do wykształcenia i edukacji młodzieży.

Czas po drugiej wojnie światowej nie tylko dla ludzi był bardzo trudny, wywarł również piętno na zabytkach. Przez długi czas wypierano ze świadomości mieszkańców miasta plac Pokoju i żyjących tu ewangelików. Oni jednak pozostali wierni Bogu. Dziś żyjąc w innych czasach, jesteśmy świadomi i obłoku świadków, i odpowiedzialności za jakość naszej wiary. Życzę, aby ta ekspozycja była nie tylko patrzeniem w przeszłość, ale stanowiła zachętę do umocnienia wiary. Oby wiara stawała się coraz bardziej podobna do owego serca dzwonu, trwała i niezmienna.

Chciałbym serdecznie podziękować dr. Piotrowi Oszczanowskiemu za przygotowanie scenariusza wystawy i nadanie całości charakteru... ze spiżu.

Dziękuję także Bożenie Pytel, bo bez jej determinacji i pasji nie byłoby tej wystawy.

Ks. Waldemar Pytel
Proboszcz Parafii Ewangelickiej

WPROWADZENIE DO WYSTAWY

Wiara jak serce ze spiżu – wybór tak metaforycznego i poetyckiego tytułu dla naszej wystawy (a będącego zarówno pochodną głoszonych przez dr. Marcina Lutra przekonań o tym, iż *sola fide*, jak i wyróżniającego luteran poglądu, że Wiara jest „podstawą istnienia Kościoła / *articulus stantis et cadentis ecclesiae*”) nie jest dziełem przypadku. Tylko bowiem tą siłą Wiary jesteśmy w stanie wytłumaczyć fenomen takiego miejsca, jakim jest świdnicki kościół Pokoju. Na przekór różnorodnym ograniczeniom, wbrew intencjom władzy zwierzchniej, przeciw wyrokom historii – świątynia ta przetrwała wszelkie kataklizmy i zawirowania dziejowe. Nie dość, że z „kruchości” tworzywa, z którego została wzniesiona, uczyniła swoistą cnotę i znak rozpoznawczy jednego z najbardziej imponujących dzieł protestanckiej architektury XVII wieku („jeden z największych kościołów drewnianych Europy”), to w swym pozornie nietrwałym wnętrzu przez stulecia udzielała schronienie setkom dzieł sztuki, składających się na jej wystrój i wyposażenie. Ta przestrzeń ograniczona ścianami z gliny, drewna, słomy i zaprawy wapiennej uległa swoistej hibernacji. Jak rzadko kiedy możemy powiedzieć, że Czas rzeczywiście się tutaj zatrzymał. Jego łaskawość czytelna jest w najdrobniejszym i jakże różnorodnym detalu, jaki odkrywamy w tym wnętrzu; a jego bezwzględne wyroki i siła zniszczenia – widoczne są w stanie zachowania tych przebogatych dekoracji.

Setki malowideł sklepiennych i emporowych, dziesiątki rzeźb składających się na ozdobę ołtarza, ambony i chrzcielnicy, wystrój łóż oraz epitafiów – wszystkie one współtworzą jedyny w swoim rodzaju melanz kształtów, kolorów, wyszukanych treści i pobożnych intencji. Jednak przytłoczeni skalą tej świątyni i podziwem dla śmiałości koncepcji architektonicznej Albrechta von Säbisch wielokrotnie z trudem dostrzegamy piękno tych elementów. Ukryte pod ciężarem „gaszącego” ich złoty blask kurzu, za sprawą swoich niewielkich rozmiarów i odległego usytuowania ginące w cieniach oraz zakamarkach tej przeogromnej przestrzeni, często też świadomie ukryte przed wzrokiem widza – wciąż skazane są na anonimowość, czy wręcz niebyt. Podobnie rzecz ma się z bogatym zasobem archiwalnym i bibliotecznym świdnickiego kościoła Pokoju oraz jego bezcennym zbiorem muzykaliów. Także i one, niedostępne i trochę zapomniane, dopiero teraz odkrywane przez specjalistów, stają się bezcennym źródłem poznania mentalności oraz potrzeb estetycznych dawnych mieszkańców miasta i regionu, ich kultury, światopoglądu, ale także ambicji i wyobrażeń o artystycznym mecenacie.

Wydobycie tych licznych artefaktów oraz zabytków piśmiennictwa na światło dzienne i prezentacja w ramach ekspozycji muzealnej – mają za zadanie zwrócić uwagę na ich walory kultowe i estetyczne, wartość historyczną, mistrzostwo wykonania, a wreszcie oryginalność i unikatowość. Zanim powrócą na swoje pierwotne miejsce niech cieszą nasz wzrok, wzbudzają uznanie, a przede wszystkim – głośno upominają się o potrzebę ocalenia i konserwacji. Przed takim bowiem wyzwaniem stoją dzisiejsi gospodarze tego miejsca – świdniccy luteranie oraz ich duchowi zwierzchnicy. Jednak ta odpowiedzialność spoczywa także i na nas wszystkich – mieszkańcach i władzach Świdnicy, Ślązakach, Polakach i Europejczykach. Bez wspólnych poczynań i wsparcia udzielonego kościołowi Pokoju nie uda się go ocalić i przekazać przyszłym pokoleniom. Ten „rezerwuar” sił żywotnych, jaki ta świątynia przez stulecia posiadała (a zasługa to – mimo owej delikatnej materii, z której powstała – solidności jej wykonania) powoli się wyczerpuje. Potrzeby konserwatorskie narastają lawinowo. Przeszło stulecie dzielące nas od ostatnich kompleksowych prac naprawczych oraz konserwatorskich obejmujących jej wystrój i wyposażenie, czyni te elementy coraz bardziej kruchymi i podatnymi na zniszczenie.

Stąd z ogromną radością, ale też i z nie mniejszą nadzieją, patrzymy na podjęte dzieło ratowania barokowej ambony kościoła, na ocalony już zespół kamiennych pomników nagrobnych ustawionych w jego najbliższym otoczeniu, na mieniającą się swoją pierwotną kolorystyką bramę prowadzącą na placu Pokoju, na zinwentaryzowany i częściowo poddany konserwacji historyczny księgozbiór i kościelne archiwalia. Są to zaledwie fragmenty tej niezwykłej spuścizny, której staliśmy się depozytariuszami. Fragmenty, które uzmysławiają nam nie tylko to, że można – a przede wszystkim trzeba! – je ratować, ale także obrazują skalę potrzeb i wyzwań w tym zakresie. Jak prze-

ogromne jest to zobowiązanie – niech zaświadcza o tym także prezentowana ekspozycja. Jest ona jednocześnie wyrazem hołdu złożonego tym wszystkim, którym dobro i przyszłość świdnickiej świątyni luterańskiej leży na sercu; tym, którzy wspierają dzieło jej ratowania; wspólnie dźwigając brzemień odpowiedzialności za jej przetrwanie.

Rozpoczynając zwiedzanie wystawy przekraczamy próg drzwi, których zwieńczeniu nadano kształt płaszcza dzwonu. W swym ideowym przesłaniu jest to symboliczne odniesienie do idei współuczestnictwa w dziejach świątyni i współodpowiedzialności za jej los – każdy z nas może stać się tytułowym *sercem* dzwonu, dzięki któremu uzyskuje on swój wspaniały dźwięk. Płaszcz dzwonu jest też stygmatem bezpieczeństwa, którym obdarzeni zostajemy przekraczając bramy placu Pokoju, metaforą tego miejsca – kościoła chroniącego, to co najcenniejsze. To my, widzowie, tytułowe *serca ze spżu*, sprawiamy, że miejsce to – dosłownie i w przenośni – staje się tętniące życiem. Bez naszej obecności zgromadzone tutaj artefakty i pamiątki z przeszłości pozostaną nieme. To my daliśmy im – poprzez przeprowadzone ostatnimi czasy konserwacje i dzisiejszą tutaj obecność – szansę na to, aby w pełni wybrzmiały ich treści, aby ich piękno mogło cieszyć nasze zmysły.

Gdy mijamy zawieszone na ścianie dawne zydle kościelne, których setki zachowały się jeszcze na emporach i strychu świątyni, uzmysławiamy sobie, jak intensywna potrzeba i wola przebywania w tej świątyni towarzyszyła jej dawnym gospodarzom. Chęć znalezienia się tutaj, uczestniczenia w nabożeństwach oraz w czytaniu *Biblii* i słuchaniu Słowa Bożego sprawiały, że miejsce to stawało się wyjątkowo tłumnie zaludnioną enklawą pobożności. Każdy jej fragment został oddany do dyspozycji wiernych, każda wolna przestrzeń w przyziemiu, na łóżach i emporach wypełniła się siedziskami. Ławy, krzesła, zydle, stołki, taborety i fotele – wszystkie one dowodzą nie tylko, jak ważnym w życiu tutejszej społeczności było to miejsce, ale także – jak ważnym było tu po prostu być i posiadać swoje własne miejsce.

Na wystawie przedstawiamy główne „wątki” luterańskiej liturgii, dewocji i administracji świdnickiego kościoła Pokoju. Ekspozyty składające się na poszczególne zespoły prezentacji pozwalają dostrzec i docenić piękno tkwiące w każdym szczególe, w każdym fragmencie współtworzących to zjawiskowe miejsce. I tak widz ma okazję podziwiać zabytki kultury muzycznej, zobaczyć cenne wyroby rzemiosła artystycznego związane z chrztem, ślubem i pogrzebem świdnickiego luteranina; w zespole administracji i spraw urzędowych – zobaczyć po raz pierwszy pokazywane publicznie unikatowe dokumenty, księgi i rachunki; nie zabraknie tu wreszcie niezwykle cennych zabytków składających się na tzw. zespół ołtarza, a wśród nich historycznych naczyń liturgicznych oraz bezcennych – bo niedawno poddanych bardzo starannej konserwacji, która pozwoliła odzyskać ich czytelność – najstarszych obrazów ołtarzowych; wreszcie też pozna, dzięki podobiznom malarskim, niektórych duchowych przywódców społeczności protestanckiej – tutejszych pastorów, a także pamiątki po nich i ślady ich aktywności oraz posługi. A wszystko to w kontekście fascynujących dziejów kościoła.

Niniejsza wystawa prezentuje bogactwo nowożytnego wystroju i wyposażenia kościoła Pokoju w Świdnicy. To jest tych elementów, które wciąż pozostają najmniej rozpoznane, a które od stuleci współtworzą niepowtarzalną aurę tego zabytku architektury. Obrazy, rzeźby, wyroby złotnicze, stolarskie i konwisarskie, liczne przykłady dzieł lokalnych artystów i rzemieślników, także obiekty sprowadzone z Wrocławia, Śląska, a nawet z odległych zakątków Europy, kreują obraz dawnej świetności tego miejsca oraz potwierdzają szczególną wartość tej unikalnej kościelnej kolekcji. Dopełnieniem dla prezentowanych artefaktów stają się bezcenne archiwalia, stare druki oraz zabytki kultury muzycznej. Wszystkie te dzieła poddawane są systematycznej konserwacji. Jesteśmy świadkami „odradzania” się dawnego piękna świdnickiego kościoła; piękna, które dostrzec można nie tylko w jego budzącej uznanie i podziw formie architektonicznej, ale także w każdym zawartym w niej detalu. Uratowanie tego zespołu dzieł sztuki i zabytków piśmiennictwa, a także miejsca, w którym przez stulecia panowała i nadal panuje *Wiara jak serce ze spżu*, staje się naszym cywilizacyjnym obowiązkiem. Ta Wiara jest tożsamą z tą, która wiąże się ze szczęśliwą przyszłością tej wyjątkowej świątyni.

Piotr Oszczanowski

WSTĘP DO KATALOGU

Śląskie kościoły Pokoju w Jaworze i Świdnicy to dzisiaj z całą pewnością miejsca unikalne, emanujące niepowtarzalną atmosferą i w pewien szczególny sposób tajemnicze. Swym niezwykłym formom i dziejom zawdzięczają wpis na listę światowego dziedzictwa kulturowego, dokonany jednogłośnie przez Komitet Światowego Dziedzictwa Kulturowego UNESCO 13 grudnia 2001 roku. W uzasadnieniu decyzji Komitet podkreślił, że kościoły te stanowią *wyjątkowe świadectwo szczególnego rozwoju politycznego i duchowego Europy oraz przedstawiają rozwiązania techniczne i architektoniczne, zaprojektowane dla sprostania trudnym warunkom postawionym budowniczym i społeczności. Są one zarazem świadectwem architektonicznym i artystycznym wiary wspólnoty religijnej i jej woli przeżycia.*

Świątynie – w Głogowie, Jaworze i Świdnicy – powstały wkrótce po połowie XVII wieku; jako ostatni, w latach 1656–1657, wzniesiono kościół w Świdnicy. Aby jednak w pełni zrozumieć fenomen tych budowli i docenić ich niepowtarzalny charakter, wypada przypomnieć wydarzenia przynajmniej trzech poprzednich stuleci.

W XIV wieku władza nad zarządzanym dotychczas przez książąt piastowskich Śląskiem stopniowo przechodziła w ręce królów Czech. Księstwo świdnicko-jaworskie było ostatnim, które dostało się pod ich panowanie – nastąpiło to w roku 1392, po śmierci wdowy po Bolku II Małym (+1368), księżnej Agnieszki. Królowie czescy stali się jego bezpośrednimi zwierzchnikami, a ono samo – podobnie jak księstwo głogowskie – stało się jednym z tzw. *księstw dziedzicznych*.

Na przestrzeni kolejnego stulecia Świdnica zdołała jednak znacznie uniezależnić się od czeskiego monarchy i rozwinąć ekonomicznie. Zarządzana przez silny samorząd, mimo klęsk żywiołowych i epidemii, w początkach XVI wieku stanowiła już drugie co do wielkości – po Wrocławiu – centrum gospodarcze prowincji. Na ten okres przypadły też w mieście początki reformacji. W Świdnicy prawo patronatu nad kościołem parafialnym posiadała wprawdzie opatka klarysek wrocławskich i do niej należał wybór proboszcza, lecz elementy teologii luteranńskiej stosunkowo szybko przedostały się do wygłaszanych tu kazań. Dostrzegano je już w homiliach Marcusa Valeriusa Rosenheina, który czasowo, w 1522 roku, zastępował na ambonie często wyjeżdżającego proboszcza – wrocławskiego kanonika, Franza Friedricha Reusnera. Mimo pełnej akceptacji, jaką Rosenhein posiadał wśród świdniczan, próby wprowadzenia go na urząd proboszcza nie powiodły się. Po śmierci Reusnera w 1530 roku nastąpił okres częstych zmian duszpasterzy parafialnych związany z rozbieżnością pomiędzy intencjami opatki, a oczekiwaniami wiernych. W roku 1544 rozpoczął tu na stałe pracę pochodzący z Austrii Sebastian Angerer, uważany za właściwego reformatora miasta. Sprawując posługę w kościele parafialnym wprowadził udzielanie komunii pod dwiema postaciami i zniesienie spowiedzi usznej. Został on wprawdzie przez opatkę usunięty z urzędu, jednak powoływani przez nią kolejni duchowni nie byli już w stanie, a może i nie zamierzali, przywracać w kościele świdnickim ducha katolicyzmu. W roku 1560 niezadowolona z częstych zmian proboszcza rada miasta, zabiegająca od dłuższego czasu o uzyskanie prawa patronatu nad kościołem parafialnym, otrzymała je ostatecznie w dzierżawę. Tymczasem, zapewne w roku 1556, do Świdnicy przybył Esaias Heidenreich – późniejszy pastor oraz inspektor szkolny i kościelny przy kościele św. Elżbiety we Wrocławiu – z którym wiąże się całkowite przyjęcie wyznania luteranckiego przez miasto. W 1561 roku objął on obowiązki proboszcza (*pastora primariusus*) i inspektora szkoły. W 1566 roku rada miejska przejęła patronat nad kościołem franciszkanów, a w następnych latach patronaty wszystkich siedmiu kościołów bramnych oraz kościołów filialnych fary – Bożego Ciała i Ducha Świętego.

Początek XVI wieku przyniósł jeszcze jedno wydarzenie niezwyklej wagi dla całej prowincji: Królestwo Czech, wraz ze Śląskiem, przeszło pod panowanie Habsburgów. Stało się to w 1526 roku, po bezpotomnej śmierci króla Czech i Węgier, Ludwika Jagiellończyka. Od początku pomiędzy protestanckimi mieszkańcami Śląska a władającymi nimi z Wiednia i Pragi katolickimi monarchami dochodziło do licznych konfliktów na tle wyznaniowym. Uległy one szczególnemu zaostrzeniu w trakcie i bezpośrednio po wojnie trzydziestoletniej. Kończący tę wojnę w 1648 roku traktat – zwany Pokojem Westfalskim – utrzymał w mocy zasadę *cuius regio, eius religio*, pogarszając i tak już trudną sytuację śląskich protestantów. Habsburgowie wprowadzili dalsze ograniczenia swobód wyznaniowych innowierców w krajach bezpośrednio im podległych: na luteran nakładano obowiązki formalne i finansowe względem parafii katolickich, utrudniano im udział w życiu publicznym, ograniczano dostęp do urzędów, a nawet pozbawiano wolno-

ści lub zmuszano do emigracji. Do działań, które najbardziej dotknęły śląskich ewangelików, wypada zaliczyć tzw. *redukcję kościołów*, czyli odebranie i zamknięcie lub przekazanie Kościołowi katolickiemu ponad 600 użytkowanych przez nich dotychczas świątyń. Niejako w zamian, pod naciskiem ewangelickich stanów Rzeszy, cesarz, w artykule 5 Pokoju Westfalskiego, zobowiązał się do wydania zgody na wzniesienie w stolicach swych śląskich księstwach dziedzicznych – Głogowie, Jaworze i Świdnicy – trzech nowych kościołów protestanckich, zwanych do dzisiaj kościołami Pokoju. Miałyby one zostać zlokalizowane poza murami wskazanych miast, a koszty ich budowy musiałyby ponieść same wspólnoty. Kolejne reskrypty władz cesarskich i królewskich określiły szczegółowe warunki powstania świątyń. W cesarskiej zgodzie na budowę, przekazanej do Świdnicy w marcu 1652 roku, znalazło się zalecenie usytuowania kościoła w odpowiedniej odległości od murów miejskich, aby jego obecność nie szkodziła obronności miasta, a pismo króla Ferdynanda IV z września tego roku precyzowało jego formę: powinien on – podobnie jak wcześniejsze budowle w Głogowie i Jaworze – zostać wzniesiony z gliny i drewna, według przygotowanego uprzednio planu – jak to określono w dokumencie: *nach eingeschickten Dissegno und Abriß* – i nie wolno było przy nim zbudować wieży ani zawiesić dzwonów. Ograniczenia te miały swój wymiar praktyczny, ale także wyraźny sens ideowy: ich celem było obniżenie rangi religii ewangelickiej, a w konsekwencji – osłabienie pozycji jej wyznawców w katolickim państwie Habsburgów. Za niewątpliwą zasługę architekta, wrocławskiego inżyniera Albrechta von Säbisch, należy uznać przezwyciężenie tych ograniczeń i stworzenie form, które – szczególnie w wypadku Świdnicy – mogły chociaż w pewnym stopniu stanowić konkurencję dla murowanych świątyń katolickich.

Od początku wiadomo było, że świątynie służyć będą bardzo liczny wiernym. W Świdnicy dla uzyskania możliwie największej liczby miejsc Säbisch zaprojektował budowlę na planie krzyża, a w jej wnętrzu dwie kondygnacje empor, przerwane jedynie w zachodnim ramieniu budowli, w miejscu, gdzie wzniesiona została empora muzyczna. Mimo to wkrótce powierzchnia kościoła okazała się niewystarczająca. Szacuje się, że na przestrzeni stulecia – od połowy XVII do połowy XVIII wieku – liczba odwiedzających osób wzrosła z około 1600 do około 7000.

Trudno stwierdzić, czy Säbisch przewidywał ewentualne rozbudowy świątyni, jednak zastosowane przez niego rozwiązania konstrukcyjne otworzyły taką możliwość. Wobec rosnącej liczby uczestników nabożeństwa i naturalnego w kościele protestanckim dążenia wiernych do wydzielenia dla siebie stałych miejsc w jego przestrzeni, została też ona wkrótce wykorzystana. Powstawanie przy świątyni dodatkowych pomieszczeń datuje się od czwartej ćwierci XVII wieku. Samodzielne chóry wznosiły przede wszystkim cechy oraz okoliczna szlachta. Nowe łóże realizowano na koszt przyszłych właścicieli. Zasadą było przyjmowanie takich rozwiązań, aby dodatkowe konstrukcje nie zakłócały harmonijnej kompozycji wnętrza, lecz stanowiły jego ozdobę oraz aby nie były przyczyną niszczenia lub uszkodzeń fundacji już istniejących.

Budowa łóż szlacheckich związana była zapewne z nowelizacją porządku kościelnego, która nastąpiła 29 marca 1674 roku. Tzw. *Parochialverband* zredagowano w związku z wątpliwościami dotyczącymi prawa patronatu, do którego aspiracje zgłaszała także okoliczna szlachta. Odpowiadając na jej pretensje, mieszczaństwo Świdnicy wskazywało dekret cesarski z 17 października 1653 roku, który miał jednoznacznie przyznawać prawo do decydowania o mianowaniu pastorów mieszczaństwu. Ostatecznie prawo patronatu pozostało przy mieszczaństwie, natomiast do grona deputowanych włączono dwóch przedstawicieli szlachty, którzy uzyskali wgląd w rachunkowość wspólnoty, a sama szlachta została zobowiązana do przestrzegania porządku kościelnego. Tym samym zażegnane zostały kwestie sporne pomiędzy miastem a wsią i uregulowane zasady uczestniczenia szlachty w życiu wspólnoty.

Łóże szlacheckie otrzymały formę zewnętrznych aneksów wokół świątyni, wbudowanych pomiędzy elementy nośne ścian i otwierających się na nawę półkolistymi arkadami. Ich poziom został podniesiony o około metr w stosunku do posadzki parteru. Każda łóża posiadała osobne drzwi zewnętrzne, zapewniające do niej bezpośredni dostęp. Dzięki temu świątynia wzbogaciła się o niemal 30 otworów drzwiowych. We wnętrzu łóże identyfikowane były przez umieszczone na łukach arkad herby rodowe (zob. nry kat. 12–14, 24).

Dodatkowe łóże dla członków cechów – tzw. *międzychórza* – wzniesione zostały na pierwszej kondygnacji empor. W roku 1701 powstały łóże wokół zachodnich narożników kościoła, fundowane przez cechy szklarzy i stolarzy (po stronie południowej) oraz kuśnierzy (po stronie północnej). Najpóźniej w tym czasie zrealizowano także dwie łóże po bokach empory organowej. Pozostałe łóże cechowe powstawa-

ły stopniowo zapewne przez cały okres habsburski, o czym świadczą inskrypcje i zdobiące je formy snycerki.

Otwarcie po 1707 roku ewangelickiego gimnazjum, a następnie liceum, pociągnęło za sobą konieczność stworzenia w świątyni miejsca dla szkoły. W 1708 roku za ołtarzem, w połowie wysokości pomiędzy emporami przy wschodniej ścianie nawy podłużnej wzniesiono chór przeznaczony dla uczniów.

Zarówno parapety empor zaprojektowanych pierwotnie przez Säbisch, jak i parapety łóż powstałych w późniejszych latach, ozdobiły malowane kompozycje słowno-obrazowe o charakterze emblematycznym oraz aplikowane płaskorzeźbione, malowane i złożone motywy ornamentalne, a na parapetach *międzychórzy* ustawione zostały pełnoplastyczne rzeźby figuralne (zob. nry kat. 9–11).

Ze względu na czas trwania i charakter nowożytnych nabożeństw ewangelickich ważne było zapewnienie ich uczestnikom miejsc siedzących. Do dziś zachował się w kościele wspniany zespół siedzisk, stanowiący zjawisko unikatowe zarówno ze względu na ilość zabytków, jak i ich różnorodność. Zgromadzone w świątyni ławy, wysuwane lub rozkładane siedziska, różnego rodzaju samodzielne stołeczki, krzesła i fotele powstawały na przestrzeni niemal trzech stuleci. Według pochodzącej z 1667 relacji Ephraima Ignaza Naso von Löwenfels już wtedy w kościele znajdowały się *die in guter Ordnung verfaßte Gestühle* czyli porządnie wykonane siedziska. Pierwszy jednorodny komplet ław został zamówiony przez kolegium kościelne i sfinansowany z funduszy wspólnoty w roku 1658. Jako ich wykonawca wskazywany jest Pancreatius Werner z Jeleniej Góry, który był też autorem znajdującej się dziś w zakrystii chrzcielnicy. Dwie umieszczone na siedziskach daty roczne – 1658 i 1659 – świadczyłyby, że zamówienie zostało zrealizowane stosunkowo szybko. Obecny układ siedzisk parteru wydaje się być powtórzeniem pierwotnego. Ustawienie ław na parterze świątyni prostopadle do osi każdego z ramion kościoła znane jest z centralnych założeń holenderskich, gdzie było uważane za optymalne. Być może zatem, pomysł rozplanowania siedzisk pochodził od samego projektanta budowli, Albrechta von Säbisch.

O siedziska na łóżach i na emporach musieli zatroszczyć się sami ich właściciele. Wyraźnie starano się dbać o godną formę zajmowanych miejsc. Większość ław stojących na chórach otrzymała w zwieńczeniu zapleceków ażurową, wycinaną dekorację ornamentalną. Ozdobiły je też malowane wici akantowe, w które wpleciono daty oraz godła cechowe. Z XVIII wieku pochodzą też zachowane na parterze świątyni zamknięte ławy (*die Verschläge*). Na ich wysokich parapetach zamontowano pozłacane wici akantowe lub drewniane kraty, splecione z ornamentu wstęgowo-cęgowego; niektóre posiadają także zadaszenie. We wnętrzu jednej z tego typu ław zachowała się dekoracja malarska, pochodząca z 1723 roku – dwie niewielkiego formatu kompozycje przedstawiają *Piotra idącego po wodzie ku Jezusowi* (Mt 14, 29) i *Chrystusa uciszającego burzę na jeziorze* (Mt 8,25).

Ponadto w kościele znajdują się liczne krzesła, zydle i stołki. Ich ilość także rosła stopniowo, wraz ze wzrostem liczebności wspólnoty. Zachowane zabytki wydają się świadczyć o tym, że tego rodzaju siedziska zaczęto wprowadzać do kościoła około początku XVIII wieku. Podczas inwentaryzacji w latach dziewięćdziesiątych XX wieku wyróżniono wśród nich: 94 krzesła o siedzeniach pokrytych skórą, stanowiące zapewne najstarszą grupę obiektów; 62 krzesła obite tkaniną, formalnie zbliżone do krzeseł z poprzedniej grupy; 81 zydl, w tym obiekty o gładkich siedzeniach drewnianych i z obiciem skórzanym; 53 krzesła z siedzeniami plecionymi oraz zespół 80 siedzisk powstałych w okresie międzywojennym i później, z siedzeniami gładkimi lub perforowanymi w kształcie gwiazdy. W posiadaniu parafii znajdują się także dwa fotele z pulpitem modlitewnym i trzy fotele o bogatej dekoracji snycerskiej. Krzesła, które obecnie są pokryte tkaniną, mogły pierwotnie posiadać obicia skórzane, ponieważ wiadomo, że wymieniano materiał podczas napraw. Naprawy te były – lub były – dokumentowane: podczas współczesnej konserwacji krzeseł znaleziono dwie karteczki, informujące o reperacjach przeprowadzanych przy nich w latach 1902 i 1912, na jednej z nich znajdowało się też nazwisko rzemieślnika (zob. nry kat. 38–45).

Jak w każdej świątyni protestanckiej, tak i w świdnickim kościele Pokoju, podział miejsc podczas nabożeństwa był dokładnie określony. Zasady otrzymywania i przekazywania siedzisk szczegółowo regulował porządek kościelny. Według nowelizacji z 1714 roku podstawową formą zmiany użytkownika było dziedziczenie – właściciele miejsc w świątyni powinni je testamentalnie przekazywać swoim potomkom z uwzględnieniem podziału na płeć (kobiety – córkom, mężczyźni – synom). Miejsca mogły być także za życia ich użytkownika sprzedawane lub darowane, ale warunkiem było, aby nowy użytkownik był osobą tej samej płci co poprzedni. Siedziska – o ile było to możliwe – identyfikowano inskrypcjami lub godłami (zob. nry kat. 38–40, 43–44).

Okres habsburski przyniósł jeszcze dwie istotne zmiany w bryle kościoła: przed końcem wieku XVII przy wschodniej ścianie wschodniego ramienia świątyni dobudowano zakrystię, a w 1714 roku na dachu, na osi ołtarza, wzniesiono sygnaturkę. Stała się ona niezbędna w związku z powstaniem dzwonnicy i koniecznością dopasowania uderzenia w dzwony na wieży do przebiegu nabożeństwa. Do puszek na jej hełmie pastor Benjamin Schmolck (zob. nr kat. 4) miał włożyć okolicznościowy wiersz.

Wzniesienie dzwonnicy stało się możliwe dzięki zawarciu pomiędzy cesarzem Józefem I i królem szwedzkim Karolem XII ugody zwanej konwencją altransztadzką, w dniu 22 sierpnia 1707 roku. Złagodziła ona szereg restrykcji, obowiązujących dotychczas śląskich protestantów, dopuszczając między innymi bicie w dzwony podczas uroczystości religijnych, utworzenie szkół czy zatrudnienie przy kościołach Pokoju dodatkowych duchownych.

Dźwięk dzwonów miał dla protestantów ogromne znaczenie symboliczne i prestiżowe, a zakaz ich używania wprowadzony po Pokoju Westfalskim musiał być w tym środowisku szczególnie boleśnie odczuwany, o czym świadczyłyby próby nielegalnego bicia w dzwony. O dzwonieniu w dniu 1 marca 1654 roku, pierwszy raz po wydaniu zakazu, wspominał w swoim pamiętniku *pastor primarius*, Matthäus Hoffmann. Praktyki te zostały już w następnym miesiącu zabronione, a protestancki dzwon z rozkazu władz przetopiony na strażacką sikawkę. Trzy dzwony, które zawisły na świdnickiej dzwonnicy w 1708 roku, a z których dziś pozostał już tylko jeden, wykonane zostały we wrocławskim warsztacie ludwisarskim braci Sebastiana i Sigismunda Götzów (zob. nr kat. 33).

W drugiej połowie XVIII wieku oraz w wieku XIX kościół był jeszcze kilkakrotnie restaurowany i przebudowywany – ze względu na zniszczenia wojenne oraz w związku z potrzebą funkcjonalnych zmian w jego wnętrzu. Istotne ingerencje w przestrzeń świątyni przyniósł zwłaszcza jubileuszowy rok 1852, kiedy wzniesiono nową zakrystię i kruchtę południową, a we wnętrzu, w północno-wschodnim narożniku wschodniego ramienia kościoła, wydzielono kaplicę chrzcielną. Pamiętać zatem należy, że obecna forma architektoniczna świątyni odbiega od pierwotnej koncepcji wrocławskiego architekta, klarownej i oszczędnej w środku wyrazu, stanowiąc efekt dążenia jej użytkowników do zaspokojenia rosnących i zmieniających się potrzeb wspólnoty.

Wszystkie kwestie organizacyjne w życiu nie wchodzącej w żadne struktury diecezjalne świdnickiej wspólnoty protestanckiej regulował porządek kościelny (zob. nr kat. 44b). Jego projekt, zaprezentowany po raz pierwszy 2 kwietnia 1654 roku, poddany został bardzo gruntownym recenzjom, przedstawienie ostatecznej wersji nastąpiło więc dopiero 20 grudnia 1656 roku. Jako podstawy prawne organizacji wspólnoty i budowy świątyni dokument wymieniał dekrety cesarskie z dnia 3 września 1652, 28 listopada 1652, 2 sierpnia 1653 i 23 lutego 1654 roku.

Kościół nie posiadał prywatnych patronów. O sprawach go dotyczących miała prawo decydować cała wspólnota wiernych, w pierwszych latach istnienia świątyni rozumiana jednak jedynie jako ludność miasta. Porządek podkreślał równoprawność wszystkich jej członków, lecz w celu usprawnienia organizacji funkcjonowania gminy powoływał kolegium deputowanych oraz zarząd – czterech *ojców kościoła* (*Kirchenvorsteher*), pełniących funkcje władzy wykonawczej i sprawującej bezpośredni nadzór nad finansami. Ich kandydatury zatwierdzały władze cesarskie. W obrębie zarządu istniał szczegółowy podział obowiązków: dyrektor – *Obervorsteher* – reprezentował gminę wobec urzędników państwowych, dwóch członków zajmowało się głównie finansami, a jeden – określany jako *Baurespizient* – budową kościoła. Kolegium deputowanych, ukonstytuowane 8 marca 1654 roku, składało się z trzech duchownych oraz czternastu osób świeckich: sześciu członków wybierano spośród patrycjuszy i urzędników (*aus Patriciis und Civibus Honoratioribus*), dwóch spośród mistrzów karczmarских lub *ander zwey Taugliche und nützliche Subjecta*, czterech spośród przedstawicieli tzw. *wielkich cechów* i dwóch spośród *małych*. Do obowiązków deputowanych należało reprezentowanie gminy we wszelkich kwestiach prawnych wobec urzędów oraz na dworze cesarsko-królewskim, organizacja nabożeństw, powoływanie i odwoływanie pracowników, określanie wysokości *Salarien* i *Accidentien* czyli wynagrodzeń i dodatkowych dochodów osób zatrudnionych przy kościele, nadzór nad budową świątyni oraz rachunkowość. Obsadzanie stanowisk w zarządzie oraz kolegium i powoływanie pastorów odbywało się na wspólnym posiedzeniu obu gremiów, w którym nie brali udziału duchowni.

Do najważniejszych problemów, z jakimi przez kolejne dziesięciolecia borykał się zarząd świdnickiej wspólnoty, należały kwestie finansowe. Świątynia musiała zostać wzniesiona na koszt wiernych. W tej sytuacji została przeprowadzona kwesta w ewangelickich krajach europejskich. Christian Czepko, brat Daniela, i Matthäus Scholtz odbyli w tym celu podróż przez północne kraje niemieckie, Danię i Szwecję. Kwesty były zresztą stałym elemen-

tem funkcjonowania kościoła. Podstawowe zasady ich przeprowadzania określał porządek kościelny z 1656 roku (zob. nr kat. 46b) oraz późniejsze rozporządzenia. W rozdziale 1. porządku, polecając te sprawę wiernym, podkreślono, że kościół nie posiada regularnych przychodów (oprócz opłat za groby), natomiast za *każdy darowany fenig należy spodziewać się Bożej nagrody*. W rozdziale 17. wyróżniono datki pochodzące z kolekty w kraju i zagranicą oraz ze zbiórek przeprowadzanych w kościele i mieście: kolekty do sakiewek podczas nabożeństw w ramach tzw. *obchodu* (*Säckel-Geld*), zbiórki na tacę (*Schüssel*) i tzw. *feniga komunijnego* (*Communicanten Pfennig*) oraz składek do *Bożej Skarbonki* (*Gottes Kasten*), a od 1709 roku również datków uzyskanych przez chór kościelny podczas obchodzenia miasta ze śpiewem. Z czasem źródłem przychodów wspólnoty stały się także opłaty wnoszone za udzielanie chrztów, ślubów i sprawowanie pogrzebów oraz z wynajmu i sprzedaży miejsc siedzących w kościele. Do dziś w posiadaniu parafii znajduje się kilka służących tym celom skarbonek (zob. nry kat. 34–36).

Wszystkie działania urzędowe, jak również wydarzenia w życiu parafii, były odnotowywane w księgach, których wiele znajduje się jeszcze w archiwum świdnickiego kościoła. Są to księgi chrztów (zob. nr kat. 48), zaślubin (zob. nr kat. 49) i pochówków (zob. nry kat. 47a–47b), różnego rodzaju księgi rachunkowe, dzienniki parafii oraz inne dokumenty pochodzące głównie z wieku XIX i XX, ale zachowało się też kilka prawdziwych *cymeliów*, jak osiemnastowieczny odpis porządku kościelnego z późniejszymi zmianami (zob. nr kat. 46b). W kontekście archiwaliów warto przypomnieć, że do połowy XX wieku niezwykle cennym źródłem informacji o organizacji i życiu wspólnoty w pierwszych latach po powstaniu kościoła były *Kronika Rodziny Caspari* (*Casparische Chronik*), odpis tzw. *Reformationsakta* Daniela Czepki, pozostający własnością świdnickiej rodziny Caspari oraz *Dziennik* (*Tagebuch*) pierwszego pastora *primarius*a – Matthäusa Hoffmanna.

O ile struktura wspólnoty i administracyjne zasady jej funkcjonowania ukonstytuowały się wraz z wyznaczeniem miejsca pod budowę świątyni, o tyle powołanie duchownych nastąpiło dopiero po wzniesieniu kościoła tymczasowego – prostej budowli drewnianej, służącej wspólnocie jako miejsce modlitwy do czasu wzniesienia właściwego kościoła. W styczniu 1653 roku nadeszła decyzja cesarska, na mocy której przy każdym z kościołów Pokoju mogli zostać zatrudnieni trzej duchowni, pod warunkiem, że wszyscy pozostali kaznodzieje ewangelicy opuszczą kraj. W święta Bożego Narodzenia 1653 roku urząd archidiakona w Świdnicy objął pastor Matthäus Hoffmann, pracujący dotychczas w Piotrowicach i Łażanach. W następnych miesiącach powołano kolejnych duchownych: Georga Kretschmera z Maniowa Wielkiego i Gottfrieda Hahna ze Szczepanowa. W dniu 24 lutego 1654 roku Hoffmann został mianowany *primarius*em, Kretschmer – archidiakonem, a Hahn – diakonem.

W XVII stuleciu świdniccy duszpasterze pochodzili z całego Śląska, a także spoza jego granic – Benjamin Gerlach (w Świdnicy w latach 1667–1683) był Wielkopolaninem, a Michael Wiedemann (diakon w latach 1695–1702) przybył z Saksonii. Jedynie Gottfried Hahn (*pastor primarius* w latach 1683–1694) był synem świdniczanina. Duchowni mający sprawować tu posługę kapłańską wybierani byli zawsze z najwyższą starannością. Kryterium stanowiły zarówno wysokie kompetencje w dziedzinie teologii, jak i talenty kaznodziejskie, nie bez znaczenia były jednak także cechy charakteru. Świdniccy pastory mogli się także z reguły poszczycić rozległą wiedzą ogólną i erudycją. Znalazło się wśród nich wiele wybitnych osobowości, by wymienić jedynie Benjamina Schmolcka (*pastor primarius* w latach 1714–1737), autora ponad tysiąca pieśni religijnych, do dzisiaj śpiewanych przez luteran na całym świecie, wspomnianego już Benjamina Gerlacha, autora licznych wydanych drukiem opracowań teologicznych i homilii, czy Siegismunda Ebersbacha (w Świdnicy w latach 1683–1712), fundatora tzw. *małych organów* i popularyzatora literatury (na własny koszt miał wydać między innymi tzw. *Quart-Bibel* z przedmową Thomasa Ittiga i dzieło innego świdnickiego pastora, Michaela Wiedemanna, pt. *Christliche Haus=Schule*). Niemal wszyscy duchowni zostali upamiętnieni w galerii portretów, której znaczna część do dzisiaj prezentowana jest w zakrystii kościoła (zob. nry kat. 4–6). Powstające na przestrzeni stuleci galerie to zjawisko tradycyjnie związane z kościołem ewangelickim. Eksponowały one ciągłość głoszonej w świątyni nauki, podnosiły rangę posługujących w parafii pastorów, a jednocześnie – prestiż całej wspólnoty. Na terenie Śląska galerie takie znane są między innymi z Kluczborka, Cieszyna czy Tarnowskich Gór. Przywilej umieszczenia portretu pośród szacownych poprzedników stanowił rekompensatę za wymagania stawiane duszpasterzom i trud wkładany przez nich w obowiązki dnia codziennego. W Świdnicy miał on szczególne znaczenie ze względu na trudną sytuację, w jakiej tutejsi duchowni znajdowali się przez całe stulecie habsburskiego panowania.

Portrety olejne świdnickich duchownych umieszczano na ścianach zakrystii zapewne od początku jej istnienia. Mimo że wykonywane po śmierci pastorów, przedstawiają ich z reguły jako mężczyzn w sile wieku. Portretowani ujęci są w konwencjonalnej pozie, w półpostaci, najczęściej *en trois quarts*, rzadziej – *en face*, z dłonią uniesioną w geście napomnienia lub błogosławieństwa. Stałym atrybutem jest książka, otwarta (jak na portrecie pierwszego *pastora primarius*a, Matthäusa Hoffmanna) lub z zaznaczoną dłonią stroną (między innymi na portretach Georg Kretschmera i Teodosiusa Gottfrieda Fuchsa). Sporadycznie występują inne atrybuty (np. przypominająca o znikomości życia doczesnego czaszka w portrecie pastora Johanna Heinricha Krause czy dowodzące rozległej erudycji i wiedzy regały biblioteczne w portretach Abrahama Michaela i T.G. Fuchsa) lub godła (A. Michael, T.G. Fuchs). Przeważa neutralne tło kotary, spoza której widoczna jest monumentalna kolumna, odnoszona zapewne symbolicznie do roli duchownych jako następców Apostołów, uważanych za *filary* kościoła (Ga 1,9).

Obrazom towarzyszyły tablice z informacją o zmarłym, w okresie nowożytnym zapewne wierszowaną i posiadającą charakter epitafijny. Treść siedemnastowiecznych tablic znana jest jedynie z przekazów archiwalnych, zachowane przykłady pochodzą dopiero z XVIII i XIX wieku (zob. nry kat. 5, 7, 23). Cennymi pamiątkami po urzędujących w Świdnicy duchownych są również związane z nimi sprzęty liturgiczne, których fundację inspirowali lub wręcz finansowali, publikacje, naczynia liturgiczne oraz fragmenty księgozbiorów (zob. nry kat. 5, 28a–28i, 20a–20b, 37).

Jak wydaje się wynikać z zachowanych archiwaliów i zabytków sztuki sakralnej, w świdnickim kościele, mimo kłopotów finansowych i trudnej sytuacji polityczno-wyznaniowej, od początku dokładano wszelkich starań, aby liturgia zyskała odpowiednią oprawę, chociaż pamiętać należy, że wnętrza świątyni, wywierające współcześnie tak ogromne wrażenie na odwiedzających je gościach, nabrało obecnego kształtu przez wieki.

W kościele tymczasowym funkcję ołtarza pełnił przykryty kilimami stół, który ozdabiały masywne cynowe lub mosiężne lichtarze. Od urzędnika cesarskiego nazwiskiem Bode za sumę 48 marek zakupiono dwa obrazy – *Ukrzyżowanie* (zob. nr kat. 1) i *Zmartwychwstanie* (zob. nr kat. 2), najprawdopodobniej tożsame z zachowanymi dzisiaj w kościele malowidłami o tej tematyce, które umieszczone zostały za mensą ołtarzową. Konstrukcja ta miała zostać przeniesiona do nowo wzniesionej świątyni. Dopiero w 1672 roku zastąpiło ją retabulum wzniesione z inicjatywy Benjamina Gerlacha. Prace określone jako *odnowienie* miał wykonać wrocławski mistrz. Brak przekazów archiwalnych pozwalających na jego rekonstrukcję. W tym czasie utrzymywał się – popularny na Śląsku od przełomu XVI i XVII wieku – typ drewnianego ołtarza architektonicznego. Kształt taki otrzymało także retabulum zrealizowane w tym samym roku przez legnickiego rzeźbiarza Michaela Schneidera dla kościoła Pokoju w Jaworze. Jest tu czytelna, charakterystyczna dla ostatnich dziesięcioleci XVII stulecia, tendencja do redukcji wielopiętrowych nastaw doby renesansu do jednego, dominującego przedstawienia centralnego. W Świdnicy zmiana ołtarza na obecny nastąpiła w roku 1752 z okazji jubileuszu dwustulecia powstania kościoła (ostateczne ukończenie prac nastąpiło zapewne w 1753 roku). Autorem nowego sprzętu był wykształcony w środowisku drezdeńskim Gottfried August Hoffmann. Program ideowy ołtarza zakomponowano na dwóch przecinających się osiach. Jego centrum stanowi pełnoplastyczne przedstawienie *Chrztu Chrystusa*. W osi pionowej towarzyszą mu: płaskorzeźbiona scena *Ostatniej Wieczerzy* w predelli i – w zwieńczeniu – figura Baranka Apokaliptycznego stojącego na księdze o siedmiu pieczęciach; w osi poziomej – figury Mojżesza i Aarona po stronie północnej oraz Piotra i Pawła po stronie południowej. Na fryzie ponad nimi i sceną chrztu widnieją słowa zaczerpnięte z Ewangelii Mateusza: *To jest mój syn umiłowany* (Mt 3, 17a). Chwila chrztu Chrystusa jest momentem objawienia się Boga w trzech osobach, motyw ten stanowi zatem utrzymane w duchu tradycji chrześcijańskiej nawiązanie do imienia świątyni. Jednocześnie jednak, dzięki wpisaniu sceny w szerszy kontekst, zostało wyeksponowane jej znaczenie jako punktu zwrotnego w Historii Zbawienia. W osi poziomej chrzest udzielany Chrystusowi przez Jana łączy wydarzenia Starego i Nowego Testamentu, ilustrując nauczanie Lutra o przejściu od czasu obowiązywania Mojżeszowego Prawa do czasu działania dającej życie wieczne Chrystusowej Łaski. W osi pionowej chrzest w Jordanie, ustanowienie Eucharystii i zapowiedź męki oraz symbol ostatecznego triumfu Chrystusa stanowią niejako kamienie milowe dokonanego przez Chrystusa Dzieła Zbawienia.

Osobny ołtarz znajduje się w zakrystii świdnickiego kościoła. Wzmiankuje go w 1714 roku pastor Theodor Krause, według którego miał służyć tym, którzy *z poważnych przyczyn nie mogą występować przed całą wspólnotą*. Obraz ołtarzowy przedstawia tu *Ostatnią Wieczerzę*, której kompozycja została oparta na obrazie Piotra Pawła Rubensa, wykonanym dla Kaplicy Najświętszego Sakramentu w katolickiej katedrze w Mechelen.

Ze świdnickim kościołem jest też związany interesujący zespół aparatów kościelnych. Początkowo użytkowane w nim naczynia liturgiczne wykonane były z metali nieszlachetnych. Posługiwano się metalowym krucyfiksem, dwoma cynowymi i dwoma mosiężnymi lichtarzami. Z czasem pozyskano cztery srebrne kielichy. Przedmioty te z reguły pochodziły z fundacji prywatnych.

Część najstarszych naczyń liturgicznych pochłonęły kontrybucje wojenne. Los wielu innych dzieł, wzmiankowanych jeszcze przez literaturę dziewiętnastowieczną, jest obecnie nieznany. Możemy założyć, że do dnia dzisiejszego dotrwały obiekty najcenniejsze, otaczane szczególną troską, są to bowiem dzieła o wysokiej jakości artystycznej i bogatych programach ideowych, często formułowanych językiem wyszukanej symboliki lub emblematyki (zob. nry kat. 25–27, 29). Wśród nich na szczególną uwagę zasługują krzyż ołtarzowy z 1711 roku fundacji kobiety z rodu von Zedlitz (zob. nr kat. 30) oraz zestaw podróżny naczyń liturgicznych, użytkowany przez pastora Theodosiusa Gottfrieda Fuchsa (zob. nry kat. 28a–28i).

Prawdopodobnie pierwotnie bezpośrednio za ołtarzem umieszczona była, znajdująca się obecnie w zakrystii, chrzcielnica. Pochodzi ona zapewne z roku 1661 i jest najstarszym ze sprzętów liturgicznych zachowanych w świdnickim kościele. Została ufundowana przez sześć rodzin szlacheckich – von Berger, von Nostitz, von Czettritz, von Sommerfeld, von Rotkirch i von Rättschin – a wykonana przez, wspomnianego już, Pancreatiusa Wernera. Nie można wykluczyć, że zanim powstała, do chrztu służyły same misy. Do dziś w posiadaniu parafii znajdują się dwie późnogotyckie misy chrzcielne, przejęte być może z kościoła parafialnego (zob. nry kat. 32a–32b). Chrzty były ewidencjonowane w księgach chrztów (*Tauf-Bücher*) i rozliczane w księgach rachunkowych (*Abrechnungs-Buch für Taufen*), których pojedyncze tomy z końca XVIII i z XIX wieku zachowały się w archiwum parafii (zob. nr kat. 48).

Ambona to w kościele luterańskim ostatni element tzw. *triady liturgicznej*. W kazaniu konsekracyjnym kaplicy w Torgau w 1544 roku Luter nauczał: *aby tu [w tej kaplicy – przyp. autora] nic innego się nie działo, jak tylko aby nasz drogi Pan sam z nami rozmawiał przez Swoje święte Słowo, a my abyśmy z Nim rozmawiali przez modlitwę i śpiewy pochwalne*. Uważał on kazanie za nieodzowny element mszy. Stąd w kościołach luterańskich zawsze przywiązywano dużą wagę do formy i usytuowania ambony. Powinna ona być tak zlokalizowana, aby wierni mogli dobrze słyszeć i widzieć duchownego. W Świdnicy kazalnica została umieszczona na skrzyżowaniu naw kościoła, przy jego północno-wschodnim filarze. Obecna, barokowa, zastąpiła w 1729 roku poprzednią, bardzo już wyeksploatowaną ambonę, pochodzący z roku 1660. Mimo to świdniczanie rozstawali się ze starą kazalnica niechętnie, jaką z tą, z której homilie głosił sam Benjamin Schmolck (zob. nr kat. 4).

Nową ambonę wykonał późniejszy twórca ołtarza, Gottfried August Hoffmann. Jej podporę ozdobiły figury aniołów – posłańców Ewangelii, na koszu umieszczone zostały pełnoplastyczne personifikacje cnót – *Wiary, Nadziei i Miłości*, a na baldachimie – przedstawienia aniołów, z których jeden dmie w trąbę, a pozostałe prezentują banderole z napisem *Święty*. Trzy reliefy na parapecie schodów – *Raj, Ukrzyżowanie i Zesłanie Ducha Świętego* – ilustrują artykuły *Credo*. Figura *Dobrego Pasterza* nad bramką przypomina duchownym o ich obowiązkach, jakim między innymi jest głoszenie Słowa Bożego, przede wszystkim w oparciu – jak to ujęte zostało w porządku kościelnym – o *pisma proroków i apostołów, cztery główne symbole wiary, niezmienną konfesję augsburską oraz Formułę Zgody*. Niewątpliwie wsparcie w tym dziele stanowiły dla pastorów ich własne księgozbiory, ale też zgromadzona przy kościele biblioteka (zob. nry kat. 15a–15h, 16–19, 20a–20b). Aby kazania nie były zbyt rozwlekłe i nużące, na parapecie ambony tradycyjnie umieszczona została dyscyplinująca kaznodzieję klepsydra.

Integralnym elementem luterańskiego nabożeństwa jest muzyka. Przekonanie to znalazło odbicie również w świdnickim porządku kościelnym, w którym już w pierwszej redakcji, zapisano: *jak kazanie, ambona i ołtarz, tak też chór i organy należą do siebie: i oboje, modlitwa i śpiew razem, czynią nabożeństwo pełnym*. Zalecano też kantorowi, aby należycie dbał o jakość muzyki: *Kantor powinien dyrygować chórem oraz dobrze rozumieć się z organistą zarówno w muzykowaniu, jak i poza nim, a w ten sposób, dzięki harmonii ich umysłów, także muzyka będzie pięknie współbrzmieć, a przez to serca będą miło pociągnięte do [głoszenia] Chwały Bożej, i będą wypełniać się i radować przedsmakiem anielskiej muzyki, grającej przed tronem Boga wieczne Sanctus, Sanctus, Sanctus*. W tym też dokumencie przypomniano muzykowi miejskiemu, że jest on w dużej mierze opłacany przez ewangelickich mieszkańców miasta i w związku z tym jest winny i zobowiązany, a także w tym celu zatrudniony, aby podczas nabożeństwa w naszym kościele ze wszystkimi swoimi ludźmi posługiwał, kiedy będzie mógł opuścić kościoły miejskie. A jeśli nie będzie mógł stamtąd odejść, to powinien zawsze z trze-

ma dobrymi czeladnikami i dobrymi instrumentami asystować bezbłędnie kantorowi przy głównym kazaniu, a także w soboty oraz niedziele przy nieszporchach. Wyrażono również oczekiwano, że chór kościelny będzie stanowił wsparcie dla śpiewu całej wspólnoty, aktywnie uczestniczącej w nabożeństwie. Warto zwrócić uwagę, że w świdnickim kościele przy większości ław zachowały się szafki lub skrzyneczki przeznaczone do przechowywania śpiewników (zob. nry kat. 19). Postacią szczególną w muzycznej historii wspólnoty był natomiast niewątpliwie wspomniany już Benjamin Schmolck, zaliczany do grona najważniejszych twórców luteranckich pieśni kościelnych (zob. nr kat. 4).

Ambicją wspólnoty było, aby śpiewowi towarzyszył instrument. Początkowo wspomina się o prostym *Urharmonium*, które być może należy interpretować jako klawesyn. Miał je podarować kościołowi Ambrosius Protius z Wrocławia, a zamontować i nastroić Kaspar Wunderlich w dniu 7 marca 1653 roku. Już miesiąc później Johann Liebkemeyer ufundował właściwy pozytyw, czyli małe, przenośne organy. Tzw. *Wielkie Organy* na zachodniej emporze kościoła wykonał w latach 1666–1669 organomistrz Christoph Klose II (starsza literatura wskazuje na Gottfrieda Klose). Budowa była finansowana z legatów i datków. Ponieważ często ulegały one awariom pastor Siegismund Ebersbach ufundował tzw. *Małe Organy*, które umieszczone zostały na emporze nad ołtarzem. W związku z uszkodzeniami jakie nastąpiły podczas wojen śląskich *Wielkie Organy* musiały zostać przebudowane. Naprawę przeprowadził w latach 1776–1784 Petera Zeitzius z Ząbkowic Śląskich. Kolejne modernizacje nastąpiły w latach 1802 i 1880–1882, a ostateczną formę nadał znany świdnicki warsztat *Schlag & Söhne* w roku 1909.

Każdorazowa ważnym, chociaż smutnym wydarzeniem w życiu wspólnoty, była śmierć któregoś z jej członków. Sposób organizacji pogrzebów precyzyjnie określał porządek kościelny. Podobnie, jak i inne dokumenty tego typu, uzależniał on formę pogrzebu od przynależności stanowej zmarłego i możliwości finansowych jego bliskich. Jego pierwsza redakcja rozróżniała pogrzeby zwykłe, mieszczańskie, urzędnicze i szlacheckie, precyzując ich ogólne zasady i koszty, już jednak w nowelizacji porządku z 20 sierpnia 1657 roku znalazł się szczegółowy cennik ceremonii pogrzebowej, dający wgląd w sposób jej organizacji i przebieg. Niezależnie od pozycji zmarłego w kondukcje szedł chłopiec niosący krzyż (zob. nr kat. 31).

Pochówki odbywały się zarówno na cmentarzu przykościelnym, jak i we wnętrzu świątyni. Podczas uroczystych pogrzebów kościół był odpowiednio dekorowany. Porządek mówił o pokrywaniu w takich okolicznościach czarnym suknem poszczególnych sprzętów: ołtarza, antepedium, kazalnicy – ze schodami lub bez, chrzcielnicy oraz dowolnej ilości ławek.

Najbardziej monumentalną, chociaż jednocześnie efemeryczną, formą upamiętniania zmarłego było wzniesienie dla niego rozbudowanego *castrum doloris*. Nie zachowały się niestety przekazy ikonograficzne, obrazujące takie realizacje we wnętrzu świdnickiego kościoła Pokoju. Dzięki grafice Williama Hanemanna znany jest natomiast program dekoracji *castrum* wykonanego tu na cześć cesarza Leopolda I w 1705 roku. Podobnie jak w wypadku wielu innych świdnickich fundacji (zob. nry kat. 3a–3b) on również został rozpisany na cykl emblematów. Jako osnowa zrealizowanej przy pomocy 50 kompozycji słowno-obrazowych opowieści o zmarłym cesarzu posłużyła sentencja, zaczerpnięta z medalu z jego podobizną: *Quid in Coelis Sol, hoc in Terra Caesar*. W konsekwencji motywem przewodnim wszystkich przedstawień stała się promienista tarcza słoneczna.

Stopniowo – zwłaszcza w czasach panowania Habsburgów – wnętrza świątyni wypełniły liczne fundacje trwale upamiętniające zmarłych, takie jak malowane i rzeźbione epitafia czy tablice pamiątkowe. Pierwsze potwierdzone źródłowo fundacje kommemoratywne to okolicznościowe spolia, upamiętniające żałobne i triumfalne wydarzenia w dziejach członków wspólnoty. W 1714 roku wspomina się o chorągwiach żałobnych (*Trauer-Fahne*) i dziękczynnych (*Freude-Fahne*) rodzin szlacheckich, umieszczanych na najwyższej emporze, hełmach, herbach i tarczach zawieszanych na chórach oraz stojących w różnych miejscach pomnikach (*Monumentis*). Spolia te – ze względu na postępujące zniszczenia – były stopniowo demontowane i deponowane poza kościołem. W konsekwencji najstarsze tego typu zabytki nie zachowały się. Przekazom kronikarskim zawdzięczamy opis jedynie dwóch chorągwi, wyróżnionych bezsprzecznie ze względu na rangę upamiętnionych nimi osób: chorągiew zawieszoną po śmierci Daniela Czepko, zmarłego w 1660 roku radcy cesarskiego i radcy księcia Christiana w księstwie legnicko-brzesko-wołowskim, zaliczanego do największych dobroczyńców kościoła oraz Tobiasa von Weene und Giesenburg, dziedzica na Szczepanowie, pułkownika cesarskiego. Obie wymienione zostały w opisie Ephraima Ignaza Naso.

Trwałszym sposobem upamiętniania zmarłych były nagrobki, montowane głównie w posadzce kościoła, oraz

zawieszane na parapetach empor epitafia. Spośród zabytków sepulkralnych we wnętrzu świątyni najliczniej reprezentowane są obecnie zabytki siedemnastowieczne i osiemnastowieczne. Najstarsze z nich pochodzą z lat siedemdziesiątych XVII wieku. Mimo że część dzieł na przestrzeni czasu uległa zapewne zniszczeniu, przypuszczać można, że zwyczaj umieszczania w kościele tego typu pamiątek od drugiej połowy wieku XVIII stopniowo zanikał. Wśród zachowanych zabytków są epitafia obrazowe (np. pomnik zmarłych członków rodziny pastora Johanna Heinricha Krause z lat 1672–1718), epitafia inskrypcyjne (np. dzieło poświęcone zmarłej Annie Catharinie Raußbach z roku 1705) oraz, stanowiące najliczniejszą grupę, pomniki epitafijne, których piękny przykład stanowi monument zmarłej w roku 1672 Barbary von Zedlitz von Tiefhartmannsdorf.

W budowie i trwającym niemal nieustannie wyposażaniu świątyni brała udział cała ewangelicka wspólnota księstwa świdnickiego. Niemal wszystkie elementy wystroju (malowidła stropowe, emporowe, dekoracja ścian) i wyposażenia (epitafia, sprzęty i naczynia liturgiczne) oraz niektóre budynki okręgu kościelnego zostały sfinansowane z prywatnych środków wiernych. Liczebnie przeważają fundacje mieszczańskie i szlacheckie, ale swój udział we wzbogacaniu świdnickiego kościoła mieli także okoliczni chłopci. Każdy dar – o ile było to możliwe – dopełniły godła fundatorów i okolicznościowe inskrypcje. Powtarzało się życzenie, aby sfinansowane dzieło *było ozdobą kościoła*. Fundacje miały niewątpliwie na celu podniesienie rangi świątyni, ale przyświecał im także inny cel: potrzeba zaakcentowania swej obecności we wspólnocie.

Dla większości dzieł sztuk plastycznych powstających po wojnie trzydziestoletniej w protestanckim środowisku Świdnicy charakterystyczna jest znacząca rozbieżność pomiędzy potencjałem intelektualnym, kształtującym ich warstwę semantyczną, a niskim poziomem wykonawstwa. Ten ostatni łatwo wyjaśnić ograniczonymi możliwościami ekonomicznymi luteranckiego mecenatu. Sięgające daleko poza granice prowincji zabiegi o finansowe wsparcie, towarzyszące niemal każdej większej inwestycji, dobrze ilustrują skalę tego typu problemów. Dopiero poprawa sytuacji gospodarczej w XVIII wieku umożliwiła zatrudnienie artystów gwarantujących odpowiednią jakość zamawianych dzieł (a wśród nich między innymi rzeźbiarza Gottfrieda Augusta Hoffmanna, malarzy – Johanna Georga Tchomschanskiego, Johanna Klimanna, Dominica Seubta, Josepha Seibta, Daniela Treschnacka, złotników – Gottfrieda Fischera, Johanna Starszego Fischera oraz Johanna Friedricha Wendricha, czy też wrocławskich ludwisarzy – Sebastiana i Siegmunda Götzów). Dążenie do podniesienia walorów artystycznych wystroju i wyposażenia świątyni dowodzi, że ten aspekt fundacji nie był protestantom obojętny.

Szczególne warunki, w jakich powstawał, a następnie przez stulecia funkcjonował świdnicki kościół Pokoju, zainspirowały wiele niezwykłych rozwiązań formalnych i funkcjonalnych, prowadząc do stworzenia dzieła ze wszech miar wyjątkowego. Prosta budowla użytkowa, jaką w intencji wydających zgodę na jej wzniesienie władz miała pozostać świdnicka świątynia, dzięki zaangażowaniu pokoleń wiernych stała się po latach pomnikiem historii i sztuki o światowej randze, z którego bogactwa każdy z nas może dziś czerpać, ale jesteśmy mu też winni dbałość i szacunek.

Agnieszka Seidel-Grzebińska

Dzieła sztuki, rzemiosła artystycznego oraz stare druki i ryciny kościół Pokoju w Świdnicy

Katalog

Agnieszka Seidel-Grzebińska i Piotr Oszczanowski

SCHEMAT NOTY KATALOGOWEJ

- 1 Określenie / nazwa zabytku
- 2 Autorstwo
- 3 Czas i miejsce powstania
- 4 Materiał i technika
- 5 Wymiary
- 6 Sygnatury i inskrypcje zamieszczone na zabytku
- 7 Historia zabytku, okoliczności fundacji i powstania
- 8 Zbiory
- 9 Literatura (wybór)
- 10 Komentarz

02401-000090225

1. *Ukrzyżowanie*
2. anonimowy malarz
3. 1652, Świdnica?
4. olej na desce
5. 152,00 x 104,00 cm
6. u dołu, przy prawym brzegu obrazu data: 1652 oraz nieczytelna sygnatura
7. zapewne jeden z obrazów zakupionych przez wspólnotę do kościoła tymczasowego pod koniec 1652 r. Konserwacja 2012 r.
8. Parafia Ewangelicko-Augsburska przy kościele Trójcy Świętej w Świdnicy
9. Worthmann (1902), s. 21; Seidel-Grzesińska (2000a), t. I – tekst, s. 52, 95–96, 150
10. Malowidło przedstawia rozbudowaną, wieloplanową i wielopostaciową kompozycję, której oś wyznacza ukrzyżowany Chrystus, po obu stronach którego znajdują się straceni wraz z Jezusem łotrzy. Pod krzyżem Zbawiciela ukazano liczne postacie: bezpośrednio u jego stóp, po lewej stronie znajdują się Matka Boska i jej dwie siostry, Maria Kleofasowa i Maria Salome, przy których klęczy św. Jan Ewangelista. Za plecami Marii widoczni są dwaj zwróceni ku sobie mężczyźni, z których jeden wyciągniętym ramieniem wskazuje Chrystusa. Po prawej stronie krzyża klęczą niewiasty: święta Maria Magdalena i młoda, blondwłosa, płacząca kobieta w kwiecistej sukni i złotym płaszczu. Na prawo od nich siedzący na koniu setnik, w zbroi w typie rzymskim, kieruje wzrok ku Chrystusowi i unosi w górę otwarte dłonie. Obok niego stoi żołnierz z włócznią i tarczą. Za nimi widoczni są dwaj jeźdźcy, z których jeden nie nosi zbroi, również spoglądający na krzyż Zbawiciela. Na górnej belce krzyża Chrystusa umieszczona karta z majuskułową inskrypcją w trzech językach – hebrajskim, greckim i łacińskim: *IESVS NAZARENVS REX IVDEORVM*. W głębi przedstawienia widoczne są mury i zabudowania Jerozolimy, ku której zmierzają konni i piesi żołnierze. Przedstawienie inspirowane zapewne niderlandzkimi rycinami Johanna I Sadelera z 1582 r. (ewntualnie Theodora Galle lub Servatius Ravena) według Maertena de Vosa oraz Aegidiusa II Sadalera z 1590 r. według wzoru autorstwa Christopha Schwartza 1590 r. Kompozycja na pierwszym planie zbudowana przy pomocy wyrazistych plam barwnych. Emocje postaci wyraża gest, podczas gdy charakterystyka i mimika twarzy pozostaje bardzo uproszczona. Obraz pierwotnie pełnił być może funkcję epitafijną, a kobietą postać w kwiecistej sukni należy interpretować jako wizerunek zmarłej. Nie można wykluczyć, że jest to jedno z dwóch malo-

wideł, które – wg przekazów historycznych – świdnicka wspólnota zakupiła od urzędnika nazwiskiem Bode w celu zorganizowania ołtarza w wybudowanym w grudniu 1652 r. kościele tymczasowym. Koszt zakupu wynosił 48 marek, z czego z kasy kościoła wypłacono 9 marek, a reszta pochodziła z datków fundatorów prywatnych. Obrazy przeniesiono następnie do właściwej świątyni, gdzie służyły do czasu wzniesienia nowego ołtarza w 1672 r. Nie można przy tym wykluczyć, że przynajmniej jeden z nich został w tej nowej konstrukcji wykorzystany. *Ukrzyżowanie*, wraz z przedstawieniami *Ostatniej Wieczery* i *Zmartwychwstania* należą do klasycznej tematyki ołtarzy protestanckich, Luter reprezentował bowiem pogląd, że połączenie tych scen najdobitniej uzmysławia wiernym znaczenie ofiary Chrystusa dla zbawienia ludzkości.

W kościele Pokoju w Świdnicy znajduje się jeszcze jedno barokowe malowidło przedstawiające *Ukrzyżowanie*, na którym powtórzone kilka postaci z prezentowanego dzieła. Kompozycja została tu znacznie zredukowana i poprzez wprowadzenie postaci zbierających krew Chrystusa aniołów oraz neutralne tło nabrała wymiaru reprezentacyjnego. Również ten obraz mógł pełnić w pewnym okresie funkcje malowidła ołtarzowego.

Agnieszka Seidel-Grzesińska

Nr II

1. *Zmartwychwstanie*
 2. anonimowy malarz
 3. 1624, Świdnica?
 4. olej na płótnie
 5. 167,00 x 122,00 cm
 6. u dołu kompozycji, w centrum monogram i data GG / 1624
 7. zapewne jeden z obrazów zakupionych przez wspólnotę do kościoła tymczasowego pod koniec 1652 r. Konserwacja w 2012 r.
 8. Parafia Ewangelicko-Augsburska przy kościele Trójcy Świętej w Świdnicy
 9. Worthmann (1902), s. 21, 55; Seidel-Grzezińska (2000a), t. I – tekst, s. 52, 95–96; Steinborn, Oszczanowski (2003), s. 73, nr 173; *Śląsk – perła* (2006), s. 211–212, nr kat. II.3.27, il. II.3.27/2 (*Zmartwychwstanie Chrystusa. Wenceslaus Kalus z Cieszyna, 1607–1613, autor noty: Piotr Oszczanowski*); *Malarstwo śląskie* (2009), s. 176–177, nr kat. 86 (*Zmartwychwstanie. Portret rodziny, po 1625, epitafium nieznannej rodziny, autor noty: Marek Pierzchała*)
 10. Przedstawienie *Zmartwychwstania* jest sygnowane monogramem GG i datowane 1624. Wykonane zostało na podstawie popularnej na Śląsku i często wykorzystywanej przez tutejszych malarzy (znanych jest siedem przykładów z 1. tercji XVII w.), pochodzącej z 1606 r. ryciny Lucasa Starszego Kiliana (1579–1637) według obrazu Josepha Starszego Heintza (1564–1609). Kompozycja w stosunku do wersji graficznej uległa pewnemu uproszczeniu. Malowidło charakteryzuje zredukowana gama barwna, w której dominują brązy, zielenie, szarości nasycona czerwień.
- Obraz mógł być drugim z dzieł nabytych przez wspólnotę ewangelicką do kościoła tymczasowego i współtworzyć – wraz z *Ukrzyżowaniem* (zob. nr kat. 1) – pierwszy ołtarz w tym kościele, a następnie do roku 1672 – w nowo wzniesionej świątyni. W 1902 r. oba malowidła eksponowane były w zakrystii kościoła Pokoju.

Agnieszka Seidel-Grzezińska

Nr IIIa

1. medalion emblematyczny
2. anonimowy malarz
3. 1. tercja XVIII w.?, Świdnica?
4. olej na płótnie; deska drewniana (podobrazie); rama drewniana stylizowana na karbowaną taśmę, złożona
5. obrazy: 49,00 x 37,00 (z ramą 53,00 x 41,00 cm)
6. na banderoli u góry kompozycji: *Mit Ruhm beglückt*; na odwrociu deski podobrazia cyfra: 1

Nr IIIb

1. medalion emblematyczny
2. anonimowy malarz
3. 1. tercja XVIII w.?, Świdnica?
4. olej na płótnie; deska drewniana (podobrazie); rama drewniana stylizowana na karbowaną taśmę, złożona
5. 49,00 x 37,00 (z ramą 53,00 x 41,00 cm)
6. na banderoli u góry kompozycji motto: *Zu Gott geschickt*; na odwrociu deski podobrazia cyfra: 3
7. –
8. Parafia Ewangelicko-Augsburska przy kościele Trójcy Świętej w Świdnicy
9. –
10. Oprócz dzieł trwale upamiętniających zmarłych we wnętrzu świdnickiego kościoła niewątpliwie powstawały konstrukcje okazjonalne o charakterze efemerycznym. Najbardziej monumentalną ich formą były zapewne okazałe *castra doloris* o rozbudowanych programach ideowych rozpisanych na motywy alegoryczne, symboliczne i emblematyczne. Być może prezentowane kompozycje emblematyczne stanowiły element takiej dekoracji. Na medalionie oznaczonym numerem 1 przedstawiono ustawioną pionowo, ukoronowaną wieńcem kopię, opatrzoną mottem *Mit Ruhm beglückt* (*uszcześnie sławą*), kompozycja oznaczona numerem 3 – stojącą ołtarz kadzielnicę, z której ku niebu unosi się obłok dymu, skomentowaną słowami *Zu Gott geschickt* (*wysłane do Boga*). Kadzidło to symbol uwielbienia Boga i modlitwy wiernych. Psalmista mówi: „Niech moja modlitwa będzie przed Tobą jak kadzidło” (Ps 141,2), a według słów *Sacramentarium Gregorianum*: „za sprawą Ducha Świętego wierny staje się pachnącym kadzidłem, dla osiągnięcia wiecznego życia” (PL 78, 243). Motto wykorzystane w emblemacie z motywem kopii znane jest między inny-

mi z jednej z kantat Jana Sebastiana Bacha, stanowiącej pożegnanie odchodzącego z urzędu Johanna Matthia-Gesnera, rektora Schola Thomana w Lipsku (niem. *Thomasschule*), w której Bach od 1723 r. był kantorem

Theurer Lehrer, fahre wohl!
Geh mit Ruhm beglückt von hier,
Danck und Liebe geht mir Dir,
Die Dich nie verlassen soll.

Przedstawienie przywodzi też na myśl, często przywoływane przez luteran w kontekście sepulkralnym, wersety 2. Listu do Tymoteusza: *W dobrych zawodach wystąpiłem, bieg ukończyłem, wiarę ustrzegłem. (8) Na ostatek odłożono dla mnie wieniec sprawiedliwości, który mi w owym dniu odda Pan, sprawiedliwy Sędzia, a nie tylko mnie, ale i wszystkich, którzy umiłowali pojawienie się Jego* (2 Tym 4,7–8).

Agnieszka Seidel-Grzesińska

Nr IV

1. portret pastora Benjamina Schmolcka (1672–1737)
2. anonimowy malarz
3. 1. połowa XVIII w., Śląsk?
4. olej na płótnie
5. obraz: 120,00 x 80,00 cm (z ramą: 110,50 x 84,00 cm)
6. na odwrociu płótna białą farbą namalowana cyfra 9
7. obraz umieszczony, być może wtórnie, w galerii pastorów przy kościele Pokoju w Świdnicy
8. Parafia Ewangelicko-Augsburska przy kościele Trójcy Świętej w Świdnicy, zakrystia kościoła
9. Worthmann (1902), s. 67; Worthmann (1929), s. 36; Seidel-Grzesińska (2000a), t. II – katalog, s. 39, nr kat. 9a
10. Portret pastora Benjamina Schmolcka, wybitnego kaznodziei, poety, autora modlitw i około 1200 pieśni kościelnych (por. nry kat. 41, 43). Schmolck urodził się jako syn pastora, Martina, w Chróśtniku w powiecie lubańskim. Ukończył gimnazjum w Legnicy, a następnie studia teologiczne w Lipsku. Od roku 1702 sprawował w świdnickim kościele funkcję diakona, a od 1714 – *pastora primarius*. Oprócz pieśni niezwykle ceniona była także jego homiletyka. Szczególnym tego świadectwem jest fakt, że świdnicka kazalnica, z której głosił Słowo Boże – mimo bardzo złego stanu technicznego – została przekazana parafii w Dobromierzu, jako szczególnie cenna pamiątka po pastorze. Schmolck zmarł w 1737 r. po długiej i ciężkiej chorobie.

Obraz przedstawia duchownego w półpostaci, ujętego *en face*. Prawą dłoń unosi nieco poniżej piersi. Ubrany jest w konwencjonalny strój liturgiczny – czarną togę z białymi będkami. Na głowie nosi perukę. W tle widoczna jest ciemnozielona kotara.

Malowidło zostało znacząco przekształcone, być może w wieku XIX lub na początku XX: obraz powiększono, przemalowano i zamontowano w nowej ramie. Na powierzchni nowego płótna przedłużono zarys kotary i sylwetki duchownego. Zmiany te mogły mieć na celu ujednolicenie formatu obrazu do wymiarów innych portretów znajdujących się w zakrystii. Obecnie prawa dłoń pastora wydaje się być efektem późniejszych przemalowań, a lewa pozostaje niewidoczna. Brak też atrybutów, nie należy jednak wykluczać ich istnienia w pierwotnej redakcji obrazu, bowiem na bardzo podobnym kompozycyjnie, rytowanym wizerunku Schmolcka, sygnowanym przez Georga Paula Nussbiegela, a wykonanym być może wg rysunku Josepha Seibta, pojawia się otwarta

księga z werselem psalmu: *Betet an den HERRN im heiligen Schmuck. Psal. 96. v. 9*. Jest tym bardziej prawdopodobne, że większość duchownych w świdnickiej galerii sportretowana została właśnie z księgą.

Pastor Schmolck, jako autor niezwykle popularnych pieśni, doczekał się zresztą licznych sztachowanych wizerunków. Ozdabiały one wiele tomów jego utworów. Oprócz wspomnianej wyżej ryciny wśród najstarszych warto wymienić jeszcze, często kopiowany portret, sygnowany przez Tobiasa Gabriela Becka, przedstawiający pastora w wieku 53 lat, powstały zatem zapewne około roku 1725.

Agnieszka Seidel-Grzesińska

1. portret pastora Theodosiusa Gottfrieda Fuchsa (1692–1767)
2. anonimowy malarz
3. po 1767, Śląsk
4. olej na płótnie
5. obraz: 92,00 x 72,00 cm (z ramą: 119,00 x 86,00 cm)
6. na odwrociu płótna: cyfra 15 zapisana białą kredą, cyfra 14 zapisana białą farbą; do ramy przymocowana kartka z numerem 31; w kartuszu pod obrazem: *M. Theodosius Gottfried Fuchs / Senior und elster Jubel=Priester bey dieser Kirche / geb. 1692. den 15 Novemb: Sein Jubilaeum gefeyert 1764 / am 3ten Advents=Sonntage, gest 1767. den 9 ten Nov: alt 75 Jahre / Im Predigt=Amte Gott und dieser Kirche Treu und eifrig / gedienet 53 Jahr.*
7. obraz włączony do galerii pastorów w zakrystii kościoła Pokoju w Świdnicy
8. Parafia Ewangelicko-Augsburska przy kościele Trójcy Świętej w Świdnicy, zakrystia kościoła
9. Worthmann (1902), s. 68; Worthmann (1929), s. 38; Seidel-Grzebińska (2000a), t. I – tekst, s. 115, t. II – katalog, s. 42–43, nr kat. 14a; Oszczanowski (2011a), s. 66, 70–71
10. Theodosius Gottfried Fuchs urodził się w 1692 r. w Świdnicy. W Lipsku odbył studia teologiczne i filologiczne. W latach 1714–1717 diakon, a następnie, do śmierci w 1767 r., senior przy kościele Pokoju w Świdnicy. Pozostawił po sobie publikacje, świadczące o szerokich zainteresowaniach teologicznych i przyrodoznawczych, między innymi kazania pogrzebowe oraz druki katechetyczne, takie jak *Heilige Cantzel-Andacht. Das ist: Andächtige Reime, Derer sich bey dem Anfang oder Ende verschiedener Predigten über mancherley Biblische Texte, vor und in dem Heiligen Predigt-Amt zu Erweckung Heiliger Andacht gebraucht, Und selbige nebst einer Grabschrift auff das Heilige Grab Christi Wie auch etlichen Liedern.* Znana jest też jego dystertacja – *Peri erga Ephesiōn, Sive Dissertatio Philologica, De Ephesiorum Libris Curiosius Combustis Ad Act. Apost. XIX, 19* – przedstawiona na fakultecie filologicznym w Lipsku w 1708 r. Dysponował własnym księgozbiorem, którego śladem są zaopatrzone w ekslibrysy książki przechowywane w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu oraz w Bibliotece kościoła Pokoju w Świdnicy (zob. nry kat. 20a–20b). Łączony jest z nim także unikalny zestaw naczyń liturgicznych do udzielania sakramentów i odprawiania nabożeństwa poza świątynią (zob. nry kat. 28a–28i).

Obraz przedstawia pastora w półpostaci, ujęciu *en face*, w peruce, w konwencjonalnym stroju liturgicznym – czarnej todze z białymi befkami. Prawą dłoń unosi w geście błogosławieństwa, w lewej trzyma książkę, w której zakłada stronę wskazującym palcem. W tle, oprócz osłoniętej kotarą kolumny, widoczne są biblioteczne regały. Na lewo od postaci pastora, w górnym rogu kompozycji, umieszczone jest jego godło: tarcza herbowa podzielona w słup, w której prawym polu znajduje się krucyfiks z czaszką Adama u podnóża, a w lewym wizerunek św. Heleny; w polu sercowym przedstawiony został lew z podwójnym ogonem i w złotej koronie, trzymający w przednich łapach klucze; w dolnej części tarczy, na granicy obu pól, kotwica; tarcza zwieńczona jest koroną, a u dołu i po bokach ujęta motywem muszli oraz związanymi szarfą liśćmi palmy. Ponad godłem minuskułą zapisana została dewiza zmarłego: *Als die Traurigen. Aber allerzeit fröhlich*, poniżej – źródło cytatu: *II. Corintr. C. VI. v. 9*. Godło to należałoby rozumieć jako wyraz szczegól-

nej nadziei pokładanej w krzyżu Chrystusa i jego ofierze. Na usytuowanym na prawo od pastora stole stoi masywny zegar zwieńczony wysokim krucyfiksem. Wokół umieszczonej na cokole tarczy, w medalionach o nieregularnym, utrzymanym w duchu rokoka zarysie, znajdują się postacie czterech ewangelistów z atrybutami oraz, ponad tarczą, przedstawienie mężczyzny w półpostaci, z prawą ręką uniesioną ku górze w geście napomnienia lub błogosławieństwa, otoczone wieńcem siedmiu gwiazd. Zegar wskazuje godzinę 8.43, a na jego cyferblacie wypisana jest data 9 listopada – *Nobr. 9*. Obie informacje dotyczą momentu śmierci duchownego.

Obraz oprawiony jest w oryginalną ramę, u dołu której zawieszono rokokowy kartusz z upamiętniającą pastora inskrypcją, wykonaną barokową frakturą, czarnymi literami na złotym tle.

Portret Fuchsa wyróżnia się pośród przedstawień w galerii najbardziej rozbudowaną ikonografią oraz wysokim poziomem wykonania. Oprócz niego godłem ozdobiono jedynie olejny portret pastora Georga Abrahama Michalela, pełniącego przy świdnickim kościele funkcję diakona w latach 1712–1724. Natomiast posługiwanie się godłem było wśród świdnickich duchownych powszechną praktyką, aby wspomnieć jedynie – znane między innymi z ich sztychowanych portretów – godło Sigismuda Starszego Ebersbacha, stanowiące swoisty rebus, a nawiązujące do nazwiska godło pastora Michaela Widemanna czy niezwykle interesujące ikonograficznie, czerpiące z tradycji poezji wizualnej godło Davida Ebersbacha. Theodo-

sius Gottfried Fuchs koncepcję godła przejął zapewne po ojcu Gottfriedzie (*pastor primarius* w latach 1695–1714), który swoim mottem uczynił 10 werset Drugiego Listu do Koryntian: *Ut Tristes semper autem Gaudentes*. W niezwykle rozbudowanym znaku, towarzyszącym Fuchsovi Starszemu na portrecie autorstwa Christopha Młodszego Weigla (1654–1725), połączone zostały motywy krucyfiksu, rogu obfitości, słońca, skrzydła i szpon orła, św. Heleny, twierdzy – nawiązującej zapewne do pieśni *Eine Feste Burg ist unser Gott* – oraz ilustrujących mekę i triumf Chrystusa, róż pośród cierni, gwoździ, kotwicy, korony cierniowej i orła lub feniksa.

Motywy podobne jak na olejnym portrecie Fuchsa zostały przedstawione na jego wizerunku graficznym z 1734 r., sygnowanym przez malarza Josepha Seibta i rytownika Johanna Martina Bernigerotha (1713–1767), a podarowanym duchownemu – według towarzyszącej mu inskrypcji – przez jego dzieci z okazji 42 urodzin (egzemplarz druku znajduje się obecnie między innymi w Austriackiej Bibliotece Narodowej w Wiedniu). Na rycinie, na której tło przedstawienia również stanowią kotara, kolumna i regały z książkami, widoczny jest zegar z krucyfiksem oraz otwarta księga i karta papieru. Stronica księgi zawiera słowa *Symb. 2 Cor. VI v. 9* i *Als die Sterbenden, und siehe, wir leben* oraz chrystogram pomiędzy literami Alfa i Omega, poniżej których widnieją słowa *In diesen überwinde*. Na karcie czytelne są słowa: *Das ist eine seelige Stunde, darinn man sein gedenckt, Sonst verdirbt alle Zeit*.

Agnieszka Seidel-Grzebińska

Nr VI

1. portret pastora Georga Augusta Kunowskiego (1757–1838)
2. anonimowy malarz
3. po 1838; Śląsk?
4. olej na płótnie
5. obraz: 101,00 x 80,50 cm (z ramą: 111,00 x 91,00 cm)
6. –
7. –
8. Parafia Ewangelicko-Augsburska przy kościele Trójcy Świętej w Świdnicy, zakrystia kościoła
9. Worthmann (1929), s. 38, 46
10. Georg August Kunowski urodził się w 1757 r. w Brzegu Odrzańskim jako syn pastora Georga Sigismunda. Po ukończeniu gimnazjum w Berlinie, rozpoczął studia teologiczne na uniwersytecie w Halle. Początkowo zatrudniony jako prywatny nauczyciel, w 1784 r. przejął po zmarłym ojcu stanowisko proboszcza w Brzegu Odrzańskim. Wówczas już zasłynął swoim zaangażowaniem i operatywnością w sprawach kościoła oraz niezwykłym talentem kaznodziejskim. Po śmierci świdnickiego pastora *primarius*a Johanna Friedricha Tiede został, w drodze konkursu, wybrany jego następcą i pełnił tę funkcję w latach 1796–1838. Oprócz obowiązków duchownego przy kościele Świętej Trójcy sprawował także funkcję inspektora kościelnego i szkolnego, nosząc d 1806 r. tytuł superintendenta księstwa świdnickiego i Hrabstwa Kłodzkiego. Jego praca w Świdnicy przypadła na trudny okres zmian postaw światopoglądowych, jakie niosło ze sobą oświecenie, wojen napoleońskich, reorganizacji w Kościele luteranckim w Prusach oraz poważnych kłopotów finansowych świdnickiej gminy. We wspomnieniach o Kunowskim podkreśla się jego nieprzeciętną osobowość oraz zasługi, zarówno dla miasta, jak i dla wspólnoty. Ceniony był również za umiejętność budowania dobrych stosunków z Kościołem katolickim – jego kazań, jako wzorcowych, mieliby słuchać nawet młodzi duchowni ze świdnickiej fary. Pastor pozostawił po sobie także kilka publikacji, między innymi kazanie w związku ze śmiercią Fryderyka Wielkiego (*Gedaechtnis-Predigt auf das Absterben Friedrichs des Grossen, gehalten am 17. Septb. 1786., und zum Besten der Kirche dem Druck uebergeben ...*, Breslau 1786) oraz komentarz do wprowadzonego na Śląsku pod koniec XVIII w. nowego śpiewnika (*Sollen wir unser bisheriges Gesangbuch beibehalten, oder es mit einem andern vertauschen? Eine Predigt gehalten am Kirchenfeste den 22. September 1800*, Breslau 1800).

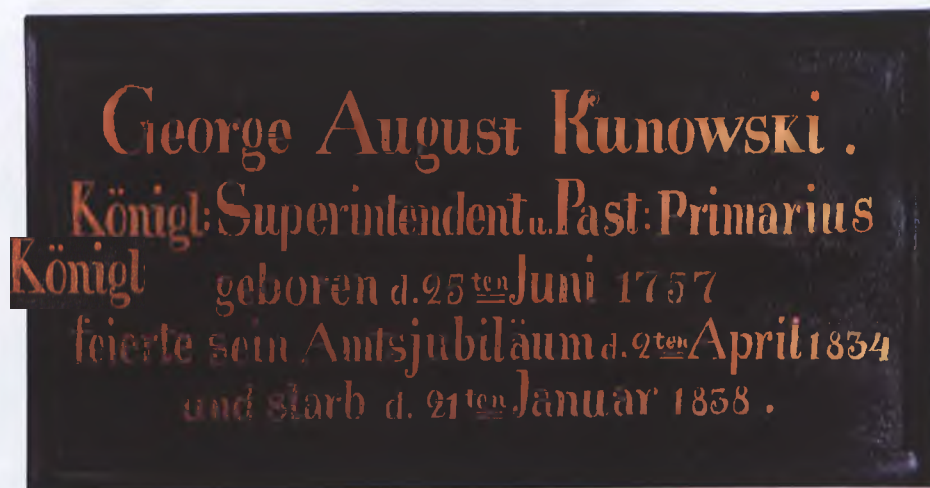

W 1929 r. w posiadaniu świdnickiej parafii miały znajdować się dwa wizerunki pastora: jeden w zakrystii, w galerii pastorów, drugi – na plebanii, w sali posiedzeń. Prezentowany obraz jest zapewne jedną z tych dwóch podobizn. Być może był identyfikowany przez zachowaną osobno tablicę inskrypcyjną (por. nr kat. 7).

Portret przedstawia duchownego jako dojrzałego mężczyznę, ukazanego w półpostaci i *en trois quarts*. Jest ubrany w czarną togę z białymi belfkami oraz nakrytą głowę. W dłoni trzyma książkę, w której palcem założył stronę. Lewą dłoń opiera na pokrytym zielonym sukniem stole. W głębi, po prawej stronie duchownego, widoczny jest fragment kolumny.

Malowidło reprezentuje dobry poziom warsztatowy. Starannie oddane zostały cechy fizyczne modelu oraz jego charakterystyka psychiczna, o czym wydaje się świadczyć porównanie z innym wizerunkiem G.A. Kunowskiego – znanym z reprodukcji malowidłem, które miałyby znajdować się w prywatnych zbiorach rodziny. Pastor ukazany jest na nim jako starszy mężczyzna, a na jego piersiach widoczny jest order Czerwonego Orła, którym został odznaczony przez króla pruskiego zapewne około 1808 r. Podobnie jak na prezentowanym portrecie, w dłoni trzyma książkę, a za jego plecami widoczna jest kolumna.

Agnieszka Seidel-Grzebińska

1. tablica inskrypcyjna poświęcona pastorowi Georgowi Augustowi Kunowskiemu (1737–1838)
2. anonimowy warsztat
3. 2. tercja XIX w., Śląsk
4. blacha malowana
5. 27,50 x 66,20 cm
6. *George August Kunowski. / Königl: Superintendent u. Past: Primarius / geboren d. 25ten Juni 1757 / feierte sein Amtsjubiläum d. 2ten April 1834 / und starb d. 21ten Januar 1838.*
7. –
8. Parafia Ewangelicko-Augsburska przy kościele Trójcy Świętej w Świdnicy
9. –

10. Prostokątna tablica, ujęta ramą o wyoblonym przekroju, zawiera inskrypcję poświęconą zmarłemu pastorowi Georgowi Augustowi Kunowskiemu. Napis wykonano antyką, złotymi literami na czarnym tle. Treść inskrypcji mieści się wprawdzie w formule stosowanej w świdnickiej galerii pastorów, szerokość tablicy nie odpowiada jednak wymiarom znajdującego się obecnie w zakrystii kościoła Pokoju portretu. Być może tablica była zatem przeznaczona do drugiego z posiadanych przez parafię wizerunków duchownego i to on stanowił pierwotnie element galerii (zob. też nr kat. 6).

Agnieszka Seidel-Grzezińska

Nr VIII

1. figura św. Jana Chrzciciela
2. anonimowy rzeźbiarz
3. ok. 1701 lub 1712 r.?, Śląsk (Świdnica?)
4. drewno polichromowane, złożone, rzeźba pełna
5. 100,00 x 48,50 x 29,00 cm
6. –
7. figura powstała jako element dekoracji łoży cechowej sukienników lub kuśnierzy
8. Parafia Ewangelicko-Augsburska przy kościele Trójcy Świętej w Świdnicy
9. Seidel (1995), katalog, s. 33
10. Pełnoplastyczna rzeźba przedstawia dojrzałego, postawnego mężczyznę z brodą. Jego prawe ramię, biodra i prawą nogę osłania szata, spod której nad lewym biodrem widoczny jest skrawek sukni z wielbłądziej wełny. Oba ramiona opuszczone są w dół, a palce lewej dłoni złożone są w geście wskazywania. W prawej dłoni być może znajdowała się księga – atrybut świętego. Postać interpretować można jako św. Jana Chrzciciela. Figura pierwotnie usytuowana była zapewne na łoży sukienników lub kuśnierzy, św. Jan – ze względu na swoje odzienie z wielbłądziej sierści – jest bowiem patronem wykonujących oba te zawody rzemieślników. Cechy formalne rzeźby wykazują pewne pokrewieństwo z figurą Boga Ojca, znajdującą się na południowo-wschodnim narożniku łoży kuśnierzy.

Agnieszka Seidel-Grzesińska

1. grupa figuralna przedstawiająca *Grzech Pierworodny*
2. anonimowy rzeźbiarz
3. 1701 r., Śląsk (Świdnica?)
4. drewno polichromowane, rzeźba pełna
5. figura Adama – 69,00 x 37,00 x 15,00 cm; figura Ewy – 68,00 x 35,00 x 14,00 cm; drzewo – 88,50 x 63,00 x 20,00 cm
6. –
7. grupa rzeźbiarska stanowiła dekorację łóża kuśnierzy, wzniesionej w 1701 roku na pierwszej kondygnacji empor po północnej stronie kościoła
8. Parafia Ewangelicko-Augsburska przy kościele Trójcy Świętej w Świdnicy
9. Worthmann (1929), s. 24; Banaś (1971), s. 87; Seidel (1995), s. 131, katalog, s. 43
10. Grupa figuralna *Grzechu Pierworodnego* do lat 90-tych XX w. zdobiła zachodni odcinek parapetu łóża kuśnierzy. Pełnoplastyczne figury Adama i Ewy oraz płaskorzeźbione przedstawienie oplecionego wokół drzewa węża umieszczone były na tle malowanej kwatery z wizerunkiem godła kuśnierzy. W 1852 r., podczas renowacji kościoła z okazji jubileuszu dwustulecia jego powstania, łóżo odnowiono. Należy przypuszczać, że umieszczone na niej rzeźby otrzymały wówczas nową polichromię. Obecnie grupa, po zdemonstrowaniu, znajduje się w zbiorach parafii.

Podobnie, jak w przypadku pozostałych zajmowanych przez świdnickich rzemieślników empor, tematyka przedstawień umieszczonych na łóżu kuśnierzy nawiązuje do zawodu wykonywanego przez jej właścicieli (zob. nr kat. 10), w konsekwencji motywem przewodnim dekoracji malarskiej chóru stały się futra i skóry: na południowym parapetu łóża odcinku przedstawiono między innymi starotestamentową scenę wróżby odbywanej przez Gedeona (Sdz 6, 36–40), a na wschodnim – alegorię męstwa: mężczyznę w zbroi, na którą narzucona została lwia skóra, niewątpliwie odwołanie do legendy Herkulesa. Komentarz biblijny umieszczony w obrębie tej kwatery obrazowej – *Bądźcie mężni i umacniajcie się* (*Seyd Männlich und Starck*) – pochodzi z Listu do Koryntian (1 Kor 16, 13). W tym też kontekście mieści się wizerunek Pierwszych Rodziców, którzy w momencie spożycia zakazanego owocu dostrzegają swoją nagość i zaczynają odczuwać potrzebę wykonania dla siebie odzienia. Podobny motyw wykorzystany został w dekoracji kościoła Pokoju w Jaworze, w którym łóżo krawców ozdobiła sentencja: *Bóg początek szlachetnemu i sławnemu cechowi krawieckiemu dał, gdy sam Adamowi pierwszą suknię przygotował* (*Gott hat der Schneiderzunft mit Ehr un Ruhm bedacht, Als er dem Adam selst dass erste Kleid gemacht. Gen 3. v. 27*).

Agnieszka Seidel-Grzebińska

1. figura anioła
2. anonimowy rzeźbiarz
3. około 1701 r., Śląsk (Świdnica?)
4. drewno polichromowane, złożone, rzeźba pełna
5. 93,00 x 85,00 x 27,00 cm
6. inskrypcja na trzymanym przez anioła kartuszu: *Balthasar Närgner / Tischler Ellister / und / Zeugwarther / 1701*
7. figura powstała jako element dekoracji łóż cechowej szklarzy i stolarzy
8. Parafia Ewangelicko-Augsburska przy kościele Trójcy Świętej w Świdnicy
9. Worthmann (1902), s. 30, 66; Worthmann (1929), s. 24; Seidel (1995), s. 124–125, katalog s. 38–39
10. Łóż stolarzy i szklarzy, usytuowana przy południowo-zachodnim wewnętrznym narożu kościoła, powstała w 1701 r. Za jej twórcę uważa się Balthasara Närgnera, mistrza stolarskiego w Świdnicy, który był też zapewne jej współfundatorem. Podobnie jak pozostałe łóże i empory łóż ozdobiły malowane kompozycje słowno-obrazowe i ornamentalna snycerka. Ponadto na parapetach łóż cechowych umieszczano płaskorzeźbione lub polichromowane godła cechowe oraz pełnoplastyczne figury, pełniące funkcję kariatyd. Łóż szklarzy i stolarzy ozdobiły trzy takie przedstawiające anioły rzeźby, usytuowane na jej narożach.

Prezentowany anioł – pochodzący z południowo-wschodniego narożnika łóż – stoi z uniesionym ku górze prawym ramieniem i dłonią otwartą ku górze. Lewą ręką podtrzymuje oparty o ziemię kartusz z inskrypcją fundacyjną. Twarz o regularnych rysach okalają spływające do ramion, kędzierzawe włosy. Postać odziana jest w długą srebrną szatę przepasaną sznurem, na którą narzucona jest złota tunika z krótkim rękawem. Skrzydła anioła są barwne i złożone. Kartusz o nieregularnym wykroju ujmują liście akantu. Dwie pozostałe figury aniołów – usytuowane pierwotnie na północno-wschodnim i zachodnim narożniku łóż, a obecnie zdemonstrowane i przechowywane w kościele – również prezentują tablice fundacyjne, z których jedna poświęcona jest innemu starszemu cechowi stolarzy, a druga – starszemu cechowi szklarzy, Andreasowi Honnigowi.

Tematyka malarskiej dekoracji świdnickich chórów cechowych nawiązuje do wykonywanego przez ich właścicieli zawodu, osadzając go w kontekście Pisma Świętego. Zgodnie z tą zasadą na parapecie łóż stolarzy zna-

lazły się przedstawienie namiotu (niem. *Huette* – szalas), wzniesionego przez Abrahama dla odwiedzających go trzech Aniołów Pańskich oraz wewnątrz Świątyni Salomona z wykonaną z akacjowego drewna Arką Przymierza, a towarzyszące im teksty biblijne przywołują takie pojęcia jak *krzesło*, *stół* czy *stolarz* (niem. *Stuhl*, *Tisch*, *Tischler*; Hbr 4,16, Iz 23,5 i Syr 38,28).

Figura dobrze zachowana. Polichromia wtórna, wykonana zapewne w 1852 r. podczas prac renowacyjnych prowadzonych z okazji jubileuszu kościoła.

Agnieszka Seidel-Grzesińska

Nr XI

1. figura anioła
 2. anonimowy rzeźbiarz
 3. około 1712 r., Śląsk (Świdnica?)
 4. drewno polichromowane, złożone, rzeźba pełna
 5. 79,00 x 60,00 x 18,00 cm
 6. w latach 90-tych XX w. umieszczona na przegubie ręki figury etykieta z napisem: *Anioł z Łoży*
 7. figura powstała zapewne jako element dekoracji łoży cechowej sukienników
 8. Parafia Ewangelicko-Augsburska przy kościele Trójcy Świętej w Świdnicy
 9. Worthmann (1902), s. 30; Worthmann (1929), s. 24; Seidel (1995), katalog, s. 33
 10. Prezentowana figura anioła pochodzi zapewne z łoży sukienników, usytuowanej na pierwszej kondygnacji empor, po południowo-wschodniej stronie skrzyżowania naw (zob. nr kat. 10). Anioł pochyla głowę, lewe ramię unosi ku górze, a prawą dłonią podtrzymuje połą szaty. Twarz o regularnych rysach okalają spływające do ramion, kędzierzawe włosy. Postać odziana jest w sięgającą kostek złotą szatę, na którą narzucona jest zielona tunika z krótkimi, czerwonymi rękawami. Skrzydła anioła są barwne i złożone.
- Parapet tej łoży ozdabiała jeszcze jedna figura anioła oraz postać mężczyzny z otwartą księgą, zapewne proroka. Motywem przewodnim malarskiej dekoracji parapetów wszystkich łoż należących do sukienników jest biała szata zbawienia, dla której komentarz stanowią odpowiednie wersy biblijne (Ps 131,16; Iz 61,10; Apk 1,6 i 3,5; J 17,5).

Figura dobrze zachowana. Polichromia wtórna, wykonana zapewne w 1852 r. podczas prac renowacyjnych prowadzonych z okazji jubileuszu kościoła.

Agnieszka Seidel-Grzebińska

1. figura aniołka
2. anonimowy rzeźbiarz
3. koniec XVII / początek XVIII w., Śląsk (Świdnica?)
4. drewno polichromowane, złożone, rzeźba pełna
5. 63,00 x 70,00 x 27,50 cm
6. –

7. figura powstała jako element dekoracji łoża szlacheckiej należącej do rodu von Nostitz. Ekspozowana na południowej ścianie zakrystii, obecnie w trakcie konserwacji

8. Parafia Ewangelicko-Augsburska przy kościele Trójcy Świętej w Świdnicy, zakrystia kościoła

9. Seidel-Grzesińska (2000a), t. I – tekst, s. 79

10. Łoże szlacheckie otwierają się na wnętrze świątyni arkadami, których czoła do ostatnich lat XX w. ozdabiały rzeźbione i polichromowane herby, figury aniołków oraz płasko-rzeźbiona wić akantowa.

Prezentowany anioł jest jedną z dwóch figur umieszczonych pierwotnie po bokach kartusza herbowego na łożu rodziny von Nostitz, znajdującej się po południowej stronie zachodniego ramienia kościoła. Pomalowany na kolor biały anioł szeroko rozkłada ramiona w geście prezentacji, a głowę kieruje w lewo. Jego prawe ramię i tułów przewiązane są szarfą. Szarfę i górny z dwóch rzędów piór w skrzydłach pokrywają złożenia. Postać cechują harmonijne proporcje i plastyczny modelunek. Forma rzeźby zbliżona jest do formy postaci aniołków usytuowanych po bokach godła cechowego szewców, zawieszonego w północnym ramieniu kościoła, a wykonanego w pierwszych latach wieku XVIII. Figura zawieszona była na arkadzie za pomocą metalowych prętów, mocowanych gwoździami.

Łoże szlacheckie ozdabiały także – umieszczone na ich parapetach – fryzy akantowe i palmetowe, girlandy owocowo-kwiatowe i uskrzydłone główki anielskie oraz ujęte gierowanymi ramami lub akantowymi kartuszami płyciny z dekoracją malarską. Dekoracja taka zachowała się jedynie w dwóch wypadkach. Na łożu usytuowanej we wschodnim narożniku południowego ramienia kościoła znalazły się dwie ilustracje biblijne – *Mojżesz wydobywający wodę ze skały* i *Rozmawiający z Bogiem na szczycie góry* – oraz, na usytuowanej w południowym ramieniu kościoła wschodniej łoży Hochbergów, dwa widoki miejscowości, w tym jednej z nich to zapewne Roztoki.

Agnieszka Seidel-Grzesińska

Nr XIII

1. figura aniołka
2. anonimowy rzeźbiarz
3. koniec XVII / początek XVIII w., Śląsk (Świdnica?)
4. drewno polichromowane, złoczone, rzeźba pełna
5. 58,00 x 76,00 x 25,00 cm
6. –
7. figura powstała jako element dekoracji łoża szlacheckiej należącej do rodu von Nostitz; zabytek przed konserwacją
8. Parafia Ewangelicko-Augsburska przy kościele Trójcy Świętej w Świdnicy
9. Seidel-Grzesińska (2000a), t. I – tekst, s. 79
10. Zapewne jedna z dwóch figur zawieszonych pierwotnie po bokach kartusza herbowego na łożu rodziny von Nostitz (zob. nr kat. 12). Anioł szeroko rozkłada ramiona w geście prezentacji, a głowę kieruje w prawo, figura znajdowałaby się zatem pierwotnie po prawej stronie herbu. Rzeźbie brak lewego ramienia i palców prawej dłoni, a skrzydła zostały odłączone od korpusu. Występują liczne przetarcia i zabrudzenia polichromii i złocień.

Agnieszka Seidel-Grzesińska

Nr XIV

1. figura aniołka
2. anonimowy rzeźbiarz
3. koniec XVII / początek XVIII w., Śląsk (Świdnica?)
4. drewno polichromowane, złoczone, rzeźba pełna
5. 59,00 x 70,00 x 25,50 cm
6. –
7. figura powstała jako element dekoracji łoża szlacheckiego należącej do rodu von Seherr-Thoß; konserwacja w 2012 r.
8. Parafia Ewangelicko-Augsburska przy kościele Trójcy Świętej w Świdnicy
9. Seidel-Grzesińska (2000a), t. I – tekst, s. 79
10. Być może jedna z dwóch figur zawieszonych pierwotnie po bokach kartusza herbowego na łożu rodziny von Seherr-Thoß, znajdującej się po południowej stronie zachodniego ramienia kościoła. Anioł szeroko rozkłada ramiona w geście prezentacji, a głowę kieruje w lewo. Figura znajdowałaby się zatem po lewej stronie herbu (zob. nr kat. 24).

Agnieszka Seidel-Grzesińska

Nr XVa

1. Biblia tłumaczona przez Marcina Lutra (tzw. *Biblia Osiandera* / *Osianderbibel*): *Biblia Mit der Auflegung. Das ist: Die gantze heilige Schrift Altes und Neues Testaments Des Hoherleuchten und theuren Mannes Gottes D. Martini Lutheri: Mit einer kurtzen jedoch gründlichen Erklärung des Textes Andeutung aller gedencwürdigen Sachen und der fürnehmsten Lehr-Puncten welche zu mehrer Nachrichtung und ümb bessern Verstands willen in solche zwey [...] Zeichen eingeschlossen auch mit fürgesetzten verständlichen Summarien über alle Bücher und Capitel Aus Des Wol-Ehrwürdigen und Hochgelahrten Herrn D. Lucæ Osiandri [...], Anno Christi M.DC.L. Lüneburg Gedruckt und verlegt durch Johann und Heinrich die Sterne.*

2. druk księgi – Johann Stern (1582–1656) i Heinrich Starszy Stern (1592–1665), Lüneburg; autorzy rycin – projektant wzorów: Johann Rist (1607–1667); sztycharze: François (Frants) Stuerhelt (vel Stürhelt, Sturheld, Stuerhold, Sturhold; *1652) i Abraham Goos (ok. 1590–1643); oprawa – anonimowy introligator i giser

3. księga – 1650 r., Lüneburg; oprawa z okuciami – 2. połowa XVII w., Świdnica?

4. druk, miedzioryty, okładka drewniana oprawiona w skórę, na rogach wzmocniona okuciami z trybowanej blachy mosiężnej z rautami

5. format – folio (2°); 44,60 x 29,50 x 15,00 cm

6. –

7. według zamiszczonej w *Biblii* odręcznej dedykacji – księga ta przekazana została 3 maja 1673 r. kościołowi Trójcy Świętej w Świdnicy na mocy legatu uczynionego przez Eliaśa Heinn'a oraz Dorotheę Hentzschel z domu von Breslaw. Uszkodzona w sposób mechaniczny od karty 274 *Starego Testamentu* do karty 160 *Nowego Testamentu*

8. Parafia Ewangelicko-Augsburska przy kościele Trójcy

Świętej w Świdnicy, Biblioteka, Stary Druk nr inw. SD00038 9. Górski (2010), nr 38; Oszczanowski (2011a), nr kat. 38 10. Zbiór *Biblii*, które obecnie znajduje się w posiadaniu parafii kościoła Trójcy Świętej w Świdnicy oraz w Bibliotece przy tej świątyni nie stanowi jednorodnego, a tym bardziej oryginalnego zespołu przynależnego do tego miejsca. Prezentowane ich przykłady – powstałe w przeciągu przeszło 100 lat (od 1650 do 1756 r.) – składają się jednak na reprezentatywną kolekcję nowożytnych edycji tej, jakże ważnej dla konfesji luteranńskiej Księgi.

Tej *Biblii* przypada zaszczytne miano najstarszej w księgozbiorze Biblioteki kościoła Pokoju. Jest to wydana w 1650 r. w oficynie Johanna Sterna (vel Stella) (1582–1656), wydawcy w Lüneburgu w latach 1614–1656 oraz drukarza w Wolfenbüttel w latach 1623–1656, z którym współpracował brat Heinrich Starszy Stern (1592–1665), słynna luteranśka *Biblia Osiandera* (*Osianderbibel*). Ta lüneburska edycja powszechnie określana jest mianem najwybitniejszej kreacji edytorskiej Sternów i „ukoronowaniem ich działalności” jako drukarzy. Nazwa *Biblii* pochodzi od imienia Lucasa Osiandera (Norymberga 1534–1604 Stuttgart), syna słynnego teologa Andreasa Osiandera (1498–1552), jednego z pierwszych tłumaczy biblijnych i współtwórcy Reformacji. Lucas został zapamiętany jako wirtemberski kaznodzieja nadworny i autor zamieszczonego w tej edycji *Pisma Świętego* komentarza, w którym pryncypialnie podkreślał znaczenie „czystej i nie naruszonej” lekcji tłumaczeń biblijnych dr. Marcina Lutra.

Piotr Oszczanowski

Nr XVb

1. *Biblia* tłumaczona przez Marcina Lutra (tzw. *Kürfürstenbibel* / *Biblia Elektorska* albo *Ernestinische Bibel* / *Biblia Ernestynska*): *Biblia, Das ist: Die gantze H. Schrift, Altes und*

Neues Testaments Teutsch, D. Martin Luthers: Auff gnädige Verordnung deß Durchleuchtigen, Hochgebornen Fürsten und Herrn Herrn Ernsts, Hertzogen zu Sachsen, Jülich, Cleve und Berg, etc. Von etlichen reinen Theologen, dem eigentlichen Wort-Verstand nach erklärt, Wie hiervon weiter in der Vorrede gehandelt wird. Dabei über die gewöhnliche, mit Fleiß verbesserte Biblische Register, unter andern zu finden, ein Bericht, von Vergleichung der Jüdischen und Biblischen Monden, Maaß, Gewicht, Münz und Elen mit den Unserigen: Sowohl auch eine Beschreibung der Stadt Jerusalem [...], Nürnberg. In Verlegung Johann Andreä Endters Sohn 1686

2. druk książki – wydawnictwo Endterów, Norymberga; autorzy rycin – projektanci wzorów: Jacob Sandrart (1630–1708), Peter II Aubry (*1686), Georg Strauch (1613–1675), Joseph Furttenbach Starszy (1591–1667), Michael Herr (1591–1661); sztycharze: Jacob Sandrart (1630–1708), Johann Jacob Sandrart (1655–1698), Leonhard II Heckenauer (1640/1650–1704), August Christian Fleischmann (czynny w latach ok. 1685–ok. 1732), Gabriel Ehinger (1652–1736), Peter Tröschel (czynny w latach 1638–1667), Johann (vel Hans) Friedrich Fleischberger (1631–1665), Lucas Schnitzer (czynny w 1. połowie XVII w.), Georg Cöler (czynny w latach 1619–1650); oprawa – anonimowy introligator i giser

3. księga – 1686 r., Norymberga; oprawa – ok. 1700 r., Świdnica?

4. druk, miedzioryty, drewniana okładka oprawiona w delikatną skórę z tłoczonymi ornamentami; okładka na narożach wzmocnione mosiężnymi okuciami z wizerunkami *Ewangelistów* oraz maszkaronami. W centrum pierwszej okładki umieszczona została – jako aplikacja – mosiężna, odlewana plakietka z podobizną *Mojżesza z Tablicami Dekalogu*; na tylnej okładce – analogiczna plakietka z wizerunkiem *Chrystusa Zmartwychwstałego*; okucia klamer odlewane i zdobione manierystycznymi ornamentami i główkami kobiecymi; dodatkowo krawędzie stron książki pokryte są rytym ornamentem roślinnym

5. format – folio (2°); 44,80 x 31,00 x 12,00 cm

6. –

7. –

8. Parafia Ewangelicko-Augsburska przy kościele Trójcy Świętej w Świdnicy, Biblioteka, Stary Druk nr inw. SD00010

9. Górski (2010), nr 10; Oszczanowski (2011a), nr kat. 10

10. Jedna z najbardziej prestiżowych nowożytnych edycji luteranckiej *Biblii* Marcina Lutra, która ukazała się w norymberskim wydawnictwie Endterów. To właśnie w tej oficynie wydana została tzw. *Weimarer Bibel* (*Biblii*

Weimarskiej), która od 1641 r. do 1768 r. miała czternaście wznowień. *Biblia* ta określana była też mianem *Kürfürstenbibel* (*Biblii Elektorskiej*) albo *Ernestinische Bibel* (*Biblii Ernestyńskiej*), gdyż opublikowana została w Norymberdze z inicjatywy księcia Ernesta I (III) von Sachsen-Gotha-Altenburg zw. Pobożnym (1601–1675). Omawiany egzemplarz *Biblii* z Biblioteki kościoła Pokoju – pozbawiony frontispisu oraz karty tytułowej – jest prawdopodobnie siódmym wydaniem *Biblii Elektorskiej* z roku 1686, która miała swoje wznowienia jeszcze w latach 1692, 1700, 1720 i 1736. O wartości tego starodruku decyduje przede wszystkim wyjątkowo bogaty i różnorodny pod względem formalnym zestaw ilustracji, który dostarczyła plejada wybitnych artystów grafików niemieckich XVII w. Najwybitniejszymi wśród nich byli niewątpliwie członkowie rodziny von Sandrart – Jacob (1630–1708) i Johann Jacob (1655–1698).

Całość dekoracji graficznej tego egzemplarza *Biblii*, mimo że pozbawiona stylistycznej jednorodności i kompilowana z kilku serii grafik wcześniej wykorzystanych do dekoracji różnych wydań *Pisma Świętego*, jest i tak najcenniejsza, jaką posiadają starodruki Biblioteki kościoła Pokoju.

Piotr Oszczanowski

Nr XVc

1. *Biblia* tłumaczona przez Marcina Lutra: *Biblia, Das ist: Die gantze Heilige Schrift, Alten und Neuen Testaments, Durch Herrn D. Martin Luthern verteutschet. Anjetzo mit neuen Summarien, gleichstimmigen Stellen, Anmerkungen, nützlichem Gebrauch Und nicht allein mit dem dritten*

Buch der Maccabäer und dritten und vierdten Buch Esdrä, Sondern auch mit 250 Schönen Kupfer-Figuren eines berühmten Künstlers in Augspurg gezieret. Benebenst einem siebenfachen Register, wie auch Lutheri [...] Vorreden versehen [...] herausgegeben von Johann Christoph Meelführern, SS. Theol. Licent. Hochfürstl. Brandenb. Onoltzbach. Dechant und Stadt-Pfarrern zu Schwobach, Nürnberg 1702

2. wydawca książki – Johann Leonhard Buggel (1650–1721), Norymberga; druk książki – Moritz Hagen (*1730), Norymberga; autor rycin – Melchior Küsel I (1626–ok. 1683) z Augsburga; oprawa – współczesna wykonana według wzorów z czasów nowożytnych

3. książka – 1702 r., Norymberga; oprawa z okuciami – 2011 r. (Toruń)

4. druk, miedzioryty, okładka drewniana, oprawiona w skórę, stylizowane mosiężne klamry pasków

5. format – 4°; 27,50 x 21,30 x 13,60 cm

6. –

7. –

8. Parafia Ewangelicko-Augsburska przy kościele Trójcy Świętej w Świdnicy, Biblioteka, Stary Druk nr inw. SD00034

9. Górski (2010), nr 34; Oszczanowski (2011a), nr kat. 34

10. Luterkańska *Biblia* Marcina Lutra, której edycja została przygotowana oraz opatrzona wstępem przez brandenbursko-onoltzbachyjskiego dziekana i proboszcza kościoła farnego w Schwabach – pastora Johanna Christopha Meelführerna z Ansbach (1644–1708), wydana zaś w Norymberdze w 1702 r. przez tutejszego wydawcę i księgarza Johanna Leonharda Buggela (1650–1721) oraz drukarza Moritza Hageny (*1730).

Wartością tej edycji *Biblii* jest zamieszczenie w niej po raz pierwszy wykonanych i wydanych w 1679 r. ilustracji biblijnych autorstwa wybitnego grafika niemieckiego Melchiora Küsela I (vel Kassel) z Augsburga (1626–ok. 1683), który to po nauce we Frankfurcie nad Menem w warsztacie Matthäusa Meriana powrócił do Augsburga w 1650 r., gdzie założył własny warsztat i wydawnictwo (pracował także we Wiedniu i w Monachium). Jego seria miedziorytniczych rycin – ilustracji biblijnych zamieszczonych w tzw. *Bilderbuch zur ganzen Bibel* z 1679 r. opatrzona była niemieckimi i łacińskimi opisami autorstwa J.B. Cropha.

Ten sam materiał ilustracyjny wykorzystany został w edycji norymberskiej *Biblii* Lutra w 1702 r. z usuniętymi podpisaniami. Wbrew jednak informacji zamieszczonej na karcie tytułowej w *Biblii* nie znajdowało się 250 „pięknych miedziorytów”, ale tylko 236 sztuk (o wymiarach ca. 9,50 x 14,50 cm). Ryciny te – będące już przykładem dojrzałej

sztuki graficznej doby baroku – uchodzą za jedno z wartościowszych i popularniejszych przedstawień ilustracyjnych *Biblii* luterkańskich, często były naśladowane oraz pełniły rolę wzorca graficznego dla licznych kopii malarzkich. Miedzioryty te miały przede wszystkim dowodzić siły wiary oraz wzmóc „refleksję” luteranina (stąd ich tzw. „Erbauungs-Charakter”) podczas lektury samej *Biblii*, epatowały jednak także czytelnika swoją kunsztownością, bogactwem kompozycji oraz prezentacją wspinających dworskich ubiorów, widoków barokowych ogrodów, ekspresją prezentowanych wydarzeń itd.).

Piotr Oszczanowski

Nr XVd

1. *Biblia* tłumaczona przez Marcina Lutra (zw. *Biblia Dilherrowską*): *Biblia, Das ist: Die gantze Heilige Schrift, Altes und Neues Testaments. Wie solche von Herrn Doctor Martin Luther seel. Im Jahr Christi 1522. in unsere Teutsche Mutter-Sprach zu uebersetzen angefangen und Anno 1534. zu End gebracht worden, samt dessen Vorreden, Glossen und Pararell-Stellen ... Samt einer Vorrede Herrn Johann Michael Dilherms ...* Nürnberg [zapewne 1706]

2. druk książki – wydawnictwo Georga Andreasa Endtera (1654–1717); Norymberga; autorzy rycin – projektanci wzorów: Johann Jacob von Sandrart (1655–1698) i Monogramista CE; sztycharze: Elias Porzelius (1662–1722) i Monogramista PC (tj. Paul Creutzberger); oprawa – współczesna wykonana według wzorów z czasów nowożytnych

3. książka – zapewne 1706 r., Norymberga; oprawa z okuciami – 2011 r. (Toruń)

4. druk, drzeworyty (204 sztuki, ca. 8,00 x 11,50 cm),

okładka drewniana oprawiona w skórę, stylizowane mosiężne aplikacje z przedstawieniem *Mojżesza i Błogosławiącego Chrystusa*, na narożach mosiężne okucia z wizerunkami *Ewangelistów*

5. format – folio (2°); 39,80 x 24,90 x 11,00 cm

6. –

7. –

8. Parafia Ewangelicko-Augsburska przy kościele Trójcy Świętej w Świdnicy, Biblioteka, Stary Druk nr inw. SD00001

9. Górski (2010), nr 1; Oszczanowski (2011a), nr kat. 1

10. Jedno z wydań popularnej edycji luterńskiej *Biblii* Marcina Lutra, które ukazało się w norymberskim wydawnictwie Georga Andreasa Endtera (1654–1717) – określanym wówczas jako „Verlegt von Johann Andreas Endters seel. Sohn und Erben in Nürnberg” – na początku XVIII w. Był on reprezentantem rodziny, która od 1613 do 1792 r., a zatem blisko przez dwa stulecia, poczynając od Georga Endtera Starszego (1562–1630) a kończąc na zakupionym przez Paulusa Manna w 1747 r. „Johann Andreas Endtersche Handlung”, zajmowała się wydawaniem luterńskich *Biblii*. Z czego najsłynniejsze pozostają ich wydania tzw. *Weimarskiej Biblii* (od 1641 r. do 1768 r. 14 wydań) oraz tej, którą tutaj przedstawiamy. Omawiana edycja (zapewne czternasta, która ukazała się w roku 1706) została przygotowana oraz opatrzona wstępem autorstwa norymberskiego proboszcza kościoła św. Sebalda oraz słynnego retoryka, od 1640 r. profesora teologii na Uniwersytecie w Jenie i następnie w Norymberdze, animatora życia literackiego w tym mieście – Johanna Michaela Dilherra (1604–1669), stąd też często określana jest jako *Biblia Dilherrowska*. Pierwszej jej wydanie miało miejsce w 1656 r. (i z tego też roku pochodzi zamieszczony w *Biblii* wstęp Dilherra) i jej wydawcą był żyjący w latach 1597–1659 Wolfgang Endter Starszy. Do 1788 r. *Biblia* doczekała się 32 (lub jak chcą inni 29, lub 30) edycji (po śmierci Endterów wydawali ją tzw. *Spadkobiercy Endtera* lub też wspomniane „Johann Andreas Endtersche Handlung”). Z tego najokazalsze wydanie ukazało się w 1717 r. z okazji 200-lecia Reformacji.

Biblia Dilherrowska była jedną z najpopularniejszych edycji *Biblii* tłumaczonej przez dra Marcina Lutra. Ceniona była zwłaszcza za przystępność, „ekonomiczność” i czytelność dwuszpaltowego druku, bogactwo materiału ilustracyjnego (prostokątne drzeworyty – ilustracje biblijne oraz okazałe, wykonane w technice miedziorytu – frontispisy), oraz dekoracyjnego (liczne winiety, inicjały, *coul de lampe*, finaliki w postaci główek aniel-

skich i tetragramów, zdobione listwy i ramki poszczególnych ilustracji biblijnych).

O atrakcyjności tej *Biblii* świadczy również fakt, iż była ona za sprawą swego niewątpliwie okazałego charakteru i wręcz monumentalnego formatu pożądana przez luterńskich pastorów i używana przez nich podczas nabożeństw oraz uroczystości kościelnych. Jej reprezentacyjność edytorska, wspomniana dostępność oraz czytelnicza „komunikatywność” sprawiały, że *Biblia* ta uznawana bywała także za tzw. *Biblię* rodzinną. Służyła równie dobrze dorosłym, jak i znajdującym przyjemność w obcowaniu z bogatym materiałem ilustracyjnym (który był stosownie „skomentowany” poprzez umieszczenie po i nad nim odpowiednich wersetów biblijnych) dzieciom. Także poprzedzający tekst biblijny życiorys dra Marcina Lutra spełniał stosowne wymagania edukacyjne.

O „poczytności” i liczebności egzemplarzy *Biblii Dilherrowskiej* świadczy także fakt, iż w Bibliotece kościoła Pokoju w Świdnicy zachowały się jej trzy egzemplarze – wydanie z 1717 r. (zob. nr kat. XVd) oraz z roku 1725 (zob. nr kat. XVg).

Wspomnianą atrakcyjnością *Biblii Dilherrowskiej*, a tym samym wartością samą w sobie, pozostaje jej bogaty materiał ilustracyjny. Mimo oszczędności techniki jego wykonania (ilustracje są bowiem drzeworytami) jest to aparat niezwykle cenny. Składa się niego w pierwszej kolejności zespół 204 drzeworytów (ca. 8,00 x 11,50 cm) w formie leżących prostokątów umieszczonych na dwóch szpaltach z bogatą bordiurą ornamentalną. Ryciny te powstały w oparciu o wzorce rysunkowe jednego z najwybitniejszych artystów XVII w. Johanna Jacoba von Sandrarta (Regensburg 1655–1698 Norymberga) (sygn.: *I.I.V. Sandr. del.*, *I.I.VS del.* lub najczęściej ligaturą *IIVS*). Jego dzieło dopełnił jednym wzorcem Monogramista CE (autor sceny *Cudu w Kanie Galilejskiej*). Same klocki drzeworytnicze wykonali artyści norymberscy zw. *Formschneiderami* lub *Holzschneiderami* – sygnujący swoje dzieła monogramem EP oraz motywem ryłca (nieraz samym monogramem lub jego ligaturowymi wariantami) – urodzony w Isny w Szwabii, a zmarły w Norymberdze, uczeń Jacoba Enderleina z Isny – Elias Porzelius (vel Porzel lub Porcelius) żyjący w latach 3.9. 1662–4.7.1722 oraz monogramista PC (tj. Paul Creutzberger). Pierwsza edycja tych rycin miała miejsce w publikacji wydanej w Norymberdze ok. 1700 r. i zatytułowanej „Gantz Neue biblische Bilder-Ergötzung dem Alter und der Jugend zur Beschauung und Erbauung

aus dem alten und Neue Testament angestellt und mitgetheilt von Johann Andreas Endters Seel. Söhnen in Nürnberg" (dwie części z 210 drzeworytami według rysunków J.J. von Sandrarta).

Piotr Oszczanowski

Nr XVe

1. *Biblia tłumaczona przez Marcina Lutra (tzw. Biblia Osiandera / Osianderbibel): Biblia mit der Ausslegung. Das ist die gantze Heilige Schrift Altes und Neues Testaments D. Martini Lutheri. Mit einen kurtzen [...] Erklärung [...] D. Lucae Osiandri, Lueneburg 1711*

2. druk książki – Cornelius Johann Stern (1675–1747), Lüneburg; autorzy rycin – projektant wzorów: Johann Rist (1607–1667); sztycharze: anonimowy grafik według François'a (Frantsa) Stuerhelta (*1652) i Abrahama Goos'a (ok. 1590–1643); oprawa – anonimowy intrologator i giser

3. księga – 1711 r., Lüneburg; oprawa z okuciami – 2. ćwierć XVIII w., Świdnica?

4. druk, miedzioryty, okładka drewniana oprawiona w skórę, na rogach wzmocniona mosiężnymi okuciami w kształcie uksrzydlonych główek anielskich; w centrum przedniej i tylnej okładki – aplikacje w formie kartuszy otoczonych przez uskrzydłone główki anielskie; dwie mosiężne sprzączki

5. format – folio (2°); 45,00 x 33,00 x 16,00 cm

6. –

7. właścicielem zapewne w 2. ćwierci XVIII w. był niejaki Robert Ermrich; konserwacja w latach 1995–1996 (Niemieckie Centrum Rzemiosła i Ochrony Zabytków)

8. Parafia Ewangelicko-Augsburska przy kościele Trójcy Świętej w Świdnicy, plebania

9. Oszczanowski (2011a), nr kat. 1

10. Jest to kolejna edycja słynnej luteriańskiej *Biblii Osiandera* (*Osianderbibel*), której pierwsze wydanie ukazało się w 1650 r.

w oficynie Johanna Sterna (vel Stella) (1582–1656), wydawcy w Lüneburgu w latach 1614–1656 oraz drukarza w Wolfenbüttel w latach 1623–1656, z którym współpracował brat Heinrich Starszy Starszy (1592–1665). Biblia używana obecnie w kościele Trójcy Św. w Świdnicy jest dziełem ich krewnego i spadkobiercy – Corneliusa Johanna Sterna (1675–1747). Warto odnotować, że inny egzemplarz tej samej *Biblii Osiandera* z roku 1711, który w 1951 r. znajdował się w posiadaniu Starostwa Powiatowego w Świdnicy, obecnie jest własnością Muzeum Narodowego we Wrocławiu (nr inw. 1224/1951, poz. 14). Zapewne i on pochodzi z dawnych zasobów Biblioteki kościoła Pokoju w Świdnicy, do której trafiła dzięki donacji Marii Elisabeth Praetorius. Ten egzemplarz wyróżnia się bogatą, wykonaną z tłoczonej skóry oprawą. Zdobia ją dekoracje z blachy mosiężnej – postać Mojżesza z *Tablicami Dekalogu* i *Błogosławiącego Chrystusa Króla* – oraz odlewane mosiężne okucia z przedstawieniami głów Ewangelistów i Apostołów, a na klamrach – postaci proroków Samuela i króla Dawida.

Piotr Oszczanowski

Nr XVf

1. *Biblia Marcina Lutra: Biblia, Das ist: Die gantze Heilige Schrift Altes und Neues Testaments. Wie solche von Herrn Doctor Martin Luther seel. Im Jahr Christi 1522. in unsere Teutsche Mutter-Sprach zu übersetzen angefangen und Anno 1534. zu End gebracht worden, samt dessen Vorreden, Glossen und Pararell-Stellen. Ueberdiß sowol mit des seeligen Hn. Lutheri und seines Geschlechts, als andern Kupfer-Bildnissen, nebst derenselben Lebens-Laufen, auch mit vielen annehmlichen Figuren ausgezieret. Ingleichen sind zu End dieses ganzen Bibel-Werks nebst der unveränderten Augsburgischen Confession, die Biblische Zeit-Rechnung und unterschiedliche nutzliche Register beygedruckt worden. Samt einer Vorrede Herrn Johann Michael Dillherms, Verlegt von Johann Endters seel. Sohn und Erben in Nürnberg. Im zweyten Evangelischen Jubel-Jahr M DCC XVII*

[1717] mit Endterischen Schrifften gedruckt.

2. druk księgi – wydawnictwo Georga Andreaea Endtera (1654–1717); Norymberga; autorzy rycin – projektanci wzorów: Johann Jacob von Sandrart (1655–1698), Monogramista CE, Peter Tröschel (ok. 1620–1667), Paul Decker Młodszy (1685–1742); sztycharze: Elias Porzelius (1662–1722), Monogramista PC (tj. Paul Creutzberger), Andreas Nunzer (czynny w latach 1720–1740); Gustav Adolph Müller (1694–1767), Johann Adam Delsenbach (1687–1765); anonimowy introligator

3. księga – 1717 r., Norymberga; oprawa – ok. 1730 r.

4. druk, miedzioryty, okładka drewniana oprawiona w skórę

5. format – folio (2°); 39,20 x 27,30 x 14,60 cm

6. na wewnętrznej stronie okładki przedniej znajdują się notatki spisane w 1. połowie XIX w., przez ówczesnego właściciela *Biblii*, który kupił ją za 16 srebrnych groszy od mistrza szewskiego Adamowitza w bardzo złym stanie i poddał ją renowacji u mistrza introligatorskiego Hellrunga w miejscowości Steun w Nowej Marchii. Całkowity koszt tej *Biblii* wyniósł 1 talara i 16 srebrnych groszy. Z tych zapisków dowiadujemy się także, że właściciel *Biblii* urodził się 27 grudnia 1781 r. jako syn Johanna Gottfrieda Schöpsa mistrza szewskiego w Wiadrowie (*Wederau*) i Joanny Eleonory z d. Wusigen. Kolejnym posiadaczem księgi był Ernst Friedrich Wilhelm Jänke z Pęczkowa (*Panzkau*) (w 1848 r.)

7. –

8. Parafia Ewangelicko-Augsburska przy kościele Trójcy

Świętej w Świdnicy, Biblioteka, Stary Druk nr inw. SD00037

9. Górski (2010), nr 37; Oszczanowski (2011a), nr kat. 37

10. Szczegółne, bo z okazji 200-lecia Reformacji, rocznicowe wydanie luteranckiej *Biblii* Marcina Lutra, które ukazało się w norymberskim wydawnictwie Georga Andreaea Endtera (1654–1717). Był on reprezentantem rodziny, która od 1613 do 1792 r., a zatem blisko przez dwa stulecia, poczynając od Georga Endtera Starszego (1562–1630), a kończąc na zakupionym przez Paulusa Manna w 1747 r. „Johann Andreas Endtersche Handlung”, zajmowała się wydawaniem luteranckich *Biblii*. Na temat tego wydawnictwa oraz jego różnych edycji biblijnych – zob. nr kat. XVb i nr kat. XVd. Największą atrakcją wizualną tego rocznicowego wydania *Biblii* Dilherrowskiej z 1717 r. jest zamieszczony w niej cenny zespół rycin, który współtworzy składająca się z jedenastu miedziorytów galeria portretowa książąt i kurfurstów saksońskich. Została ona „powtórzona” za inną edycją *Biblii* Wolfganga Endtera określaną mianem *Weimarer Bibel* (*Biblii* Weimarskiej) lub też *Kurfürstenbibel* (*Biblii* Elektorskiej), a wydana w Norymberdze po raz pierwszy w 1641 r. z inicjatywy księcia Ernesta I (III) von Sachsen-Gotha-Altenburg

zw. Pobożnym (1601–1675). Stąd też edycja ta była nazywana na cześć jej inicjatora także jako *Ernestinische Bibel*, a portrety saksońskich „protektorów” luteranizmu utrwaliły jej książęcy i wielce prestiżowy status. Galeria ta zawiera podobizny: „ojca” Reformacji saksońskiej oraz obrońcy Lutra – księcia Fryderyka III Mądrego Wettina (1463–1525), Jana Stałego Wettina (1468–1532), Jana Fryderyka I von Sachsen (1503–1547) zw. Wspaniałomyślnym, Jana Wilhelma I von Sachsen-Weimar (1530–1573), Jana III (IV) von Sachsen-Weimar (1570–1605), Jana Ernesta I (IV) von Sachsen-Weimar (1594–1626), Fryderyka IX von Sachsen-Weimar (1596–1622), Wilhelma IV von Sachsen-Weimar zw. Wielkim (1598–1662), Albrechta III von Sachsen-Eisenach (1699–1644), wspomnianego już Ernesta I (III) von Sachsen-Gotha-Altenburg zw. Pobożnym (sygn.: A. Nunzer sc.) i wreszcie Bernarda zw. Wielkim von Sachsen-Weimar (1604–1639), wielkiego wodza wojny trzydziestoletniej.

Piotr Oszczanowski

Nr XVg

1. *Biblia* tłumaczona przez Marcina Lutra: *Biblia, Das ist: Die gantze Heilige Schrift, deß Alten und Neuen Testaments. Wie solche von Herrn Doctor Martin Luther Seel. Im Jahr Christi 1522. in unsere Teutsche Mutter-Sprach zu übersetzen angefangen, Anno 1534. zu End gebracht, und Vor einigen Jahren bereits Mit den Summarien Herrn Johann Sauberti Seel. Auch mit dem Vielfältigen und Lehrreichen Nutzen, über alle Capitel, des Herrn D. Salomon Glassens Seel. ausgefertigt, Anjetzt mit ganzu neuen und schönen Kupfer-Bildnissen nebst derenselben beygedruckten Lebens-Laeufen, auch andern annehmlichen Figuren samt deren kurzen Auslegungen und angehengten Moralien ausgezieret, dann von denen vorhin eingeschlichenen Druck-Fehlern auf das fleissigste gereiniget, Über dieses sind nicht allein des seel. Hn. Lutheri und seines Geschlechts warhafte und aus*

uraltén Gemälden genomme Abbildungen und Lebens-Lauf beygefüget, sondern auch zu End des ganzen Werks, neben den Christlichen Haupt-Symbolis, ein kurzer und nützlicher Bericht von der Augspurgischen Confession selbstén, wie man sie in dem rechten Original, im Jahr 1530. Käyser Carl dem Fünften überantwortet, beygedruckt worden. Samt einer Vorrede Herrn Johann Michael Dilherms, Mit Königl. Polnischen und Churfürstl. Sächsis. allergnaedigstem Privilegio. Nürnberg, In Verlegung Johann Andreä Endters Seel. Sohn Erben. Anno M DCC XXV.

2. druk księgi – wydawnictwo Endterów; Norymberga; autorzy rycin – projektanci wzorów: Johann Jacob von Sandrart (1655–1698), Monogramista CE; sztycharze: Elias Porzelius (1662–1722), Monogramista PC (tj. Paul Creutzberger), Andreas Nunzer (czynny w latach 1720–1740); anonimowy introligator

3. księga – 1725 r., Norymberga; oprawa – ok. 1750 r.

4. druk, dzeworyty, okładka drewniana oprawiona w delikatnie wyprawioną, brązową skórę z tłoczonym pasowym ornamentem roślinnym

5. format – folio (2°); 36,20 x 24,60 x 13,80 cm

6. –

7. –

8. Parafia Ewangelicko-Augsburska przy kościele Trójcy Świętej w Świdnicy, Biblioteka, Stary Druk nr inw. SD00006

9. Górski (2010), nr 6; Oszczanowski (2011a), nr kat. 6

10. Jest to dwudzieste pierwsze wydanie powszechnie znanej w czasach nowożytnych edycji luterńskiej *Biblii* Marcina Lutra, które ukazało się w norymberskim wydawnictwie Georga Andreasa Endtera (1654–1717) – na temat tego wydawnictwa zob. nr kat. XVb i nr kat. XVd.

Piotr Oszczanowski

Nr XVh

1. *Biblia* tłumaczona przez Marcina Lutra: *Biblia Sacra, Das ist: Die ganze Heilige Schrift Alten und Neuen Testaments, Nach der teutschen Uebersetzung D. Martini Lutheri,*

Mit der Zugabe Des III und IV Buchs Esra, und des III Buchs der Maccabäer, Samt kurzem Inhalt und Abtheilung eines jeden Capitels, Auch nöhtigen und erbaulichen Auslegungen der schweresten Oerter und Sprüche, Nach D. Lutheri Rand-Glossen und Anmerkungen; Nebst Dessen geistreichen Vorreden eines jeden Buchs, So dann mit Völligen Concordanzen, oder gleichen Schrift-Stellen: und Einiger berühmten Gottes-Gelehrten Unterricht, wie heil. Schrift erbaulich zu lesen, Dabey Ein vollständiges Alphabetisches Register der vornehmsten Lehren, Wie auch Ein Verzeichniß der Sprüche Alten Testaments, so im Neuen Testament angeführet und erklärt sind. Zweite verbesserte und mit einer Abhandlung von den jüdischen Alterthümern vermehrte Auflage. Lemgo, Gedruckt und verlegt durch sel. Johann Heinrich Meyers Witwe, 1756.

2. druk księgi – wydawnictwo wdowy po Johannie Heinrichu Meyerze (czynnym w latach 1728–1754), Lemgo; autor rycin – sztycharz Johann Georg Bäck (1676–1722); anonimowy introligator

3. księga – 1756 r., Lemgo; oprawa – ok. 1800 r.

4. druk, miedzioryt, okładka drewniana oprawiona w skórę z wytłoczonym złotym ornamentem

5. format – folio (2°); 36,10 x 23,00 x 8,20 cm

6. –

7. –

8. Parafia Ewangelicko-Augsburska przy kościele Trójcy Świętej w Świdnicy, Biblioteka, Stary Druk nr inw. SD00023

9. Górski (2010), nr 23; Oszczanowski (2011a), nr kat. 23

10. Prezentowany starodruk to opublikowane w 1756 r. przez oficynę należącą do wdowy po drukarzu Johannie Heinrichu Meyerze drugie wydanie *Pisma Świętego* (edycji określanej mianem *Meyersche Folio Bibel*). Wspomniany Meyer (aktywny zawodowo w Lemgo w latach 1728–+27.8. 1754) pozostawił swoją drukarnię w spadku żonie Annie Henriecie i zięciowi Christianowi Friedrichowi Helwingowi (1725–1781), rektorowi Gimnazjum w Lemgo. To oni właśnie podjęli się wznowienia dzieła, które po raz pierwszy Meyer wydał w 1720 r. i przyniosło mu ono powszechne uznanie.

Piotr Oszczanowski

1. *Kompletne Księga Kościoła (Vollständiges Kirchen-Buch)* pastora Loefflera: *Vollständiges Kirchen-Buch: Darinnen Die Evangelia und Episteln auf alle Fest- Sonn- und Apostel-Tage durchs gantze Jahr, Die Historien von dem schmerzlichen Leiden und der frölichen Auferstehung des Herrn Christi, samt der erbärmlichen Zerstörung der Stadt Jerusalem, Die drey Haupt-Symbola und Augspurgische Confession, Und Viele Collecten auf die Sonn- und Fest-Tage, und unterschiedliche Fälle, Wie auch der kleine Catechismus Lutheri, die Kirchen-Agenda, Ehe-Ordnung und allgemeinen Gebete, die in den Chur-Sächs. Ländern gebraucht werden, enthalten, [...], herausgegeben von Friedrich Simon Loeffler, Leipzig, In Verlegung Friedrich Lanckischens sel. Erben. Anno 1747*
2. druk książki – oficyna spadkobierców Lenckischs czynna w Lipsku
3. książka – 1747 r., Lipsk; oprawa – ok. 1750 r., Świdnica?
4. druk, drzeworyty, okładka oprawiona w skórę
5. format – 4°; 19,60 x 15,50 x 6,20 cm
6. na końcu książki odręcznie wpisane modlitwy i kazania
7. –
8. Parafia Ewangelicko-Augsburska przy kościele Trójcy Świętej w Świdnicy, Biblioteka, Stary Druk nr inw. SD00014
9. Górski (2010), nr 14; Oszczanowski (2011a), nr kat. 14
10. Starodruk ten to typowa dla czasów nowożytnych luterkańska publikacja zawierająca podstawowe teksty konfesyjne i komentarze oraz historie biblijne czytane podczas nabożeństw we wszystkie niedziele i święta, kościelną agendę, *Mały Katechizm* dr. Marcina Lutra (*Der Kleine Catechismus, Ohne und mit der Auslegung nebst den Frag-Stücken und Haus-Tafel vor die Christliche Gemeinestellet durch D. Martin Luthern*), kazania i rytuały, wreszcie też modlitwy, jakie obowiązywały lub były wykorzystywane na terenie Saksonii. Ten kodyfikacyjny druk został przygotowany, wydany oraz opatrzony wstępem przez

pastora Friedricha Simona Loefflera (vel Löfflera), który od 1695 r. sprawował posługę w Probstheide. Urodził się w Lipsku 9 sierpnia 1669 r. i tam też zapewne zmarł 26 lutego 1748 r.

Kompletne Księga Kościoła (Vollständiges Kirchen-Buch) Loefflera ukazywała się już na początku XVIII w. (znane są jej edycje lipskie np. z 1718 r., czy też kilka lat wcześniejsze od omawianej – np. z 1743 r.). Jej druku podjęła się słynna drukarnia „spadkobierców Friedricha Lenckischs” w Lipsku, to jest drukarza i wydawcy czynnego w tym mieście w 1. połowie XVII w., którego to spadkobiercy i kontynuatorzy przejęli wraz z firmą nazwę jej byłego właściciela, którą posługiwali się jeszcze w 1. połowie XVIII w.

Piotr Oszczanowski

Nr XVII

1. *Kazania* pastora Dambrowskiego: Samuel Dambrowski [Pasterz Kościoła Ewangelickiego Nieodm. Augsp. Konfess. w Wilnie Dozorcy Zborow Bożych w Litwie, we Zmoydsi, etc.], *Kazania albo Wykłady Porządne Świętych Ewangelii Świętecznych, tudzież i innych Świętych, które Kościół Boży w Polsce, w Prusiech, i indziej zwykł obchodzić przez cały Rok. Znajdziez też Kazania o męce Zbawiciela Naszego Jezusa Chrystusa, i pięć tu na to miejsce wtrąconych kazań, a naostatek, Nasladuia, pogrzebne, kazualne i pokutne kazania. Z Pisma Świętego i Doktorow Kościelnych, Według Starożytney Nauki i Porządku Prawdziwego Chrześcijańskiego Kościoła. Na cześć i chwale Wielkiego Boga i Zbawiciela Jezusa Chrystusa zebrane i z nowu w druk podane*, Edycja wtóra poprawiona i pomnożona. W Brzegu, Nakładem i Typem Jana Ernesta Trampa. 1772
2. druk książki – oficyna Johanna Ernsta Trampa (czynna w 2. połowie XVIII w. w Brzegu)
3. książka – 1772 r., Brzeg

4. druk, drzeworyty, tekturowa okładka
5. format – 4°; 20,40 x 16,80 x 8,20 cm
6. –
7. –

8. Parafia Ewangelicko-Augsburska przy kościele Trójcy Świętej w Świdnicy, Biblioteka, Stary Druk nr inw. SD00019

9. Górski (2010), nr 19; Oszczanowski (2011a), nr kat. 19

10. Wartością niniejszego starodruku jest to, iż zawiera on cenne *polonicum* – najwybitniejsze dzieło, urodzonego w 1577 r. w Pogorzeli i zmarłego 5 lipca 1625 r. w Wilnie, Samuela Dambrowskiego (określanego też jako *Dąbrowski*, *Dąmbrowski*, *Dobrowski* lub *Dambrovius*), polskiego duchownego ewangelickiego i pisarza religijnego. Umieszczone w tej książce *Kazania albo Wykłady Porządne Świętych Ewangelii Świętecznych* należą do kanonu polskiej literatury religijnej doby nowożytnej i do dziś ich lektura zajmuje podczas domowych nabożeństw polskich luteran. Także w kościołach, gdy zabraknie pastora na nabożeństwie, często właśnie sięga się po tę księgę. Jej duchowe bogactwo, ujmujący język i szczerą wiarą uczyniły ją publikacją ponadczasową. *Kazania albo Wykłady* Dambrowskiego po raz pierwszy wydane zostały w Toruniu w 1621 r. i opatrzone były wówczas tytułem *Postylla chrześcijańska*. Jej autor po nauce w gimnazjum toruńskim i studiach w zakresie teologii i filozofii na Uniwersytetach w Królewcu i Wittenberdze został w 1601 r. kaznodzieją w Poznaniu, a 12 lipca 1607 r. zyskał nominację na superintendenta zborów wielkopolskich. W 1615 r. przeniósł się do Wilna, gdzie czynny był w dalszym ciągu jako polski kaznodzieja luterński oraz superintenden zborów litewskich i żmudzkich. Dambrowski jest autorem licznych dzieł (np. zbiorów kazań i pieśni, modlitewników, tłumaczeń dzieł dr. Marcina Lutra, kazań pogrzebowych), które przyniosły mu szacunek współczesnych i potomnych, a wydawane były jeszcze w XIX i XX w. (np. *Lekarstwo duszne człowieka krześcijańskiego w chorobie*, Gdańsk 1611 lub *Ray duszny*, Toruń 1623).

Jednak największą sławę Dambrowskiemu przyniosła wspomniana *Postylla chrześcijańska*, której drugie wydanie – już pod zmienionym tytułem *Kazania albo Wykłady Porządne Świętych Ewangelii Świętecznych* – miało miejsce w Lipsku w 1728 r. Powtórzony został w nim układ z wydania toruńskiego – w pięciu księgach znalazły się kazania: niedzielne, głoszone na pamiątkę świętych patronów poszczególnych dni, pogrzebowe oraz o plagach zsyłanych przez Boga. W sumie księga ta doczekała się do początków XX w. kilkunastu wznowień (m.in. w To-

runiu, Kwidzynie, Elku i Królewcu), z czego najokazalsze były te, które zawdzięczamy oficynie Johanna Ernsta Trampa w śląskim Brzegu. Egzemplarz z 1772 r. z Biblioteki kościoła Pokoju w Świdnicy jest drugim wydaniem śląskim *Kazań Dambrowskiego*, pierwsze z nich ukazało się w 1762 r.

Piotr Oszczanowski

Nr XVIII

1. zbiór kazań i rozmyślań na temat *Ewangelii* pastora Kleinera: Gottfried Kleiner [vorhero Pfarrer zu Seifersdorf im Liegnitzischen Fürstenthum, hernach aber Evangelischer Pastor zu Freyburg unter Fürstenstein], *Die unter so vielen kräftigen Buß-Stimmen in Schwachheit mitrufende Evangelische Prediger-u. Hirten-Stimme. Das ist: Erbaulische und Gottselige Betrachtungen über die Evangelia auf alle Sonntags- und Feiertage des ganzen Jahres; zu Mittheilung heilsamer Lehre, kräftiger Ermahnung und erquickenden Trostes in öffentlicher Gemeine vorgetragen; Nachgehends aber auf Begehren und Suchen gottseliger Herzen nebst Eilf Passions-Betrachtungen über das 26 und 27 Capitel Matthäi, wie auch einer Kirchweih- und Christnachts-Erbauung, im Vertrauen auf göttliche Güte dem Druck überlassen [...]*, Dreyzehnte Ausgabe. Hirschberg, bey Immanuel Krahn 1785
2. druk książki – oficyna Immanuela Krahna, Jelenia Góra (aktywna w 2. połowie XVIII w.); autorzy rycin – projektant wzoru: Hans (Johann) Christoph Guttbier z Jeleniej Góry (czynny w 1. połowie XVIII w.); sztycharz: anonimowy grafik śląski
3. książka – 1785 r., Jelenia Góra; wzór ryciny – lata 20./30. XVIII w., Jelenia Góra
4. druk, miedzioryt, drzeworyty, tekturowa okładka

5. format – folio (2°); 33,90 x 21,20 x 4,30 cm

6. według zapisek zamieszczonych na wewnętrznej stronie okładki książka należała do rodzin: Didrich (XVIII w.); Zeisbrich (XVIII/XIX w.) i Rösner (do końca XIX w.)

7. –

8. Parafia Ewangelicko-Augsburska przy kościele Trójcy Świętej w Świdnicy, Biblioteka, Stary Druk nr inw. SD00007

9. Górski (2010), nr 7; Oszczanowski (2011a), nr kat. 7

10. Starodruk ten to trzynaste wydanie wielce popularnego na Śląsku zbioru kazań i rozmyślań na temat *Ewangelii*, podręcznika napisanego dla duchownych kościoła ewangelickiego oraz ku pokrzepieniu serc wiernych i powszechnemu użytkowi przez znanego i cenionego pastora Gottfrieda Kleiner. Ten pochodzący z rodziny o pastorskich tradycjach duchowny urodził się w 1691 r. w Ciechanowicach (*Rudelsdorf / Rudelstadt*) i zasłynął jako wielce oddany swojemu powołaniu kaznodzieja w kościele w Rosochatej (*Seifersdorf*), w którym to od 1723 r. pełnił posługę pastorską. Sława jego przyczyniła się do tego, że z czasem miejsce jego aktywności zawodowej (tj. *Pfarrort*) nazwane zostało przez Ślązaków miejscem „świętym” (tj. *heilige Seifersdorf*). Kleiner po zajęciu Śląska przez wojska Fryderyka II Wielkiego von Hohenzollern powołany został w 1741 r. na stanowisko pierwszego pastora (jego wprowadzenie przez księcia Hochberga z pobliskiego zamku Książ odbyło się w Drugą Niedzielę Adwentu 10 grudnia tegoż roku) w nowoorganizowanej gminie luterńskiej w Świebodzicach (*Freiburg*). W mieście tym żyło 1349 ewangelików i zaledwie 42 katolików, a w pobliskich wsiach kolejnych 1200 luteran i jedynie 25 katolików). Tu także Kleiner rozpoczął zabiegi o wybudowanie nowego kościoła zw. *Bethausem* (zgodę na to tutejsza gmina uzyskała już 2 listopada 1741 r., a środki pozyskała m.in. na drodze publicznej kolekty), na nowo zorganizował struktury gminy luterńskiej, przyczynił się do otworzenia ewangelickiej szkoły miejskiej (*evangelische Stadtschule*) i tutaj też zmarł 1 lutego 1767 r., w wieku 76 lat i po 45 latach posługi duszpasterskiej. Śmierć (zawał serca) dosięgła go na ambonie, w trakcie wygłaszania niedzielnego nabożeństwa. Sławę Kleinerowi przyniosła jego obfita i publikowana działalność homiletyczna, a w szczególności – od 1730 r. ukazujący się przez blisko 100 następnych lat i mający kilkanaście wydań – wspomniany zbiór kazań i rozmyślań na temat *Ewangelii* (*Evangelische Prediger- und Hirten-Stimme*) oraz inne „nabożne” publikacje wydawane przede wszystkim w drukarni i oficynie wydawniczej Dietricha oraz Immanuela Krahnów w Jeleniej Górze.

Piotr Oszczanowski

Nr XIX

1. Śpiewnik pastora Gerharda: David Gottfried Gerhard [Königl. Ober- und Consistorial-Rath, der Bresl. Evangelischen Kirchen und Schulen Inspector], *Neues Evangelisches Gesangbuch für die Königl. Preuß. Schlesienschen Lande zur öffentlichen und häuslichen Gottesverehrung. Nebst einem Anhang von Gebeten und einer Vorrede [...]*, Breslau im Verlag bey Wilhelm Gottlieb Korn 1800

2. wydawca książki – Wilhelm Gottlieb Korn (1739–1806); autor ryciny – anonimowy grafik

3. książka – 1800 r., Wrocław; rycina – ok. 1800 r., Wrocław?

4. druk, miedzioryt, drewniana okładka oprawiona w skórę

5. format – 4°; 18,20 x 11,30 x 6,20 cm

6. –

7. –

8. Parafia Ewangelicko-Augsburska przy kościele Trójcy Świętej w Świdnicy, Biblioteka, Stary Druk nr inw. SD00012

9. Górski (2010), nr 12; Oszczanowski (2011a), nr kat. 12

10. Prezentowany starodruk to popularny Śpiewnik luterński autorstwa Davida Gottfrieda Gerharda (1734–1808). Ten zasłużony dla Śląska teolog był proboszczem wrocławskiego kościoła św. Elżbiety, profesorem teologii w obydwu – tj. elżbietańskim i magdaleńskim – gimnazjach, który od 1778 r. sprawował godność Miejskiego Inspektora Kościelnego i Szkolnego, był także – nadradcą konsystorskim, egzaminatorem i ordynatorem 365 pastorów. Miał on ogromne zasługi, „położył” wręcz podwaliny dla odradzającego się po 1741 r. kościoła luterńskiego na Śląsku, dla budowy jego nowej organizacji oraz struktur. Wierny i oddany nowej władzy pruskiej,

zasłynął m.in. jako ten, który po śmierci w 1786 r. króla Fryderyka II Wielkiego von Hohenzollern wygłosił w kościele św. Elżbiety kazanie żałobne w imieniu całej Provincji Śląskiej.

Śpiewnik, czy też kancjonał Gerharda (zw. *Gerhardsches Gesangbuch*) powstał na społeczne „zamówienie” wrocławian i miał zastąpić słynny kancjonał ewangelicki wrocławskiego pastora Johanna Friedricha Burga z 1744 r. (zw. *Burgsches Gesangbuch*), który zatracił nieco znamiona aktualności, niektóre z pieśni pozbawione były już zapisu nutowego, niektóre też najzwyczajniej – zapomniane. Jednak ze względu na autorytet kancjonału Burga ten wydany przez Gerharda określa się nieraz – właśnie ze względu na szacunek dla jego poprzednika – mianem *Nachfolgegesangbuch*. Używany był przez luteran wrocławskich i śląskich prawie do początków XX w., jego ostatnie wydanie miało miejsce w 1879 r. i zastąpił go dopiero w 1908 r. *Schlesisches Provinzial-Gesangbuch*.

Piotr Oszczanowski

Nr XX

1. ekslibrys pastora primariusza kościoła Pokoju w Świdnicy Theodosiusa Gottfrieda Fuchsa (1692–1767)

2. anonimowy grafik

3. ok. 1725 r., Śląsk(?)

4. miedzioryt

5. 9,50 x 7,50 cm

8. Parafia Ewangelicko-Augsburska przy kościele Trójcy Świętej w Świdnicy, Biblioteka, Stary Druk nr inw. SD00011

9. Oszczanowski (2011a), s. 57–64

Nr XXa

6. w górnej partii przedstawienia, ponad Chrystusem na krzyżu, banderola z inskrypcją: *In hoc Vinco;*, w dolnej partii ryciny i wzdłuż tarczy herbowej werset biblijny: *Ut tristes, semper autem gaudentes.* / II: Corinth. C. VI. v. 10.

7. ekslibrys wklejony na verso przedniej okładki książki niemieckiego teologa Johanna Andreasa Quenstedta (1617–1688) [*Theologiae Didactico-Polemicæ sive Systematis Theologici, in duas sectiones, didacticam et polemicam, divisi, in quarum prima: Omnes et singuli Fidei Christianæ articuli juxta Causorum seriem, perspicue traduntur, necessariis notis explicantur, et Dictis Scripturæ fundamentalibus, justo Commentario illustratis et explantis, firmantur: In secunda Sectione; In quavis Controversia I. Verus Quæstionis status, remotis falsis statibus, rite formatur; II. Orthodoxa sententia verbis simplicibus proponitur: III: Singula Theseos membra per breves et perspicuas Observationes et Distinctiones uberius exponuntur. IV. Antithesis omnium hæreticorum et heterodoxorum, cum veterum, tum recentiorum, verbis ipsorum adducitur: V. Dicta Scripturæ Theses probantia ex priori sectione breviter repetuntur; VI. Ab Adversariorum exceptionibus et corruptelis vindicantur: VII. Argumenta contrar-*

ia, si non omnia, tamen præcipuæ, solvuntur et refutantur; ac deniq. VIII. Autores Thesin orthodoxam oppugnantes et propugnantes subjiuntur. Cum indicibus locupletissimis, (I.) Capitem & Quæstionum, (2.) Dictorum Scripturæ, explicatorum & vindicatorum, (3.) Rerum, Nominum ac Verborum. Pars IV, Wittebergæ, Apud Johannem Ludolphum Quenstedt, Autor. Filium, & Elerdi Schumacheri Heredes. Literis Matthæi Henckelii. Acad. Typogr. Anno M. DC. LXXXv [1685]. Książka ok. 1725 r. uzyskała, zapewne na zlecenie pastora Theodosiusa Gottfrieda Fuchsa, swoją obecną, bibliofilską oprawę introligatorską. Jej drewniane okładki pokryte są barwioną na bordowy kolor, marmoryzowaną i impregnowaną skórą, która pośrodku i w partiach bordiury zdobiona jest tłoczonym, połączonym ornamentem; tu także pojawia się ligaturowy chrystogram, który znajdziemy na wszystkich dziełach sztuki i rzemiosła związanych z osobą pastora T.G. Fuchsa.

Nr XXb

6. w górnej partii przedstawienia banderola z inskrypcją: *In hoc Vinco*.; w dolnej partii ryciny werset biblijny: *Ut morientes, et ecce! Vivimus. / II. Corinth: C: VI: v. 9.*

7. ekslibrys wklejony na verso tylnej okładki tej samej książki (zob. nr kat XXa)

10. Zwraca uwagę wyszukany program ideowy ekslibrysów, których kompozycja nawiązuje zarówno do struktury herbu, jak i nowożytnego emblematu. Pierwszy z nich (nr kat. 20a) w klejnocie ponad tarczą herbową posiada przedstawienie Chrystusa na krzyżu wraz z umieszczoną nad nim banderolą z mottem: *In hoc Vinco*: (*Przez ten znak zwyciężysz*). Jest to trawestacja słynnej konstantyńskiej dewizy: *In hoc signo vinces* (*Pod tym znakiem zwyciężysz*), tj. słów, jakie pod ukazaniem na niebie krzyżem zobaczył Konstantyn Wielki w czasie swojej wyprawy do Rzymu, przed bitwą stoczoną z Maksencjuszem przy Moście Mulwijskim w 312 r. W partii klejnotu herbu krucyfiks, u którego podstawy czaszka i pischcele Adama, ujęte przez skrzydło, na którym gorejące serce (po prawej) oraz roślinny róg obfitości, na którym tarcza słoneczna (po lewej). Poniżej, na tle korony rangowej znajduje się ligaturowy chrystogram (taki sam, jak tłoczony na okładce książki, w której umieszczony jest ekslibrys). Tarcza herbowa z polem sercowym, dzielona w słup. W prawym polu podobizna cesarzowej św. Heleny z odnalezionym przez nią krzyżem Chrystusa. Lewe pole dwudzielne: górne pole zawiera przedstawienie dwuwieżowej bramy, dolne pole dzielone w skos i z pasami, na których kotwica, trzy gwoździe z krzyża Chrystusa, orzeł, korona cierniowa oraz róże i krzyżyki. W polu sercowym – ukazany z profilu dwuogonowy lew, trzymający w przednich łapach dwa skrzyżowane klucze. Pod tarczą herbową dewiza – werset biblijny pochodzący z 2 Listu św. Pawła do Koryntian (2 Kor VI, 10): *Ut tristes, semper autem gaudentes. II: Corinth C. VI. v. 10.* (*Jakby smutni, lecz zawsze radośni*).

Drugi ekslibrys (nr kat. 20b) posiada zbliżoną kompozycję do pierwszego. Ukazany tu herb nie posiada klejnotu, a jedynie koronę rangową z banderolą z tym samym mottem: *In hoc Vinco*.. Tłem dla korony – na której znajduje się ligaturowy chrystogram – jest fragment otaczającego całą tarczę herbową wieńca cierniowego. Na tarczy dwudzielnej w słup z polem sercowym: w prawym polu przedstawienie Chrystusa na krzyżu oraz leżących pod krzyżem trupiej czaszki i pischceli oraz fragmentu kotwicy. Pozostała jej część znajduje się na drugim polu, w którym podobizna św. Heleny z krzyżem. W polu sercowym ujęty z profilu dwuogonowy lew trzymający w przednich łapach dwa skrzyżowane klucze. Pod tarczą herbową dewiza pastora – werset biblijny z 2 Listu św. Pawła do Koryntian (2 Kor VI, 9): *Ut morientes, et ecce! Vivimus. II: Corinth: C: VI. v. 9.* (*Niby umierający, a oto żyjemy*).

Te dwa ekslibrysy wklejone do książki J.A. Quenstedta zaświadczać o tym, iż jej właścicielem był sprawujący przez 53 lata posługę w świdnickim kościele Trójcy Świętej *pastor primarius* Theodosius Gottfried Fuchs (1692–1767). Na jego portrecie olejnym (zob. nr kat. 5) możemy podziwiać tegoż pastora na tle kotary i regału z książkami (zapewne właśnie takimi, jak ozdobiona omawianymi ekslibrysami), którego identyfikuje zarówno stosowna inskrypcja na umieszczonym pod obrazem kartuszu, jak i znajdujący się na samym malowidle herb. Jest on bardzo podobny do tego, jaki ukazany został na jednym z ekslibrysów (nr kat. 20b). Jednak łacińska inskrypcja biblijna została zastąpiona na malowidle jej niemieckim tłumaczeniem (*Als die Traurigen. Aber allezeit fröhlich* / II. Corinr. C.VI. v. 9.), a otaczająca tarczę herbową korona cierniowa – dwoma liśćmi palmowymi przewiązanych szarfą. Podobne motywy – a zwłaszcza wspomniany chrystogram oraz identyczny werset biblijny – znajdują się także na innych, tym razem graficznych portretach pastora T.G. Fuchsa – np. miedziorycie autorstwa Johanna Martina Bernigerotha (1713–1767) z Lipska z roku 1734 wykonanym według obrazu Josepha Seibta (sygn.: *Bernigeroth fil. sc. Lips.*) lub rycinie Gottfrieda Böhmera (1702–1758) z Jeleniej Góry z 1739 r. według obrazu Daniela Trzesniaka (sygn.: *Treschnack pinx. / G. Boehmer sc. Schmiedeberg 1739*).

Ze względu na osobę właściciela omawianych ekslibrysów można z pewnym prawdopodobieństwem uznać je za dzieła grafiki śląskiej i jako takie zaliczyć do najwybitniejszych tego typu kreacji doby baroku w regionie. O tym, że zdobiły nie tylko tę jedną książkę, świadczy fakt, iż identyczny ekslibrys, jak zamieszczony na *verso* przedniej okładki książki z Biblioteki kościoła Pokoju (nr kat. 20a), wklejony został także do starodruku przechowywanego obecnie w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu (Oddział Starych Druków, sygn. 36 17 82). Pozwalające się w ten sposób zidentyfikować fragmenty księgozbioru pastora Fuchsa są kolejnym dowodem na pasję bibliofilskie luterkańskich duchownych świdnickich. Dotychczas znany był przede wszystkim księgozbiór należący do – najwybitniejszego bibliofila związanego z kościołem Pokoju – pastora Gottfrieda Balthasara Scharffa (1676–1744). Jego ekslibrys z przedstawieniem wnętrza biblioteki oraz dewiza: *sine umbra* (*bez cienia*) stanowi ozdobę kilkudziesięciu starodruków zgromadzonych obecnie w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu, w Oddziale Starych Druków.

Piotr Oszczanowski

Nr XXI

1. portret Albrechta von Säbisch (1610–1688), projektanta świdnickiego kościoła Pokoju, dowódcy wrocławskiego garnizonu, inspektora wrocławskich arsenałów, architekta i kolekcjonera
2. Jacob Lindnitz (1618–1676)
3. 1658 r., Wrocław
4. miedzioryt
5. 16,50 x 11,00 cm (31,10 x 19,70 cm)
6. w otoku, w górnej partii ryciny – *Albertus de Sebisch. aetat. XLVIII.*; u dołu, w prawym rogu – *J.L.F.*
7. rycina zamieszczona w – A. Assig, *Singularium Wratislaviensium*, vol. II (na wklejonej do rękopisu 1 k., tj. k. 531r)
8. Akta Miasta Wrocławia-E 2,2, Archiwum Państwowe we Wrocławiu / Parafia Ewangelicko-Augsburska przy kościele Trójcy Świętej w Świdnicy, Biblioteka (faksymile)
9. Oszczanowski, Gromadzki (1995), s. 52, nr kat. 141 (tu wcześniejsza literatura); Oszczanowski (1998), s. 74
10. Rycina Lindnitza to jedyna znana podobizna architekta świdnickiego kościoła Pokoju. Nie zachował się bowiem jego portret olejny znajdujący się do 1945 r. we wrocławskich zbiorach Muzeum Sztuk Pięknych. Dzięki grafikowi poznajemy zatem fizjonomię nie tylko znakomitego architekta i urzędnika miejskiego, ale także wybitnego kolekcjonera i mecenas.

Wiemy nie mało o jego podróżach, edukacji, koneksjach towarzyskich i kontaktach naukowych, miłosnych przygodach, ogromnej kolekcji książek i grafik. Säbisch przekazał w testamencie bibliotece Rehdigeriańskiej przy kościele św. Elżbiety we Wrocławiu zbierany latami i zwożony z całej Europy bogaty księgozbiór, okazały zbiór numizmatów (4000 monet) i 104 tomy prac graficznych. W nich to mogło być nawet 20000 rycin, składających się zapewne na największą i najcenniejszą kolekcja tego typu w XVII-wiecznym Wrocławiu. O tym, jakim architekt był w życiu prywatnym dowiadujemy się z utworu napisanego przez jego przyjaciela, wrocławskiego poetę i rektora gimnazjum przy kościele św. Marii Magdaleny – Christiana Gryphiusa (1649–1706). Ten panegiryczny tren upamiętniający śmierć projektanta kościołów Pokoju wydany został we Wrocławiu w 1688 r. Chociaż praca ta posiada wiele cech, tak typowy dla barokowej poezji klientycznej, to nie można temu przekazowi odmówić zarówno wiarygodności, jak i mimo wszystko pewnej powściągliwości w prześciganiu się w komplementach i epitetach. Sam autor utworu wspomina, że treścią jego „panegiryku” są słowa pożegnalne najbardziej oddanego czciciela – słowa, których źródłem dla nieutulonego w smutku nie są pochlebstwo ani niegodziwa chęć ubiegania się o względy, lecz szczerzy podziw dla Cnót Säbisch’a oraz ból, którego żadną miarą nie można ująć jakimikolwiek rymami mowy związanej. Gryphius tymi słowami scharakteryzował swojego przyjaciela: „[...] niech się więc dowiedzą żądni wiedzy i chętni tego, co pokrótce przedstawię: o sobie [Säbisch] dbał tylko tyle, ile było potrzebne dla rozwoju ducha. Pozostał w stanie bezżennym, aby tym lepiej służyć państwu, badaniom naukowym i przyjaciołom. Rodziną posługiwał się w sposób odpowiadający jego własnej skromności; z niej jednak, tak jak z orszaku Minerwy, wychodzili w wielkiej liczbie młodzi ludzie, szlachetni i wysokiego rodu, za sprawą dobrego kształcenia mający się w przyszłości podjąć odpowiedzialnych zajęć. Rozkosz mu sprawiały niewinne słabości: książki najbardziej wyszukane; ryciny wykonane przez najwybitniejszych miedziorytników i rysowników; broń wypolerowana do połysku aż w najdrobniejszych szczegółach; okazy przyrody spreparowane niezwykle dokładnie przez zręcznych biologów; w końcu uczone rozmowy z przyjaciółmi i wielbicielami, których miał niezmiernie dużo [...]. Po raz ostatni Cię przywołuję, Najszlachetniejszy Dobrodzieju! Bądź pozdrowiony i po raz ostatni żegnaj, Uczony Żołnierzu, Karmicielu i Hojny Donatorze Nauk, Miłości i Pożądanie Ojczyzny, Najlepszy i Najbardziej Prawomyślny! [...]. Obywatelu naszej Pamięci! Bądź jeszcze raz pozdrowiony i żegnaj na zawsze, Wielki Mędrce, Albrechcie Säbischu!”.

Piotr Oszczanowski

Nr XXII

1. Chrystus z uczniami w drodze do Emaus na tle kościoła Trójcy Świętej w Świdnicy
2. Florian Bartholomaeus Comaeus Strahowsky (1693–1759)
3. 1732 r., Wrocław
4. miedzioryt
5. 16,50 x 11,30 cm (19,00 x 13,50 cm)
6. na wstędze, w centrum i u góry kompozycji: *Wo Jesus Begleiter ist, da wird ein jeder Schritt verflucht.*; oraz tak samo, u dołu kompozycji: *Benjamin Schmolcks Andächtiger KirchenGefahrte.*; u dołu ryciny, po prawej: *B. Strahowsky sculp: Wratisl:*
7. rycina zamieszczona jako frontyspis w – Benjamin Schmolck, *Der Geistliche / Kirchen- / Gefährte, / Oder / Gebet und Lieder / Vor Diejenigen, / Die / In die Kirche / reisen, / Ausgefertiget / Von / [...],* Schwiednitz, Verlegts Johann George Böhm, Buchhändler. 1732.
8. Oddział Starych Druków, sygn. 313017, Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu / Parafia Ewangelicko-Augsburska przy kościele Trójcy Świętej w Świdnicy, Biblioteka (faksymile)
9. Seidel-Grzesińska (2000a), t. II – katalog, s. 141, il. 7; Oszczanowski (2003a), s. 31, il. 5

10. Ta wyjątkowe przedstawienie, jedno z najwartościowszych nowożytnych widoków kościoła Pokoju w Świdnicy i poprzedzające liczne widoki Friedricha Bernharda Wernera (1690–1776), zawdzięczamy wrocławskiemu grafikowi Florianowi Bartholomaeusowi Comaeusowi Strahowsky'emu (1693–1759). Jego rycina wzbogacił edycję modlitw i pieśni przeznaczonych dla udających się do świątyni autorstwa pastora Benjamina Schmolcka (1672–1737), które wydane zostały jeszcze za jego życia. Stąd też Strachowsky sporządził swoją grafikę według wskazówek autora słynnych pieśni religijnych. Dowodzi tego zamieszczona w tym samym druku literacka interpretacja ryciny w formie pieśni napisanej przez Schmolcka (*Erklärung des Kupffer-Blats. In enem Liede. Mel. Nun dancket alle Gott*), w której możemy w pełni poznać intencje pomysłodawcy tego przedstawienia (*So kan mein Kirchen-Gang mir / ein Spatziergang heissen, / Wenn Jesus sich nicht will von mei- / ner Seite reissen. / Ich nehm ihn bey der Hand, und / walle mit ihm fort, / Sein guter Geist treibt mich gantz / glücklich an den Port*). Schmolck przekonany o potrzebie podążania za Chrystusem (*Wo Jesus*

Begleiter ist, da wird ein jeder Schritt verlüst), nie dość że utożsamiał świdnickich luteran z Apostołami, to za cel ich wędrówki wybrał świdnicki kościół Pokoju. Ukazany on został tu w swoim rzeczywistym kształcie z 1. połowy XVIII w. O przysłowiowej „otwartości” drogi, jaka do niego prowadzi – a którą to podążają piechotą oraz w różnych powozach i karetach świdniczanie ze wszystkich stron świata – decyduje brak, tak deprecjonującego poczucie godności i dumy luteran, muru oddzielającego od miasta Świdnicy ich świątynię.

O związkach Strachowsky'ego ze świdnickimi luteranami dowodzą także wykonane przez niego portrety graficzne tutejszych pastorów: wspomnianego Benjamina Schmolcka (*pastora primariusza* w latach 1714–1737) z 1741 r. według projektu zapewne malarza Josepha Seibta (czynnego w 1. połowie XVII w.) oraz Gottfrieda Młodsze Hahna (seniora w latach 1708–1748) z 1739 r. według olejnej podobizny namalowanej przez Daniela Treschnacka z Pragi (czynnego w latach 1718–1740 w Pradze, Wrocławiu i w Wiedniu).

Piotr Oszczanowski

Nr XXIII

1. kartusz inskrypcyjny poświęcony pamięci pastora Ernsta Hoyera (1709–1774)
2. anonimowy warsztat snycerski
3. około 1774?, Śląsk
4. drewno płaskorzeźbione, polichromowane
5. 40,50 x 81,00 cm
6. M. Ernst Hoyer. / König: Preuß: Ober. Consistorial-Rath u. Inspector / aller Kirchen u: Schulen, des Schweidnitz: Striegauer: u: Reichenbach: / Kreißes, auch des Fürstenthums Münsterberg, u. der Grafschaft Glatz / Pastor pri-

maris an hiesiger Kirche, u: Inspector beyder Stadt-schulen, geb. / zu Königsberg in Preußen, 1709 d: 29. Decembr: gest.d: 1 Febru: / 1774, seines Alters 64. Jahr, 1 Mon: 3. Tage.

7. –

8. Parafia Ewangelicko-Augsburska przy kościele Trójcy Świętej w Świdnicy

9. Worthmann (1902), s. 69; Worthmann (1929), s. 28, 38

10. Urodzony w Królewcu Hoyer, pełnił w świdnickim kościele Pokoju funkcję *pastora primariusza* w latach 1749–1774.

Rokokowy kartusz inskrypcyjny stanowił element obramienia znajdującego się w galerii pastorów portretu Ernsta Hoyera. Odłączony od obrazu, w ostatnich latach był przechowywany w tzw. Hali Zmarłych, w północnym ramieniu kościoła Pokoju.

Kartusz zdobiał motywy kwiatowe, liście laurowe i *ro-caille*. Wykonana frakturą inskrypcja namalowana została złotym kolorem na czarnym tle.

Agnieszka Seidel-Grzesińska

Nr XXIV

1. herb rodu von Seherr-Thoß
2. anonimowi artyści
3. koniec XVII / początek XVIII w., Śląsk (Świdnica?)
4. drewno, rzeźbione, polichromowane
5. 60,00 x 65,00 x 17,50 cm
6. –
7. herb ozdabiał łóżę rodu von Seherr-Thoss w świdnickim kościele Pokoju
8. Parafia Ewangelicko-Augsburska przy kościele Trójcy Świętej w Świdnicy
9. Seidel-Grzezińska (2000a), t. I – tekst, s. 79
10. Zachowany fragmentarycznie herb – obecnie brak klejnotu – do lat 90-tych XX w. ozdabiał arkadę łóży, należącą do rodu von Seherr-Thoß. Po obu stronach towarzyszyły mu figury aniołków, pełniące funkcję trzymaczy herbowych (zob. nr kat. 14).

Łoża usytuowana jest po południowej stronie zachodniego ramienia kościoła, a na jej zewnętrznej ścianie do dziś znajduje się osiemnastowieczny kamienny nagrobek Marii Eleonory von Seherr-Thoß z Domanic.

Agnieszka Seidel-Grzezińska

Nr XXV

1. kielich komunijny
2. Gottfried Fischer (1672–1717)
3. 1700 r., Świdnica
4. srebro złoczone, odlewane, trybowane, cyzelowane, puncowane, grawerowane
5. wysokość kielicha – 26,70 cm, Ø stopy kielicha – 16,70 cm
6. punce: miejska Świdnicy z przedstawieniem świni wpisanym w owal (dla 12-lutowego srebra); mistrzowska – w eliptycznym owalu monogram GF; oraz kontrubucyjna – orzeł pruski z 1806 r. Na kryzie stopy wygrawerowany napis fundacyjny: *diesem Gottes hause VerEhrte Barbara Helena Freyin von GiesenBürgen: GeBohrne freyin von Nimptsch: Anno 1700.*
7. kielich ufundowany w 1700 r. przez Barbarę Helenę von Gieseburg z d. von Nimptsch
8. Parafia Ewangelicko-Augsburska przy kościele Trójcy Świętej w Świdnicy, plebania

9. Goguel (1852), s. 64; Seidel-Grzesińska (2000a), t. I – tekst, s. 106, t. II – katalog, s. 51–52, nr kat. V.8; Seidel-Grzesińska (2002), s. 250, 255, 256, przyp. 2, 13, il. 3 na s. 252

10. Barokowy kielich z sześciolistną stopą o szerokiej kryzie i silnie wysklepionym, dwustopniowym płaszczu. Na jego górnym stopniu naprzemiennie trybowane motywy uskrzydłonych główek anielskich oraz pęków owocowo-liściastych. Niższy stopień płaszcza stopy zdobi mięsisty ornament akantowy w układzie symetrycznym. Dolny pierścień trzonu – w kształcie ściętego ostrosłupa sześciokątnego i gładkich powierzchniach – nakryty ośmiobocznym talerzykiem, powyżej gruszkowaty nodus, zdobiony płaskimi ornamentami roślinnymi. W zwieńczeniu, połączona bezpośrednio z górnym pierścieniem trzonu, rozchylona i pozbawiona dekoracji czara kielicha.

Złotnik zdaje się powielać ulubiony przez siebie kształt naczynia. Stosuje podobne, jak w innych swoich dziełach schematy kompozycyjne i ornamentalne. Te ostatnie zdradzają jego skłonność do przebrzmiałej już około 1700 r. mięsistości i pewnej już barbaryzacji formy, co szczególnie wyraźnie widoczne jest w kształtach główek anielskich.

Kielich jest przykładem prywatnej fundacji, których to – zwłaszcza w 1. połowie XVIII w. – prawdopodobnie było poczynionych wiele dla kościoła Pokoju. Zachował się kielich ze zbliżonego czasu (tj. ok. 1700 r.) i o podobnym typie dekoracji, który ufundował być może dla świdnickiej świątyni niejaki Paul Raseliz (ze zbiorów Muzeum w Cieszynie), czy też inne dzieło tegoż Fischera – wykazujące cechy daleko posuniętej oszczędności w dekoracji – z roku 1704 (w zbiorach Muzeum Narodowego we Wrocławiu, nr inw. V-636). Przechowywane w obcych zbiorach i znane także z literatury przedmiotu oraz przekazów archiwalnych są kolejne tego typu naczynia: wykonany przez świdnickiego Monogramistę ITB kielich z 1736 r. sprawiony przez małżeństwo szlacheckie noszące nazwisko zaczynające się na literę Z (opatrzone monogramami: *I.G.Z.* oraz *I.R.Z.G.B.*), drugi kielich – z 1737 r. ufundowany przez Heinricha Asta i autorstwa świdnickiego Monogramisty IMF lub IME; wreszcie w kolekcji Verein Haus Schlesien w Königwinter/Heisterbacherott (nr inw. SIL 88.15) – kielich Johanna Matthiasa Furche (1737–1777) przekazany do kościoła w 1753 r. przez Siegmunda i Elisabethę Rönisch.

Piotr Oszczanowski

Nr XXVI

1. kielich komunijny i patena
2. kielich – Johann Starszy Fischer (1675–1719), patena – Monogramista PP
3. 1705 r. (kielich), 1715/1716 r. (patena), Świdnica
4. srebro złoczone, odlewane, trybowane, cyzelowane, puncowane, grawerowane
5. wysokość kielicha – 22,50 cm, Ø stopy kielicha – 16,00 cm; Ø pateny – 14,50 cm
6. punce: na kielichu – miejska Świdnicy z przedstawieniem świni wpisanej w owal (dla 12-lutowego srebra); mistrzowska – w eliptycznym owalu monogram *IF*; na patenie – miejska Świdnicy z przedstawieniem świni wpisanym w owal (dla 12-lutowego srebra); mistrzowska – w eliptycznym owalu monogram *PP*, probierza cechowego – *S* oraz kontrybucyjna – orzeł pruski z 1806 r. Na kryzie stopy wygrawerowany napis fundacyjny: *Rosina Schoberin gebohrne Fellerin / 1705*.
7. kielich ufundowany w 1705 r. przez świdniczkę Rosinę Schober z d. Feller, przedstawicielkę zasłużonej dla miasta rodziny. Zgodnie z przekazem ostatniego właściciela naczyń pochodziły one ze świdnickiego kościoła

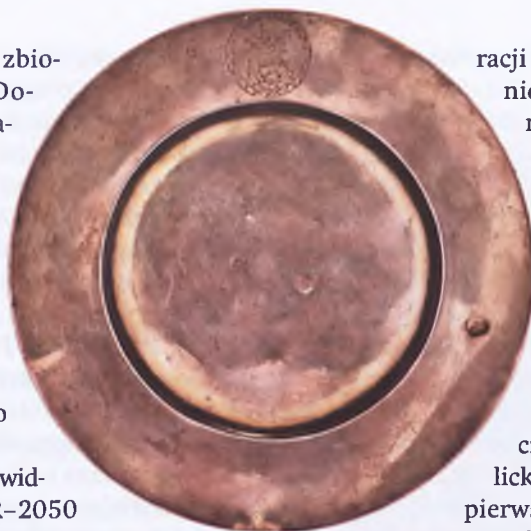

Pokoju. Przekazane w 2010 r. do zbiorów muzealnych przez Ingrid Dobrin z Frankfurtu nad Menem, bratanicę wikarego, proboszcza (od 1940 r.) świdnickiego kościoła Pokoju i opiekuna duchowego *Niemieckich Chrześcijan / Deutsche Christen* Heinza Dobrina (1910–2002), który jako ostatni z niemieckich duchownych ewangelickich – zabierając ze sobą te naczynia liturgiczne – opuścił miasto jesienią 1948 r.

8. Muzeum Dawnego Kupiectwa w Świdnicy, nr inw. R-2051 (kielich), R-2050 (patena)

9. Augustyn (2010), s. 3; *Kielich wrócił do Świdnicy*, „Świdnica. 24.pl”, 8. listopada 2010 [<http://swidnica24.pl/wydarzenia/kielich-wrocil-do-swidnicy>]; I. Kremer, *Es war der Wunsch des Onkels*, „come-on.de”, 18. listopada 2010 r. [<http://www.come-on.de/nachrichten/maerkscher-kreis/altena/wunsch-onkels-1012287.html>]; H. Linke, *Altar-geräte. Kelch eint Deutsche und Polen*, „Der Westen. Das Portal der WAZ Mediengruppe”, 4 stycznia 2011 r. [<http://www.derwesten.de/staedte/altena/kelch-eint-deutsche-und-polen-id4126164.html>]

10. Barokowy kielich o silnie wysklepionym, dwustopniowym płaszczu sześciolistnej stopy, na którym naprzemiennie trybowane motywy pasyjne i *Arma Christi* oraz połączane główki uskrzydlonych aniołów z podwikami. Pozostałą powierzchnię stopy szczelnie pokrywa bogaty, trybowany ornament roślinny z wyróżnionymi owocami granatu(?), a na jej kryzie znajduje się wygrawerowany napis fundacyjny. Dolna część trzonu, jego pierścień w kształcie ściętego ostrosłupa sześciokątnego pokryte grawerowanym ornamentem roślinnym (m.in. akan-towym); nodus w typie gruszkowatym i podobnej deko-

racji ornamentalnej. Z górnym pierścieniem bezpośrednio połączona obszerna, nieznacznie u góry rozchylona i pozbawiona dekoracji czara kielicha, na której lekko zniekształconym brzegu widać ślady naprawy. Kielich autorstwa Johanna Starszego Fischera należy do typowych i reprezentatywnych dla epoki osiągnięć rzemiosła artystycznego. Rzemieślnik ten pozostawił po sobie szereg wyrobów przeznaczonych zarówno dla Kościoła katolickiego, jak i luterańskiego. Wśród tych pierwszych warto wymienić m.in. kielich z 1711 r. fundacji Augusty Luisy von Schlägen-

berg z d. von Gellhorn dla kościoła parafialnego pw. św. Jana Chrzciciela w Rogowie Sobóckim, naczynie na wodę święconą dla kościoła parafialnego pw. św. Jakuba st. w Sobótce, ufundowane przez Valentinusa Sieverta w 1696 r., a także dzieła znajdujące się dzisiaj w skarbcu klasztoru oo. Paulinów na Jasnej Górze. Jednak zapewne najokazalszym wytworem złotnika wydaje się być przechowywany w oryginalnej, intarsjowanej skrzynce komplet naczyń liturgicznych do udzielania sakramentów poza świątynią z 1715 r., który był własnością – sprawującego przez 53 lata posługę w świdnickim kościele Trójcy Świętej – *pastora primariusi* Theodosiusa Gottfrieda Fuchsa (1692–1767) (zob. nr kat. 28a–28i).

Patena kielichowa to okrągły niski talerzyk, którego wręcz nie jest dostosowany do średnicy czary kielicha Fischera, co dowodzi braku pierwotnego związku pomiędzy tymi dwoma wyrobami. Potwierdza to też różnica w czasie ich powstania. Na kryzie pateny grawerowane przedstawienie w laurowym otoku *Baranka Bożego (Agnus Dei)* z chorągiewką rezurekcyjną, obok otoku wygrawerowana cyfra: 6.

Piotr Oszczanowski

Nr XXVII

1. kielich komunijny oraz patena
2. Gottfried Fischer (1672–1717)
3. 1680 r., 2. połowa XX w., Świdnica
4. srebro kute, odlewane, trybowane, grawerowane, pozlacane
5. wysokość kielicha – 27,50 cm i $\varnothing$ jego stopy – 16,20 cm, $\varnothing$ pateny – 14,00 cm
6. na kielichu – miejska Świdnicy pod postacią świni wpisanej w owal (dla 12-lutowego srebra); mistrzowska – w eliptycznym owalu monogram GF; kontrybucyjna – orzeł pruski z 1806 r.; punca polska lombardowa. Inskrypcja na krawędzi stopy: *DIESEN KELCH VER EH/rete DER KIRchen. ZUR H DREIFALTIGKEIT: DIE LÖBLICHE BRÜDER.Schaft. DER EVANGEL: SCHUMACHER 1680 den 19 Aug* oraz na odwrocie kryzy stopy: *Die altgesseellen Johans Flich von Harrburg Johans Grg von Zilenzig*
7. naczynia ufundowane zostały dla kościoła Pokoju przez Bractwo Czeladników Szewskich w Świdnicy; kielich uzupełniony w 2. połowie XX w.; w 1984 r. zakupione przez obecnego właściciela w Desie w Krakowie
8. Muzeum Narodowe w Gdańsku, nr inw. MNG/SD/1081/1-2/MT
9. Goguel (1852), s. 64; Tuchołka-Włodarska (1989), s. 252–253, fot. 37; Seidel-Grzezińska (2000a), t. I – tekst, s. 106, t. II – katalog, s. 46, nr kat. V.3; Seidel-Grzezińska (2002), s. 250, il. 2
10. Barokowy kielich z sześciolistną stopą o szerokiej kryzie i wysklepionym, dwustopniowym płaszczu. Na jego dekorację składają się formy mięsistego akantu oraz zdobiące górny stopień płaszcza naprzemiennie umieszczone motywy główek anielskich oraz kiści owocowych. Sześcioboczny, pierścieniowy trzon i gruszkowaty nodus ozdobiony rytowanymi motywami liściastymi oraz główkami anielskimi. Dodana w XX w. współczesna, nieznacznie rozchylona, czara umieszczona w bogato ornamentowanym ażurowym koszyczku. Jego ozdobą są nie pozbawione jeszcze cech manierystycznych głowy anielskie z podwikami, motywy symetrycznego i mięsistego ornamentu okuciowego oraz muszle. Patena z wrytym *signaculum* nie posiada znaków złotniczych. Niniejszy komplet naczyń to kolejny dowód na to, iż nowożytny – zapewne bardzo bogaty i różnorodny – zestaw paramentów kościoła Pokoju w pokaźnym stopniu uległ rozproszeniu. Te naczynia mają wartość szczególną – są dowodem ofiarności wspólnoty zawodowej, jaką było rekrutujące się spośród luteran świdnickich Bractwo Czeladników cechu szewskiego. Można przypuszczać, że podobnie, jak

liczne łoże w świdnickiej świątyni zostały bogato wyposażone – w malowidła, rzeźby, godła cechowe i liczne inskrypcje – przez tutejsze cechy rzemieślnicze, tak też nie szczędziły one środków finansowych na wzbogacenie zestawu naczyń liturgicznych swojej świątyni. Tego rodzaju prezenty cechów rzemieślniczych, gildii kupieckich, bractw (np. kurkowego) lub konfraterni czy też korporacji dla kościołów lutherańskich były, obok fundacji prywatnych, najczęściej spotykane w dobie nowożytnej. Często były one konsekwencją ważnych wydarzeń, jakie towarzyszyły życiu powyższych wspólnot (wyzwoliny, wykonanie majstersztyku, awanse zawodowe, sukcesy w zawodach strzeleckich, itd.).

Piotr Oszczanowski

© fot. Grzegorz Nosorowski, © Muzeum Narodowe w Gdańsku

1. komplet naczyń liturgicznych do udzielania sakramentów poza świątynią

2. wyroby złotnicze – Johann Starszy Fischer (1675–1719); książka autorstwa wrocławskiego pastora Caspara Neumanna – wydawca wrocławski i świdnicki Johann Adam Kästner (czynny ok. 1670–1690) i drukarz świdnicki Johann Christian Ockel *vel* Christian I Okelius (czynny 1677–1701); miedzioryty – Georg Etlzer z Wrocławia (czynny w latach 80. XVII w.); anonimowy stolarz świdnicki; m.in. medalier wrocławski Johann Buchheim (1623–1683) oraz anonimowi reprezentanci medalierstwa (śląskiego?)

3. naczynia liturgiczne – 1715 r., Świdnica; medale –

2. połowa XVII w. i początek wieku XVIII, m.in. Wrocław; książka i ryciny – 1685 r., Świdnica i Wrocław; skrzyneczka i obrus – zapewne ok. 1715 r., Świdnica(?)

7. zapewne od początku przeznaczony dla kościoła Pokoju i własność świdnickiego *pastora primarius* Theodosiusa Gottfrieda Fuchsa (1692–1767)

8. Parafia Ewangelicko-Augsburska przy kościele Trójcy Świętej w Świdnicy, plebania

9. Seidel-Grzesińska (2000a), t. I – tekst, s. 106–107, t. II – katalog, s. 47–51, nr kat. V.5; Seidel-Grzesińska (2002), s. 250–253, 256–257, przyp. 16–36

Nr XXVIIIa

1a. skrzyneczka

4a. różne gatunki drewna i forniru, intarsja, ebenistyką, metal

5a. 22,50 x 33,50 x 20,50 cm

6a. na zawieszce klucza napis: *Merveille de Lyon*.

Nr XXVIIIb

1b. kielich

4b. srebro odlewane, trybowane, grawerowane, pozłacane

5b. wysokość – 17,50 cm, Ø 11,20 cm

6b. punca kontrybucyjna na kryzie stopy FW. W jednym z sześciu pól płaszcza stopy – chrystogram opatrzone mottem: *IN HOC VINCE*. Wzdłuż brzegu czary grawerowana inskrypcja: *DIESER. KELCH IST DAS NEVE TESTAMENT IN MEINEM BLVT. 1 Cor. XI. 25.*. Koszyk z trzema medalionami: na pierwszym przedstawienie umieszczonych na nakrytym obrusie stole krucyfiksu, kielicha, pateny oraz otwartej księgi, na której kartach zamieszczony chrystogram i symbol Trójcy Świętej, całość opatrzone mottem: *NON EST IN ALIO SALUS.*; na drugim – scena Chrztu Chrystusa i motto: *RESIPISCITE ET BAPTIZAMINI. ACT 2*; na trzecim – przedstawienie Baranka Apokaliptycznego z chorągiewką rezurekcyjną (pod nim monogram medaliera: *IB*), wokół motto w 2 wierszach, przerywane narzędziami męki Pańskiej (korona cierniowa i gwoździe, krzyż, gąbka i lanca, cęgi oraz młotek): *SIHE DAS IST GOTTES LAMB, WELCHES TREGT DER WELT SÜNDE*.

Nr XXVIIIc

1c. patena

4c. srebro odlewane i wybijanie

5c. Ø 12,50 cm

6c. w centralnym medalu na awersie: personifikacje Cnót Teologicznych – *Wiary, Nadziei i Miłości*; poniżej nich motto: *NUN ABER BELEIBET GLAUB / HOFFNUNG LIEBE / DIESE DREY. / 1. Cor. 13.*; wokół medalu motto: *HIER GLÄNTZT DER CHRISTEN TUGEND LICHT*; na rewersie personifikacja Ecclesii trzymająca księgę i stojąca obok ołtarza kadzielnego, w tle – budowle świątynne; motto poniżej: *FURCHTE GOTT UND HALTE / SEINE GEBOTH DAN DAS / GEHOERET ALLEN / MENSCHEN ZV. / PRED S. 12.*; motto wokół medalu: *SO WIRD DAS HERTZ ZV GOTT GERICHT*. Medale na kryzie pateny (od dołu i od lewej): 1. awers – popiersie Marcina Lutra; motto wokół medalu: *WAS IENE GANS GEDACHT HAT DIESE SCHWAN VOLLBRACHT*; motto poniżej medalu: *D. MARTIN / LUTER*; rewers – dwa anioły trzymające otwarte księgi, w których czytelne są słowa: *DIE TEUT- / SCHE / BI / BEL i CATE / CHIS / MUS*; motto wokół medalu: *DURCH GOTTES GNADE HABEN WIR DIS DOPPELT GUT ZV DANCKEN DIR*; 2. awers – Chrystus przekazujący klucze klęczącemu św. Piotrowi, motto: *Ich will dir des Himmelreichs Schlüssel geben*; rewers – inskrypcja w 17 wersach: *Der Herr*

Jesu / bließ seiner Jünger an / u. sprach zu ihnen: Ne- / met den Heil. Geist welchen ihr die Sünd vergebet, denen sind sie vergeben, und welchen ihr sie behaltet, denen sind sie behalten; 3. awers – Jezus z dziećmi i motto: *Ihr Solt also beten; rewers – inskrypcja w 13 wersach: Vater unser, / der du bist im Himmel er / Geheiligt werde dein Name / Dein Reich komme / Dein Wille geschehe / wie im Himmel so auf Erden / und vergieb uns unsere Schuld / wie auch wir vergeben / unser Schuldigern / und führe uns nicht in Versuchung / aber erlöse uns von den Bösen. / Amen.; 4. awers – wyłaniający się z chmur Mojżesz z tablicami Dziesięciorga Przykazań, po obu jego stronach inskrypcja: Gott redet alle diese worth; pod przedstawieniem inskrypcja w 13 wersach: 1. / Ich bin der Herr dein Gott / solt keine andere Gotter neben / mir haben / 2 / Du solt den Namen des Herren deines / Gottes nicht vergeblich führen den / der Herr wird den nicht unschuldig / halten, der Seinen Namen ver- / geblich führet / 3. / Gedanke des Sabbath, das / du ihn Heiligest.; rewers – inskrypcja w 23 wersach: 4 / Du solt dein Vater / u. Mutter ehren auf dass / du lang lebest im Lande / das der Herr dein Gott geb. wird. / 5 / Du solt nicht töden. / 6 / Du solt nicht Ehebrechen. / 7 / Du solt nicht stehlen. / 8 / Du solt kein falsch Zeugniß geben / wider deinen Nächsten. / 9 / Du solt nicht begehren dein / Nächster hauß / X. / Du solt dich nicht lassen getü- / sten deines Nächsten Weib / Knecht Magd Vieh noch / alles was dein Näh- / ester hat.; 5. awers – przedstawienie Trójcy Świętej i motto: *Diese Drey sind Eins.; rewers – inskrypcja w 20 wersach: Ich glaube / an den Gott, den All- / mechtigen [...] / [...]; 6. awers – scena chrztu dworzanina królowej etiopskiej Kandaki i motto: *Aus Wasser und Geist.; rewers – inskrypcja w 9 wersach: Gehet hin und / lehret alle Völker u. / tauffet Sie im Namen / des Vatters u. des Sohns u. / des Heil. Geists Wer da glaubt / und getauft wird der wird / seelig werden. Wer aber / nicht glaubt, der wird / verdampt werden.; 7. awers – scena Ostatniej Wieczerzy i motto: *Das thyt zu meiner Gedachtnus; rewers – inskrypcja w 17 wersach: Unser Herr / Jesu in der Nacht / da Er verrath: ward nam / ER das Brod dankt: brachs u. / gabs sein jungen u. Sprach Nemt / hin u. est das ist mein Leib, der für / euch gegeben wird solchs thut zu mein Gedächtnüs daselbe Gleichn nam Er / auch den Kelch nach dem Abendm / dankt u: gab ihnen u: Sprach Trinket alle daraus das ist mein Blut des / neuen Testaments das für euch und für Viel vergossen wird zur vergebung den Sünden soltes thut so offt ihrs / trinket zu meinem / Gedächtnüs.****

Nr XXVIII d

1d. ampulka (sztuk 2)

4d. srebro odlewane, trybowane, grawerowane, połączane

5d. 8,00 x 7,20 x 6,20 cm

6d. punca kontrybucyjna na rewersie dna każdego z naczyń FW. Na każdej ze ścianek pierwszej ampulki inskrypcje w owalnych polach: I / 1 Pet 1.18 / WISSET DAS / IHR NICHT MIT / VERGAENGLI- / CHEM SILBER / ODER GOLD, II / ERLOESET / SEYD VON EU- / REM EITLEN / WANDEL NACH / VÆTERL: / WEISE, III / SONDERN / MIT DEM / THEVREN / BLUT CHRISTI, IV / ALS EINES / UNSCHULDIGEN / VND UNBE- / FLECKTEN / LAMMES. W zakrętkę tej ampulki wmontowany medal, na którego awersie przedstawienie krucyfiksu osadzonego w otwartym sercu (z napisem IESVS) otoczonego podwójnym wieńcem cierniowym, ponad nim i w obłokach – korona i dwie róże; motto przy krawędzi: CRUCYFI-XUS . AMOR . MEVS; na rewersie ukazana dłoń trzymająca koronę i motto: SEY GETREU / BIS AN DEN TOD / SO WILL ICH DIR / DIE KRONE DES LEBEN / GEBEN / APOC. 2. V. 10. Podobnie, na każdej ze ścianek drugiej ampulki inskrypcje w owalnych polach: I / IOH: VI. 55. / MEIN BLVT / IST / DER RECHTE / TRANCK, II / Ebr. IX. 20 / MOSE / SPRACH / DAS / IST DAS BLVT / DAS GOTT / GEBOTHEN / HAT, III / Coloss I. 20. / ER HAT FRIEDE / GEMACHT DURCH / DAS BLVT AN / SEINEM CREUTZE / DURCH SICH / SELBST, IV I Joh: I. 17. / DAS BLVT / IESV CHRISTI / SEINES SOHNES / MACHT VNS / REIN VON AL- / LER SÜNDE. W zakrętkę tej ampulki także wmontowany medal, na którego awersie podobizna ukazanego z profilu popiersia Chrystusa i motto: DEVS ET HO-MO; na rewersie przedstawienie otwartej księgi, na której karcie widoczna postać Chrystusa Zmartwychwstałego, ponad nią gołębica z gałązką laurową oraz obok i po-

niżej: misa, dzban, otwarta hostierka z hostiami, gałązka oliwna, zwój z siedmioma pieczęciami; poniżej motto: *VERA FIDES IST CERTA SALUS*.

Nr XXVIIIe

1e. puszka na komunikanty

4e. srebro odlewane, trybowane, grawerowane, pozłacane

5e. 4,50 x 7,00 x 7,00 cm, Ø 7,50 cm

6e. punca kontrybucyjna na rewersie dna naczynia FW.

W zakrętkę hostierki wmontowany medal, na którego awersie przedstawienie otwartej księgi, na której karcie widoczna postać Chrystusa Zmartwychwstałego, ponad nią gołębica z gałązką laurową oraz obok i poniżej: misa, dzban, otwarta hostierka z hostiami, gałązka oliwna, zwój z siedmioma pieczęciami; powyżej motto: *PRAESENTIS SYMBOLA CHRISTI*.; na rewersie medalu ukazane: baranek paschalny leżący na misie, czaszka, tablice Dziesięciorga Przykazań, zwój pergaminu, liście dębu, wąż, laska Mojżesza; wokół górnej krawędzi motto: *HÆC CORPORIS UMBRA FUTURI*.

Nr XXVIII f

1f. lichtarz (sztuk 2)

4f. srebro trybowane, pozłacane

5f. wysokość – 11,50 cm,

Ø stopy – 9,30 cm

6f. punce na kryzie stop każdego ze świeczników: miejska Świdnicy z przedstawieniem świni wpisanej w owal (dla 12-lutowego srebra); mistrzowska – w eliptycznym owalu monogram *IF*, probiercza – *S* oraz kontrybucyjna – *FW*.

Nr XXVIIIg

1g. krucyfiks

4g. srebro odlewane i pozłacane; drewno polichromowane, stolarka

5g. 27,00 x 9,00 cm; figura Chrystusa: 8,50 x 7,50 cm

6g. na odwrociu krzyża wyryta data – 1715

XXVIIIh

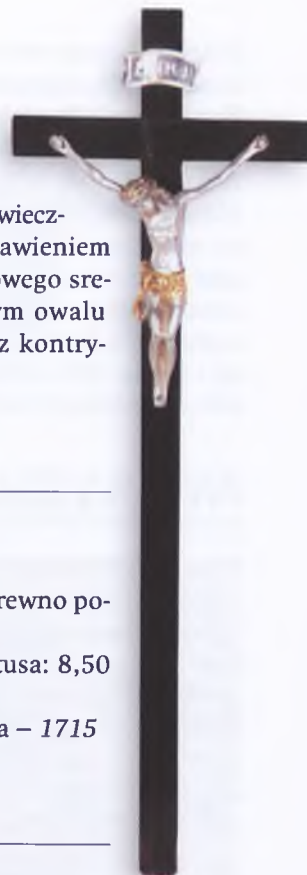
1h. książka –

Caspar Neumann, *Nucleus Omnium Precarndi Formularum: Stylo brevi*, [...], Vratislaviæ. Apud Joh. Adam Kæstner. Bibliopol. Schvidnicii, Typis Christiani Okelii. Anno M.DC. LXXXV. [1685]

4h. papier, druk, miedzioryt, oprawa skórzana, tłoczona, pozłacana; srebro i metal, odlewy

5h. książka – 14,00 x 7,50 cm; medal – Ø 4,00 cm

6h. sygnatura na pierwszym miedziorycie książki, u dołu, po prawej: *G. Etzler excu*. W książce zamieszczonych pięć rycin z przedstawieniami emblematycznymi. Na *verso* 1. karty wklejona anonimowa rycina (z przedstawieniem umieszczonym w owalnym polu: krucyfiks osadzony w otwartym sercu z napisem *IESVS*, otoczony dwoma gałęziami cierniowymi, ponad nim i skłębionymi obłokami dwie skrzyżowane róże oraz korona, po której bokach rozchodzą się

w dół schematycznie zaznaczone promienie; u dołu na osi napis – *SpE*) uzupełniona odręcznym tekstem: *per spinas Excedentem / Theodosium Godofred: FUCHSII Primo- / gentium comitatur*. Ta sama rycina wklejona na verso przedniej okładki. Medal (umieszczony w tylnej, wewnętrznej okładce), na którego awersie ukazany krucyfiks osadzony w otwartym sercu z napisem *IESVS*, otoczony podwójnym wieńcem cierniowym, ponad nim i obłokami – korona z dwiema różami, poniżej napis: *SpE*; na rewersie: wyłaniająca się z obłoków nieba dłoń trzymająca koronę i motto: *SEY GETREU BIS AN DER / TOD SO WILICH DIR / DIE KRONE DES LEBENS / GEBEN. / Apoc: 2. v. 10.*

Nr XXVIII

1i. obrus ołtarzowy

4i. tkanina lniana, haft wielobarwny, złotogłów

5i. 98,00 x 89,00 cm

6i. –

10a–i. Pozbawiony analogii na Śląsku, a i w Europie nie posiadający licznych tego typu odpowiedników, świdnicki komplet naczyń liturgicznych do udzielania sakramentów poza świątynią jest niewątpliwie ozdobą zbiorów kościoła Pokoju. Zachowany w bardzo dobrym stanie, kompletny i wyróżniający się wysoką klasą artystyczną, zaświadcza o dawnej zasobności świdnickich luteran. Jest także znakomitym przykładem barokowego rzemiosła artystycznego – poczynając od złotnictwa, poprzez stolarkę i ebenistykę, po medalierstwo, introligatorstwo i haf-

ciarstwo. To ostatnie, reprezentowane przez okazały obrus ołtarzowy z bogato haftowanymi różnokolorowymi nićmi i wyszywane złotogłównem, urzeka feerią kolorów licznych motywów roślinnych oraz dostojnością złotych kolumn i „kopców”.

W skład omawianego kompletu wchodzi: kielich, patena, dwie ampułki, dwa składane lichtarze i krucyfiks, modlitewnik w skórzanej i tłoczonej oprawie oraz wspomniany już obrus do nakrywania Stołu Pańskiego. Wszystko to w sposób niezwykle „ekonomiczny”, z wykorzystaniem odpowiednich szuflad oraz przegródek, umieszczone jest w niewielkiej, drewnianej i intarsjowanej skrzynce. Cechą wyróżniającą ten zestaw jest nie tylko wspomniana wysoka jakość jego wykonania, ale też bardzo bogaty program ikonograficzny przedstawień zawarty na zdobitych poszczególnych elementach kompletu medalionach (kielich) oraz medalach (ampułki, patena i hostierka). Dominują tu przedstawienia emblematyczne, które z współtworzącymi je inskrypcjami (np. z *Biblii*, *Dekalogu*, modlitwy *Ojciec Nasz* i wyznania wiary *Apostolskiego Symbolu*) podkreślają znaczenie zbawczej ofiary krwi Chrystusa w Dziele Zbawienia człowieka, posługi kapłańskiej i roli duchownego w głoszeniu podstawowych prawd wiary oraz znaczenia sakramentów. Nie zabraknie wśród zamieszczonych na medalach przedstawień także jednoznacznych deklaracji konfesyjnej – taką jest np. podobizna dr. Marcina Lutra.

Fascynacja emblematyką daje także znać w przypadku dekoracji graficznej drukowanego modlitewnika umieszczonego w bocznej szufladzie intarsjowanej skrzyneczki. Ozdobą tej książki z 1685 r. autorstwa pastora kościoła św. Elżbiety i inspektora kościelnego we Wrocławiu Caspara Neumanna (1648–1715) jest pięć rycin odbitych przez mało znanego artystę wrocławskiego Georg Etlzera. Te emblematyczne kompozycje doskonale współgrają zwłaszcza z treścią medalii, a dopełniają je dwie ryciny wklejone do modlitewnika z przedstawieniem krucyfiksu osadzonego w otwartym sercu (z napisem *IESVS*) i otoczonego podwójnym wieńcem cierniowym oraz dopełnione koroną, różami i deklaracją o nadziei (*Spe*). Podobne przedstawienie znaleźć można także na umieszczonym w tej książce, w specjalnym otworze wydrążonym w jej okładce, srebrnym medalu. Ta emblematyczna kompozycja tradycyjnie łączona jest z osobą pastora świdnickiego kościoła Pokoju Sigismunda Ebersbacha (1650–1712, od 1683 sprawującego posługę diakona, a od 1708 r. *pastora primariusza*). Stąd też pojawiająca się propozycja, aby ten cały komplet wiązać wła-

śnie z nim i postrzegać duchownego, jako pierwotnego właściciela tych utensylii. Biorąc jednak pod uwagę pewną „obiegowość” tego motywu (w samym kościele Pokoju pojawia się on wielokrotnie w epitafiach i w dekoracji kwater parapetu empor) oraz jego obecność we wrocławskich i jaworskich drukach z końca XVII w., nie należy tego uznawać za w pełni wiarygodne. Znacznie większą wagę posiadają inne argumenty – data pojawiająca się na krucyfiksie (1715), formy ornamentów wstęgowo-cęgowych zdobiących stopę kielicha, czy wreszcie też wpis sprawującego przez 53 lata posługę w świdnickim kościele Trójcy Świętej (od 1714 r.) *pastora primariusi* Theodosiusa Gottfrieda Fuchsa (1692–1767), a ostatecznie także – pojawienie się zarówno na stopie świdnickiego kielicha, jak i na ekslibrysach oraz skórzanej oprawie książki z biblioteki tegoż pastora identycznego chrystogramu oraz konstantyńskiej dewizy *IN HOC VINCE* (zob. nr kat. 20a–20b). Gdyby to rzeczywiście pastor Sigismund Ebersbach był właścicielem tego kompletu podróznego, zapewne powinien po jego śmierci trafić do bezpośredniego spadkobiercy, którym był – pełniący od 1708 r. posługę diakona w kościele Pokoju – syn David (1683–1715). Stąd też prawdopodobnie uznać wypada, że to Fuchs u początku swojego pastorskiego urzędowania zamówił u miejscowych rzemieślników kosztowny komplet naczyń liturgicznych, a oni, wykonując swoje prace, wykorzystali starsze XVII-wieczne medale. Z kolei sam Fuchs pozyskał do kompletu – pochodzący być może nawet ze spuścizny po pastarze Ebersbachu – wartościowy modlitewnik z 1685 r. (drugi jego egzemplarz znajduje się w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu, Oddział Starych Druków, sygn. 30 31 78).

Warto także odnotować bogactwo wykorzystanych w tym komplecie naczyń liturgicznych oryginalnych medali i medalionów. W przeważającej większości należy uznać je za dzieła anonimowe, chociaż bardzo reprezentatywne dla śląskiego medalierstwa 4. ćwierci XVII w. i początków następnego stulecia. Tylko jeden z nich – medalion umieszczony na czarze kielicha (z przedstawieniem Baranka Apokaliptycznego) – jest sygnowany monogramem *IB* przez zmarłego w 1683 r. Johanna Buchheima. W swojej formie i programie ideowym jest on identyczny z przedstawieniem, jakie znajdziemy na rewersie medalu tegoż wrocławskiego rzemieślnika z wizerunkiem popiersia Zbawiciela na awersie i mottem: *ICH ER LOSE SIE VON SÜNDEN*.

Piotr Oszczanowski

Nr XXIX

1. puszka na komunikanty
2. Gottfried Fischer (1672–1717)
3. ok. 1700 r., Świdnica
4. srebro odlewane, trybowane, grawerowane
5. wysokość – 7,00 cm, Ø – 11,50 cm
6. punce – miejska Świdnicy, składająca się z dwóch stojących owali wypełnionych przedstawieniami świni oraz gryfa, które wspólnie zwieńczone są koroną (nie rejsetrowana archiwalnie); mistrzowska – w eliptycznym owalu monogram *GF*
7. zapewne od początku przeznaczona dla kościoła Pokoju
8. Parafia Ewangelicko-Augsburska przy kościele Trójcy Świętej w Świdnicy, plebania
9. Kriegseisen (1996), karta nr 169; Seidel-Grzebińska (2000a), t. I – tekst, s. 106, t. II – katalog, s. 51, nr kat. V.6; Seidel-Grzebińska (2002), s. 250, 256, przyp. 11
10. Mało okazałe, okrągłe naczynie zamykane luźną, profilowaną pokrywką. Ścianki boczne proste, pokrywka zdobiona koncentrycznymi żłobieniami, jej lustro wypełnia grawerowane przedstawienie Baranka Eucharystycznego z chorągiewką rezurekcyjną ustawionego na tle pogórkowego krajobrazu ze schematycznie ukazanymi drzewami. To skromne naczynie związane z sakramentem Stołu Pańskiego i przechowywaniem komunikantów ustępuje pod względem okazałości swojej wcześniejszej odpowiedniczce – puszcze ufundowanej dla powstającej, a nie ukończonej jeszcze świątyni Pokoju w 1655 r. przez świdnickie małżeństwo Tobiasza i Magdalenę Fessellów. To bogato zdobione i opatrzone rozbudowaną inskrypcją donacyjną naczynie – dzisiaj w niemieckich zbiorach Verein Haus Schlesien w Königwinter/Heisterbacherott (nr inw. SIL 88.3) – wykonane zostało przez świdnickiego złotnika Monogramistę GC (zapewne czynnego w Świdnicy w latach 1654–1665 Georga Caesara) i uzupełnione w 1716 r. przez Monogramistę JB o wieńczącą jej pokrywkę pełnoplastyczną figurą Baranka Eucharystycznego z chorągiewką rezurekcyjną, w którą wtopiono dwa siedemnastowieczne grosze.

Piotr Oszczanowski

1. krzyż ołtarzowy
2. krzyż – Johann Friedrich Wendrich (1700–1742); drewniana podstawa – zapewne świdnicki anonimowy snycerz
3. krzyż srebrny – 1711 r., Jawor; drewniana podstawa – zapewne 1752 r.
4. krzyż srebrny – srebro odlewane, trybowane, grawerowane, złocenia (nimb i perizonium Chrystusa); podstawa – drewno polichromowane, płaskorzeźbione, połączane
5. wysokość z drewnianą podstawą – 156,00 cm; krzyż – 99,00 x 46,00 x 4,50 cm; drewniana podstawa – 58,50/88,00 x 45,00 x 26,00 cm
6. punce w dolnej partii krótszego fragmentu pionowej belki krzyża, na jego rewersie – miejska Jawora – tarcza herbowa z szachownicą; mistrzowska – w prostokątnym polu monogram IFW. W dolnej partii dłuższego fragmentu pionowej belki krzyża, na jego rewersie – trybowana data: 1711; na awersie krzyża w górnej partii pionowej belki – tytułus *INRI*; przy herbach monogramy: lewe zakończenie poprzecznej belki krzyża – von Niebelschütz (*A.HE.V.N.*), prawe zakończenie poprzecznej belki krzyża – von Zedlitz (*F.V.Z.*). Na rewersie krzyża przy postaciach dwunastu Apostołów, na banderolach wypisane ich imiona (w wypadku św. Judy Tadeusza – inskrypcja obok jego podobizny) – na poprzecznej belce, od lewej: *S. PETRVS*, *S. PHILIPPVS.*, *S. ANDREAS*, *S. TOMAS.*, *S. / JUDAS TADAE / VS*; na pionowej, od góry: *S. JACOBVS MAIOR*, *S. JOANNES.*, *S. BARTHOLOMEV.*, *S. MATTHÆVS.*, *S. SIMON*, *S. MATTHIAS*, *S. PAVLVS*. Na drewnianej podstawie, w kartuszu inskrypcja: *Es ist vollbracht*
7. ufundowany w 1711 r. dla świdnickiego kościoła Pokoju przez nieznaną z imienia (Annę Helenę?), niewiastę z rodu von Niebelschütz i baronową von Zedlitz, być może właścicielkę Pankowa koło Świdnicy. Prawdopodobnie w 1752 r. naprawiony i uzupełniony o nową, drewnianą podstawę (nie połączoną na stałe z samym krzyżem). Ślady późniejszych napraw i prób nowego łączenia przy pomocy wtórnych śrubunków
8. Parafia Ewangelicko-Augsburska przy kościele Trójcy Świętej w Świdnicy
9. Goguel (1852), s. 64; Haacke (1852), s. 71; Lutsch (1889), s. 211; Worthmann (1902), s. 55 (jako fundacja kobiety z rodu von Zedlitz-Pänkendorf); *Ausstellung von Goldschmiedearbeiten* (1905), s. 76, nr kat. 521; Hintze (1912), s. 126; Hutter (1990), s. 263; Kriegseisen (1996), karta inw.; Seidel-Grzesińska (2000a), t. I – tekst, s. 106,

t. II – katalog, s. 52, nr kat. V.7; Seidel-Grzesińska (2002), s. 249, 254, 255, 257, przyp. 6 i 37

10. Krzyż srebrny ustawiony na drewnianej, profilowanej i polichromowanej podstawie ozdobionej na awersie kartuszem inskrypcyjnym z motywami rokokowymi; boczne powierzchnie podstawy zdobione karbowanymi taśmami, rozetami i zwieńczone plastycznymi wazami. Dwuczęściowa belka pionowa krzyża przedzielona spłaszczonym nodusem. Przednia część krzyża z pełnoplastyczną figurą ukrzyżowanego Chrystusa (z odchyłoną do tyłu głową, mocno naprężonymi ramionami, naturalistycznie oddaną partią anatomiczną ciała i ekspresyjnie pofałdowanym perizonium); w trójlistnych zakończeniach belek poprzecznej i pionowej aplikowane wypukłe, okrągłe medaliony z trybowanymi wizerunkami czterech Ewangelistów z ich symbolami, którzy ukazani są we wnętrzach komnat podczas pisania Ewangelii. Powierzchnia awersu belek krzyża wypełniona dekoracją akantową w układzie kandelabrowym, na tle której znajdują się przedstawienia *Arma Christi*; u podstawy dłuższej belki – prawie pełnoplastyczna trupa czaszka ze skrzyżowanymi pieszczelami. Na rewersie krzyża, w górnej partii dłuższej belki pionowej, w jej trójlistnym zakończeniu – wypukły medalion z trybowanym przedstawieniem Baranka Eucharystycznego z chorągiewką rezurekcyjną; poniżej wizerunki stojących Apostołów z atrybutami, ukazanych w dynamicznych pozach: Jakuba Starszego, Jana Ewangelisty, Bartłomieja, Mateusza, Szymona, Macieja oraz Pawła. Poniżej na wypukłym medalionie trybowana data fundacji krzyża: 1711. Czoło poprzecznej belki krzyża ozdobione przedstawieniami siedzących Apostołów z atrybutami. Od lewej ukazani są: św. Piotr, św. Filip, św. Andrzej (na skrzyżowaniu poziomej i pionowej belki) oraz św. Tomasz i św. Juda Tadeusz. W trójlistnych zakończeniach belki poprzecznej owalne, wypukłe medaliony z trybowanymi herbami i monogramami fundatorki, po lewej – von Niebelschütz (A.[nna?] HE.[lena?] V.[on]. N.[iebelschütz]) oraz po prawej – von Zedlitz (F[reyin?] V.[on] Z.[edlitz]). Powierzchnię pomiędzy podobiznami Apostołów wypełnia grawerowany ornament wstęgowy, a trójlistne zakończenia belek – roślinny. Na licu dolnej partii pionowej belki krzyża – ornamenty akantowy i wstęgowy w układzie kandelabrowym.

Wybitne dzieło śląskiego, barokowego rzemiosła artystycznego wykonane przez słabo rozpoznanego złotnika, któremu przypisuje się także – znacznie skromniejszą realizację – puszkę na komunikanty z około 1700 r., wykonaną dla dawnego ewangelickiego kościoła Zbawiciela w Gnie-

womierzu koło Legnicy (niezachowana) oraz dwa wyroby zachowane: kielich z lat 1720–1730 (w Muzeum Miejskim Wrocławia) oraz kufel z monetami z lat 30. XVIII w. (w Ermiażu w Sankt Petersburgu, nr inw. 8839). Dla okazałości jego dzieła świdnickiego trudno znaleźć analogię wśród zachowanych zabytków złotnictwa śląskiego. Budzi uznanie zwłaszcza znakomite operowanie przez Wendricha techniką trybowania blachy srebrnej. Przedstawienia Ewangelistów oraz Apostołów, prawdopodobnie powstałe w oparciu o niderlandzkie wzorce graficzne, zdradzają dużą sprawność warsztatową artysty. Także figura ukrzyżowanego Chrystusa oraz motywy czaszki i pieszczeli umieszczone u dołu krzyża, zdradzają dobre opanowanie przez złotnika lekcji anatomii i nie małą swobodę w wykonywaniu w srebrze form pełnoplastycznych lub w wysokim reliefie.

Świdnickie dzieło Wendricha być może wykorzystywane było także podczas egzekwii pogrzebowych. O takim srebrnym krucyfiksie (*Silbernen Crucifix auf den Sarg*) i towarzyszących mu lichtarzach używanych podczas uroczystych pogrzebów wspomina świdnicka *Nowelizacja Porządku Kościelnego* z 1714 r. (*Kirchenordnung Schweidnitz / Nachtrag Ordnungszusatz 1714*).

Rodzina von Zedlitz, z której wywodziła się fundatorka krzyża – nie dość, że wraz z innymi reprezentantami lokalnej szlachty dostarczyła materiałów budowlanych w czasie wznoszenia świątyni – to jeszcze pozostawiła po sobie w kościele świdnickim szereg pamiątek, wśród nich liczne epitafia inskrypcyjne, herbowe i emblematyczne (np. Barbary von Zedlitz, czy Susanny Elisabeth von Zedlitz). Także jedna z łóż usytuowanych w przyziemiu kościoła posiada dekorację składającą się z kartuszy wypełnionych herbami von Zedlitz oraz von Niebelschütz. Fundacja krzyża przypadła na szczególnie ważny moment w historii świątyni. Był to bowiem okres wzmożonych poczynań fundacyjnych luteran świdnickich i rozbudowy otoczenia kościoła, na co pozwoliły: złagodzenie restrykcji Pokoju Westfalskiego i postanowienia Konwencji Altransztadzkiej z 1707 r. W tym samym roku, w którym wykonano krucyfiks, ukończono także prace budowlane w zlokalizowanym przy ul. Kościelnej i przy bramie głównej – budynku Gimnazjum (1710–1711, obecne z 2. połowy XIX w.). Tu także pewne zasługi ponieśli von Zedlitzowie – wiadomo, że dzwonek szkolny ufundowała nieznana z imienia przedstawicielka tego rodu (uległ on zniszczeniu na początku XIX w.).

Piotr Oszczanowski

1. krzyż pogrzebowy
2. anonimowi artyści
3. 1670, Świdnica?
4. metal, kucie, odlew, drewno polichromowane
5. 180,00 x 44,50 x 16,50 cm
6. na dolnym ramieniu belki podłużnej krzyża na awersie: [inskrypcja nieczytelna]; na belce poprzecznej krzyża po stronie lewej, na awersie: *Cruce vivo.*; na belce poprzecznej krzyża po stronie prawej, na awersie: *Crucem depono.*; na górnym ramieniu belki podłużnej na awersie: *Cruce vinco.*; na górnym ramieniu zamocowana prostokątna plakietka z napisem *INRI*; na tabliczce przy dolnym ramieniu belki podłużnej na awersie: *Ut nacor cruce, sic cruce gloriosa mea Lux est, / Una salus animæ, crux tua, CHRISTE [...]ea / Donec in hac vita, vivo cruce Pra [...] CHRISTO / Qui Lux, deposita cum, cruce, vinco crucem / Ecclesiæ S.S. Trinitatis Evangelica / Civium Svidnicensum Foundationis / in vitæ / Introitu, cursu, exitu / cotidianæ crucis memor. / die 11 Sept 1670. / C.[...] D. / Carolus Schram I.C.*; na belce poprzecznej krzyża po lewej, na rewersie: *Wer lebt / des leben, hast Creutz / umgeben*; na belce poprzecznej krzyża po prawej, na rewersie: *Dies Creutz / im grabe legt man als / Gabe*; na górnym ramieniu belki podłużnej, na rewersie: *Wer der / Creutz findet(?) / leicht uberwindet*; Na tabliczce przy zakończeniu dolnego ramienia krzyża, na rewersie: *Symb. / Dominus / pro videbit.*
7. fundacja Carla Schrama z 1670 r.; na początku XVIII w. przekształcony, polichromia wtórna.
8. Parafia Ewangelicko-Augsburska przy kościele Trójcy Świętej w Świdnicy
9. Worthamnn (1902), s. 55; Seidel-Grzesińska (2002), s. 254
10. Krzyż pogrzebowy pochodzi z fundacji świdnickiego prawnika Carla Schrama. Na kutym metalowym krzyżu o zakończeniach ramion w formie czworoliścia zawieszono pełnoplastyczną odlewaną figurę Chrystusa. Na górnym ramieniu zamocowana prostokątna plakietka z napisem *I*N*R*I*, u dołu – profilowana tabliczka z inskrypcją fundacyjną. Krzyż osadzony na odlewanym przedstawieniu czaszki i piszczele. Drzewce wykonane z drewna, zwieńczona torusem i żebrowaną gałką. Całość polichromowana: figura Chrystusa w kolorze złotym, powierzchnia ramion krzyża – srebrna, na skraju ujęta złotym pasem. Na awersie krzyża, w czworoliściach na zakończeniu jego ramion, umieszczono kompozycje emblematyczne. Przedstawienia – ukazujące krzyż obecny w różnych sytuacjach życia ludzkiego – zostały silnie przemalowane z częściowym zatarciem łacińskich inskryp-

cji i motywów obrazowych. Na rewersie kompozycjom odpowiadają niemieckojęzyczne sentencje.

Sens kompozycji emblematycznych należy odczytywać zaczynając od dolnego ramienia krzyża. Na awersie widoczna jest leżąca naga postać dziecka ze znakiem krzyża na plecach; w inskrypcji czytelne pozostają obecne tylko rozpoczynające motto litery: *Cruc*. Po lewej stronie ramienia poprzecznego znajdują się przedstawienia korony, księgi i pługu, na których widoczny jest wizerunek krzyża, skomentowane słowami *Cruce vivo*; po prawej stronie ramienia ukazano trumnę przykrytą kirem ze znakiem krzyża, stojącą obok otwartego grobu i krzyża leżącego na ziemi, której towarzyszy motto *Crucem depono*. Na górnym zakończeniu ramienia podłużnego umieszczony został motyw krzyża stojącego na czaszce, z której oczodołów wyrastają kłosa zboża, opatrzony mottem *Cruce vinco*. Na awersie tablicy w dolnej części trzonu umieszczono inskrypcję fundacyjną, która jednocześnie połączyła symbole w spójne przesłanie, na rewersie herb fundatora i słowa: *Symb. / Dominus / pro videbit*. W kontekście zachowanych elementów dekoracji można domniemywać, że motto na dolnym ramieniu krzyża dotyczyło rozpoczynania życia w symbolizującym wiarę znaku, który następnie – w myśl kolejnego emblematu – miał towarzyszyć człowiekowi w życiu, niezależnie od tego, czy został on powołany do władzy, urzędu czy pracy fizycznej, a ostatecznie być z nim w ostatniej drodze ku ciemności grobu. Emblemat na szczycie krzyża, symbolizujący odrodzenie, nawiązuje do motywu spopularyzowanego między innymi przez emblemat Joachima Camerariusza *Spes Altera Vitae* i wprowadza do programu wątek nadziei na życie wieczne. Na rewersie – dolne pole zamalowane, w następnych sentencje: *Wer lebt des leben hast Creutz umgeben / Dies Creutz im Grabe legt man als Gabe / Wer der Creutz findet leicht uberwindet*.

Po okresie nie przywiązywania wagi do obrzędów pogrzebowych i pomników nagrobnych, jaki cechował wczesną fazę Reformacji, przywrócono znaczenie zarówno pochówkom, jaki i fundacjom sepulkralnym. Zwłaszcza rola tych ostatnich wzrosła istotnie jeszcze w XVI w., co z jednej strony należy wiązać z kultem sławy, stanowiącym ważny element popularyzującego się wówczas humanizmu, z drugiej – z uznaniem przez luteran potencjalnej funkcji wychowawczej ceremonii pogrzebowych, epitafiów i nagrobków. Sposób odbywania pogrzebów w Świdnicy, tak jak we wszystkich innych luterzańskich kościołach, regulował porządek. Wiemy z niego, że krzyż niesiono w każdym kondukcie, ale wymagało to osobnej opłaty.

Agnieszka Seidel-Grzesińska

Nr XXXII

1a–b. misy ze sceną Zwiastowania (XXXIIa) oraz z przedstawieniem Baranka Apokaliptycznego (XXXIIb)

4a–b. mosiądz, pozłacany, kuty, sztancowany, rytowany
5a–b. Ø 45,00 cm, głębokość 7,50 cm

7a–b. zapewne pierwotnie własność prywatna, następnie użytkowane w kościele parafialnym (obecnie katedralnym) pw. śś. Stanisława i Wacława w Świdnicy; przypuszczalnie po opuszczeniu tej świątyni przez luteran przeniesione przez nich do – najpierw tymczasowego, a potem do nowowypbudowanego i systematycznie wyposażanego – kościoła Trójcy Świętej. W latach 1945–2009 przechowywane w Bibliotece kościoła Pokoju; następnie na plebanii kościoła Pokoju

8a–b. Parafia Ewangelicko-Augsburska przy kościele Trójcy Świętej w Świdnicy, plebania

9a–b. Kriegseisen (1996), karty nr 694 i 695; Seidel-Grzesińska (2000a), t. I – tekst, s. 52, przyp. 33, t. II – katalog, s. 51, nr kat. V.7; Seidel-Grzesińska (2002), s. 255, przyp. 7; Augustyn (2009), s. 2; Oszczanowski (2011b), s. 237–247

Nr XXXIIa

2a. Monogramista HVH

3a. początek XVI w., Norymberga

6a. punca HVH

Nr XXXIIb

2b. anonimowy kotlarz

3b. koniec XV w., Norymberga

6b. –

10a–b. Dwie misy, wykonane na przełomie średniowiecza i epoki nowożytnej, przynależą do popularnego – a stąd także licznie zachowanego i nad wyraz obficie reprezentowanego w zbiorach kościelnych oraz kolekcjach prywatnych i muzealnych – typu wyrobu rzemieślniczego, w którego produkcji niekwestionowaną specjalizację zdobyły norymberskie warsztaty kotlarskie. Misy takie były popularnym obiektem handlu w Europie i służyły zarówno celom sakralnym (przede wszystkim jako misy chrzcielne), jaki i świeckim – np. do codziennej ablucji. O ich pierwotnym przeznaczeniu decydował rodzaj zawartego w ich lustrze przedstawienia – o charakterze religijnym, albo świeckim (np. z motywem heraldycznym, wizerunkiem słońca o rysach ludzkiej twarzy, popiersiem bohaterów antycznych, sylwetką siedzącej damy lub figurami fantastycznych stworów przy fontannie lub kandelabrze, albo wizerunkiem zwierząt). Przed końcem XV w. ważnym elementem takich mis stały się – oprócz dominującej w dalszym ciągu dekoracji figuralnej lub heraldycznej – inskrypcje. Jednak nie zawsze były one nośnikiem określonych treści. Często, ze względu na swoją kaligraficzną atrakcyjność stanowiły tylko motyw dekoracyjny. Poszczególne litery alfabetu łacińskiego tworzyły efektowny, ale w pełni abstrakcyjny element dopełniający dekorację misy. Inspiracją dla tego rodzaju dekoracji kaligraficznej mogło być pismo kufickie (zwane też saraceńskim lub damasceńskim), które Europa poznała

w okresie wypraw krzyżowych i wzrastającej fascynacji dla sztuki i kultury Bliskiego Wschodu.

Pierwsza z mis (nr kat. XXXIIa) posiada okrągłe dno z lustrem przechodzącym pod lekko rozwartym kątem załamania w ściankę boczną zakończoną wrębem i niewielkiej szerokości kołnierzem. Na dekorację wydzielonego półwałkiem lustra misy składa się umieszczona w okręgu – utrzymana jeszcze w pełni w duchu stylistyki późnego średniowiecza i malarstwa niderlandzkiego (zwłaszcza Rogera van der Weyden) – biblijna scena *Zwiastowania* (Łk 1, 29–33). Jej bohaterami są klęcząca Maria, która pochłonięta wcześniej lekturą księgi wyłożonej na blacie klęcznika, sprawia wrażenie zaskoczonej i zdumionej. Niewiasta ukazana jest w długich, opadających na plecy włosach, i odziana w suknię oraz narzucony na ramiona obficie pofałdowany płaszcz, którego leżące na ziemi połę wypełniają dolną partię kompozycji. Przy Marii przedstawiony został klęczący Archanioł Gabriel trzymający berło zakończone krzyżem. Pomiędzy Marią a aniołem umieszczony jest kosz (lub dzban albo wazon) z kwiatami, a ponad nim – na osi kompozycji – Gołębica Ducha Świętego w krzyżowym nimbie. Od Ducha Świętego ku głowie Marii spływają promienie. Wokół sceny figuralnej rozmieszczone zostały w dwóch rzędach inskrypcje. Wewnętrzna wykonana została ozdobną teksturą epigraficzną z ornamentyką geometryczną. Posiadająca ona tylko znamiona dekoracyjne i jest pozbawiona treści. Inskrypcja zewnętrzna utworzona z kapitały protorenesansowej typu wschodniego. Kilkakrotnie powtórzony w niej ciąg wyrazów (*REKOR. DEII. GHSCIATI*). Wokół zewnętrzne go pasa inskrypcji, a także wokół powierzchni kołnierza – sztancowane i rytowane ornamentalne motywy dekoracyjne (szypułkowane kwiatony oraz liściaste rozetki). Ponadto na kołnierzu zamieszczony monogram wytwórcy misy HVH. Charakterystyczne wycięcie – na tej samej wysokości po obu stronach kołnierza misy – może dowodzić sposobów jej wcześniejszej eksploatacji. Są to zapewne elementy mocujące i poziomujące misę, która mogła być wtórnie umieszczona w kamiennej lub drewnianej(?) chrzcielnicy. Dla świdnickiej misy ze sceną *Zwiastowania* najbliższą analogią są jej odpowiedniki (o lustrze odbitym z tej samej matrycy) zachowane w ilości kilkudziesięciu sztuk w polskich zbiorach zarówno prywatnych (np. śp. Franciszka Starowieyskiego), jak i publicznych czy kościelnych (np. w Muzeum Narodowym we Wrocławiu, nr inw. V–1037; w Muzeum Archidiecezjalnym we Wrocławiu, nr inw. 765; w Muzeum Diecezjalnym w Płocku, nr inw. MDP III/C/1) oraz w kolekcjach europejskich (np.

w Rijksmuseum w Amsterdamie, nr inw. N.M. 1310; Gruthusmuseum w Brugii, nr inw. O.129.Xi; Victoria and Albert Museum w Londynie, nr inw. M 341-1924; Germanisches Nationalmuseum w Norymberdze, nr inw. HG 455 oraz HG 7255; Museo de Artes Decorativas w Barcelonie, nr inw. 3.753; Uměleckoprůmyslové Muzeum w Pradze, nr inw. UPM 86 063/1977).

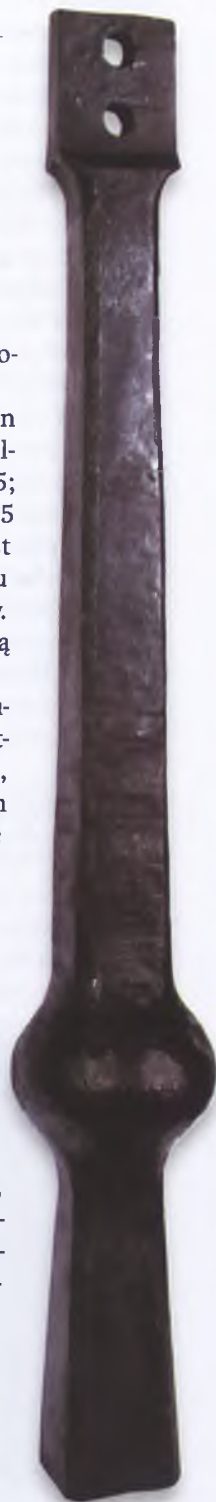
Druga z mis świdnickich (nr kat. XXXIIb) także posiada okrągłe dno z lustrem przechodzącym pod lekko rozwartym kątem załamania w ściankę boczną zakończoną wrębem i niewielkiej szerokości kołnierzem. Dekoracją – wydzielonego półwałkiem – lustra misy jest wpisane w okrąg przedstawienie *Baranka Apokaliptycznego*. Zwrócone w prawą stronę zwierzę, z głową skierowaną w przeciwnym kierunku i wyróżnioną nimbem, dzierży drzewce chorągiewki rezurekcyjnej z krzyżem. U dołu kompozycji ukazany fragment schematycznie oddanej łąki, a w tle skromna roślinność (kwiaty i liście paproci). Wokół lustra umieszczony został – wykonany ozdobną teksturą epigraficzną z ornamentyką geometryczną – pas inskrypcyjny o charakterze dekoracyjnym. Wokół niego znajduje się okazały motyw ornamentalny w postaci astwerkowej wici z półplastycznymi elementami kwiatostanów. Na skrajnej powierzchni lustra oraz na kołnierzu – sztan-cowane i rytowane pasowe motywy dekoracyjne składające się z rombów i ostów oraz pięciopłatkowych kwiatków i rozetkowatych rombów. Także i dla tej misy znane są bezpośrednie analogie, chociaż nie tak liczne, jak misy ze sceną *Zwiastowania* (nr kat. XXa). Wśród nich można wymienić między innymi misy należące do Musée des Arts Décoratifs w Paryżu (nr inw. 33 632), czy też w zbiorach Castello Sforzesco w Mediolanie (nr inw. 33 632). W wypadku mis świdnickich zagadką pozostanie kwestia ich pierwotnego przeznaczenia, jak i też pochodzenia. Zważywszy na stan ich zachowania i dowody intensywnej eksploatacji, można zaryzykować przypuszczenie, że naczynia te zostały być może przekazane przez luteran w XVII w. do ich nowej świątyni. Być może pochodziły z dawnych, jeszcze średniowiecznych, prywatnych zasobów mieszczańskich świdnickich. Ci zaś, uznając ich wartość i wizualną atrakcyjność, podarowali je do kościoła, gdzie mogły w początkowym okresie być wykorzystywane podczas chrztów. Z czasem, gdy w kościele pojawiła się nowa chrzcielnica z misą cynową, zaniechano ich używania. Być może wówczas pełniły rolę pomocniczą i ze względu na swoją portatybilność służyły np. do chrztu udzielanego przez pastora poza kościołem.

Piotr Oszczanowski

Nr XXXIII

1. serce dzwonu
2. bracia Sigismund II (+21.09. 1714) i Sebastian II (+16.08. 1719) Götzowie
3. 1708 r., Wrocław
4. żelazo, kute
5. wysokość 85,00 cm
6. –
7. –
8. Parafia Ewangelicko-Augsburska przy kościele Trójcy Świętej w Świdnicy
9. Worthmann (1902), s. 52-53; Worthmann 1929, s. 28; Glaeser (1937), s. 20; A. Seidel-Grzesińska (2000a), t. I – tekst, s. 104-105; Oszczanowski (2003b), s. 76, przyp. 62-65
10. Dzwon, z którego pochodzi serce, jest jednym z trzech, ufundowanych w związku z budową, w 1708 r., dzwonnicy. Jest to tzw. dzwon średni. Dwa pozostałe padły ofiarą kontrybucji podczas wojen.

Dzwon powstał we wrocławskim warsztacie ludwisarskim braci Sebastiana i Sigismunda Götzów. Bracia pracowali niezależnie od siebie, wykonali jednak również wiele wspólnych prac, czego przykładem jest prezentowane dzieło. Inne stanowiące ich wspólny wyrób dzwony znajdowały się – a część znajduje się nadal – w licznych kościołach na Śląsku, między innymi w Szklarach Górnych (1707), Siedlcach k. Oławy (1708), Tarnowie Opolskim (1708 i 1710), Pełcznicy k. Sobótki (1711), Żórawinie k. Wrocławia (1712) oraz w Lubnianach (1716?) i Rogowie Opolskim k. Opola (1716?). Świdnicki dzwon ozdobiony został dekoracją ornamentalną i figuralną. Na hełmie, wokół korony umieszczony został motyw palmet, a wokół górnej krawędzi – fryz o motywach roślinnych. Niżej, wydzielony półwałkami, fryz złożony z identycznych modułów, przedstawiających Orfeusza grającego zwierzętom (wśród których przedstawienia ślimaka, jelenia, wielbłąda, kozła i inne) – motyw przywołujący niezwykle, niosące pokój właściwości muzyki tego mitycznego bohatera i odnoszący je zapewne do funkcji

dzwonu. Do dolnego wałka przylega fryz zakomponowany z motywów wstęgowo-cęgowych, lambrekinu, chwośców, palmet i uskrzydłonych główek anielskich. W połowie wysokości płaszcza, na jego przeciwległych stronach – ujęte ornamentem małżowinowo-chrząskowym kartusze, w których inskrypcja informująca o twórcach dzwonu: *ME FECERVNT VRATISLAVIAE CON= / IVNCTIS MANIBUS // SEBASTIAN ET / SIGMVND GÖTZ / FRATRES GERM.*; na osi prostopadłej – reliefowe przedstawienie Trójcy Świętej i inskrypcja fundacyjna: *D.O.M.S / MAIORI CAMPANAE / MEDIOXVMA. / SORORIO. VINCVLO / AD SIMILA. OFFICIA / IVNGITUR. / AB. ECCLESIA STICIS / DEPUTATIS. ET CURATORIBVS. / A.O.R. M.DCC. VIII. / IX CALEND. IVLII.* Linia paciorka wyróżniona wałkiem, z dołu i z góry ujętym fryzem analogicznym, jak przy górnej krawędzi dzwonu. Wieniec ozdobiony fryzem palmetowym.

Dzwon prezentowany jest obecnie w kościele Świętej Trójcy w Świdnicy, po wschodniej stronie ołtarza, w pobliżu wejścia do zakrystii. Zawieszony jest na oryginalnym, osiemnastowiecznym jarzmie, na którego okuciu znak podkowy, jako godło zawodu, oraz inicjały kowala: C. Z. Serce zostało zdemontowane i jest przechowywane osobno, w zakrystii kościoła.

Agnieszka Seidel-Grzsińska

Nr XXXIV

1. skarbonka
2. anonimowy rzemieślnik
3. 2. połowa XVIII / 1. połowa XIX w., Śląsk?
4. drewno bejcowane, okucia metalowe
5. 22,00 x 33,50 x 21,00 cm
6. –
7. –
8. Parafia Ewangelicko-Augsburska przy kościele Trójcy Świętej w Świdnicy
9. –
10. Skarbonka w formie prostopadłościennej skrzyneczki, z uchylnym wieczkiem. Ścianki łączone przy pomocy wczepów prostych. Dolne krawędzie skrzyneczki ozdobione listwami o wyoblonym przekroju. Od spodu wieczka, przy jego krawędziach – drewniane listwy. Pośrodku wieczka prostokątny otwór na datki, okuty blachą. Okucia blaszane osłaniają także przednią i tylną krawędź oraz naroża wieczka, jak również boczne listwy u dołu skrzyneczki.; służą też – w formie prostokątnych listew – wzmocnieniu przedniej i tylnej ścianki oraz wieczka, gdzie stanowią element zawiasów. Do przedniej krawędzi wieczka, pośrodku, na zawiasie spletanym został zamocowany płaskownik, stanowiący element zamykającego skrzyneczkę wrzeciądza. Zamek wmontowany w przednią ściankę skarbonki, półwpuszczany, licowany, osłonięty metalową, gładką kluczyną. Jej wygięty na górną krawędź ścianki fragment ujmuje otwór umożliwiający wysuwanie rygla. Kluczyna w dolnej części posiada ślady po elementach wrzeciądza. Na zewnątrz tylnej ściany skarbonki znajdują się metalowe zaczepy służące zapewne do montowania na stałe i zabezpieczenia jej przed kradzieżą. Porządek kościelny wspomina o korzystaniu w kościele ze skrzyń służących przechowywaniu pieniędzy. Była to przede wszystkim tzw. Boża skarbonka (*Gottes Kasten*) oraz np. skrzynki, do których przekładane były datki zebrane w trakcie nabożeństwa, podczas obchodu kościoła z sakiewką. Działo się to po zakończeniu nabożeństwa w izbie kościelnego (określanego w Świdnicy jako *Glöckner*), każdorazowo w obecności diakona. Raz w miesiącu pieniądze były przeliczane przez komisję złożoną z *pastora primarius* i dwóch deputowanych, a następnie przekładane do kasy kościelnej, którą stanowiła zamykana na trzy zamki skrzynia. Do skrzyni tej trafiały także pieniądze zebrane w ramach wszelkich innych kwest.

Agnieszka Seidel-Grzsińska

Nr XXXV

1. skarbonka
2. anonimowy rzemieślnik
3. XVIII w., Śląsk?
4. drewno bejcowane, okucia metalowe
5. 16,50 x 21,50 x 17,50 cm
6. –
7. –
8. Parafia Ewangelicko-Augsburska przy kościele Trójcy Świętej w Świdnicy
9. –
10. Skarbonka w formie prostopadłościennej skrzyneczki z uchylnym wieczkiem, zamocowanym na zawiasach splatanych. Ścianki łączone metodą na jaskółczy ogon, przy pomocy wczepów skośnych otwartych. Górne i dolne krawędzie skrzyneczki ozdobione listwami o wyoblonym przekroju, mocowanymi przy pomocy kołków. Pośrodku wieczka wąski, prostokątny otwór, ujęty okuciem z blachy, do którego od wewnątrz przymocowana metalowa siateczka. Przy większych bokach otworu – okucia z pierścieniami, w których umocowany jest metalowy, prostokątny, ruchomy uchwyt. Na przedniej krawędzi wieczka – splatany zawias. We wnętrzu skarbonki na przedniej ściance umieszczony zamek. Na spodzie wieczka, przy jego przedniej krawędzi okucie, pełniące funkcję wcięcia na rygiel. Dziurka od klucza ujęta metalową, owalną kluczyną, poniżej której – skobel, wraz ze splatany zawiasem na krawędzi wieczka stanowiący zapewne element uszkodzonego wrzeciądza. Pośrodku tylnej ścianki okucie mocujące, umożliwiające osadzanie skarbonki na trzpieniu.

Agnieszka Seidel-Grzebińska

Nr XXXVI

1. puszka na kwestę
2. anonimowy warsztat konwisarski
3. XIX w.?, Świdnica?
4. metal puncowany, malowany
5. wysokość – 28,00 cm, Ø: 16,00 cm
6. –
7. –
8. Parafia Ewangelicko-Augsburska przy kościele Trójcy Świętej w Świdnicy
9. –
10. Puszka na kolektę o okrągłym przekroju, z ruchomym wieczkiem zamontowanym na zawiasie, zamykana przy pomocy wrzeciądza. Na płaszczu ucho z płaskownika, umożliwiające trzymanie skarbonki w dłoni; na brzegu wieczka – pierścień umożliwiający jej mocowanie w sposób stały. Prostokątny otwór w wieczku ujęty jest wysokim, rozchylonym kołnierzem. Wieczko oraz brzeg płaszcza zdobią puncowane motywy w formie perełkowania. Porządek kościelny wspomina o „puszkach na kwestę” (*Büchse*) po zmianach wprowadzonych na mocy konwencji altransztadzkiej. Puszki są wymieniane w kontekście zbiórki przeprowadzanej podczas nabożeństw oraz datków zbieranych przez chór kościelny podczas obchodu miasta ze śpiewem, co w czasie zwykłym odbywało się trzy razy w tygodniu. Nie ma pewności, czy odnoszono się w ten sposób wyłącznie do wyrobów z metalu, ale zwłaszcza w drugim wypadku bardzo prawdopodobne jest korzystanie ze skarbon metalowych, podobnych do prezentowanego zabytku.

Agnieszka Seidel-Grzebińska

1. kasety skórzane (sztuk 2)
2. anonimowy rzemieślnik
3. 2. połowa XIX w., Śląsk (Świdnica?)
4. drewno, skóra, tkanina
5. 18,00 x 37,00 x 23,00 cm
6. –
7. –
8. Parafia Ewangelicko-Augsburska przy kościele Trójcy Świętej w Świdnicy
9. –
10. Prostopadłościenne kasety drewniane, obite skórą, z górną powierzchnią wieka lekko wyobloną. Wewnątrz wyściełane tkaniną. W jednej z kaset ścianka dzieląca ją na dwie przegródki. Obicie skórzane mocowana za pomocą gwoździ tapicerskich. Wieko na zawiasach prostych w kształcie H. Wzdłuż dłuższego boku kaset, zamocowane pośrodku ścianek bocznych, paski skórzane zamykane z jednej strony na klamrę, umożliwiające ich zamknięcie oraz zabezpieczenie wieczka przed otwarciem. Paski być może służyły też jako rączka podczas transportu. Można przypuszczać, że kasety pełniły funkcję podróźnych kuferków, służących do przechowywania oraz transportu modlitewników i śpiewników. Przemawia za tym fakt, że są pewnym stopniu nieprzemakalne i mogą zabezpieczać zawartość przed wilgocią.

Agnieszka Seidel-Grzesińska

Nr XXXVIII

1. zydel
2. anonimowy stolarz
3. 1700 r., Śląsk (Świdnica?)
4. drewno bejcowane, malowane
5. 113,00 x 50,00 x 60,00 cm
6. na przedniej stronie oparcia inicjały *I M H* i data 1700; na spodzie siedziska, malowany farbą numer (czytelny fragmentarycznie): 23 lub 29
7. –
8. Parafia Ewangelicko-Augsburska przy kościele Trójcy Świętej w Świdnicy, zakrystia kościoła
9. –
10. Wysoki zydel na czterech wielobocznych, zwężających się ku dołowi nogach, z oparciem o ozdobnie wyciętym profilu oraz siedziskiem w formie kwadratu o ściętych narożach. Przednie nogi połączone z tylnymi metalowymi wiązaniami; pomiędzy przednimi nogami – podnózek. Pośrodku oparcia otwór uchwytowy o wykroju zbliżonym kształtem do serca. Ponad otworem malowane inicjały *I M H*, poniżej niego – data 1700. Pod siedzeniem szuflada o ściankach połączonych na wczepy skośne. Pośrodku, przy górnej krawędzi jej lica – metalowy uchwyt w formie haka. Wtórna szuflada przeznaczona była zapewne do przechowywania śpiewników. Podobne szuflady i szafki znajdują się do dzisiaj przy wielu ławach i krzesłach użytkowanych w świdnickim kościele Pokoju. Były też montowane między innymi na wewnętrznych ściankach parapetów empor. W części z nich zachowały się ślady po mechanizmach zamykających.

Agnieszka Seidel-Grzebińska

Nr XXXIX

1. zydel
2. anonimowy stolarz
3. przed 1740 r., Śląsk (Świdnica?)
4. drewno bejcowane, malowane
5. 110,00 x 57,00 x 45,50 cm
6. na tylnej stronie oparcia, na papierowej fiszce: *Diese Stelle / ist zu / vermithen*; na tylnej stronie oparcia, na papierowej fiszce: 59; na tylnej stronie oparcia, malowane czarną farbą: *M.T.G.F.F 1740*; na spodzie siedziska, malowane czarną farbą: *M.T.G.F. 1741?*
7. –
8. Parafia Ewangelicko-Augsburska przy kościele Trójcy Świętej w Świdnicy, strych kościoła
9. –
10. Zydel na czterech ośmiokątnych, zwężających się ku dołowi nogach, z oparciem o ozdobnie wyciętym profilu oraz siedziskiem w formie prostokąta o ściętych przednich narożach. W oparciu otwór uchwytyowy o wykroju w kształcie serca. Na tylnej stronie oparcia, powyżej otworu uchwytyowego, malowane czarną farbą inicjały: *M. T. G. F. F.*; poniżej, widoczna częściowo, wykonana również czarną farbą data *1740* oraz przyklejone dwie fiszki: na górnej – ślad dwucyfrowej liczby, na dolnej – drukowany napis: *Diese Stelle / ist zu / vermithen* (XIX wiek / początek XX wieku). Na spodzie siedziska malowany czarną farbą monogram i data: *M.T.G.F. 1741?*

Agnieszka Seidel-Grzebińska

Nr XL

1. zydel
2. anonimowy stolarz
3. XVIII w., Śląsk (Świdnica?)
4. drewno bejcowane, malowane
5. 110,00 x 51,00 x 51,50 cm
6. na przedniej stronie oparcia, na tabliczce metalowej: *G.F.L.*; na tylnej stronie oparcia, na tabliczce metalowej: 430; na tylnej stronie oparcia, na papierowej fiszce: 18; na spodzie siedziska, malowane czerwoną farbą numery: 1 i 12; na spodzie siedziska, malowany czarną farbą numer: 7
7. –
8. Parafia Ewangelicko-Augsburska przy kościele Trójcy Świętej w Świdnicy, strych kościoła
9. –
10. Zydel na czterech ośmiokątnych, zwężających się ku dołowi nogach, z oparciem o ozdobnie wyciętym profilu oraz siedziskiem w formie kwadratu o ściętych przednich narożach. Pomiedzy przednimi nogamizydla wiązanie z deski, służące jako oparcie dla stóp osoby siedzącej; pomiedzy tylnymi nogami wiązanie z metalowego prętu, być może dodatek późniejszy. Pośrodku oparcia otwór uchwytyowy o wykroju w kształcie serca. Ponad otworem na froncie oparcia przybita metalowa tabliczka z inicjałami *G.F.L.* Po obu jej strona pozostałości starszego napisu – po stronie prawej majuskułowa litera *A.* Na tylnej stronie oparcia, poniżej otworu uchwytyowego, przybita metalowa tabliczka z numerem 430; poniżej, po lewej stronie oparcia – współczesna fiszka z numerem 18. Na spodzie siedziska namalowane czerwona farbą ponad sobą numery 1 i 12 oraz numer 7, namalowany czarna farbą na czerwonym 1.

Agnieszka Seidel-Grzesińska

Nr XLI

1. zydel
2. anonimowy stolarz
3. 2. połowa XVIII w.? , Śląsk (Świdnica?)
4. drewno bejcowane, malowane
5. 113,00 x 54,50 x 67,00 cm
6. na przedniej stronie oparcia, na metalowej tabliczce malowany numer 427
7. –
8. Parafia Ewangelicko-Augsburska przy kościele Trójcy Świętej w Świdnicy, strych kościoła
9. –
10. Wysoki zydel na czterech wielokątnych, zwężających się ku dołowi nogach, z oparciem o ozdobnie wyciętym profilu oraz siedziskiem w formie trapezu o ściętych narożach i sfazowanych brzegach. Pośrodku oparcia otwór uchwytowy o wykroju w kształcie serca. Na przednich nogach widoczne nacięcia, świadczące o obecności podnóżka. Powyżej otworu uchwyтового na froncie oparcia przymocowana gwoździami metalowa tabliczka z malowanym czarną farbą na białym tle numerem 427; poniżej otworu, na tylnej stronie oparcia widoczne ślady po przyklejanych kartkach papieru.

Agnieszka Seidel-Grzesińska

Nr XLII

1. zydel
2. anonimowy stolarz
3. przed 1778 r., Śląsk (Świdnica?)
4. drewno bejcowane, malowane
5. 99,00 x 42,00 x 42,00 cm
6. na przedniej stronie oparcia data: 1778; na spodzie siedziska współczesny napis: *Agnieszka Brodowska / 10. II. 06 / Wolontariat w służbie zabytkom*
7. konserwacja w 2006 r.
8. Parafia Ewangelicko-Augsburska przy kościele Trójcy Świętej w Świdnicy, zakrycia kościoła
9. –
10. Zydel na czterech wielokątnych, zwężających się ku dołowi nogach, z oparciem o ozdobnie wyciętym profilu oraz siedziskiem w formie kwadratu o ściętych narożach i sfazowanych brzegach. Pośrodku oparcia otwór uchwytyowy o wykroju zbliżonym kształtem do serca. Skraj frontu oparcia ozdobiony malowanym ornamentem, w sposób bardzo uproszczony przetwarzającym motyw *rocail-lu*. Pośrodku frontu oparcia malowana data 1778.

Agnieszka Seidel-Grzebińska

Nr XLIII

1. zydel
2. anonimowy stolarz
3. przed 1791, Śląsk (Świdnica?)
4. drewno bejcowane, malowane
5. 113,00 x 54,50 x 67,00 cm
6. na spodniej stronie siedziska malowana inskrypcja:
[...] I.G.F. / 1791
7. –
8. Parafia Ewangelicko-Augsburska przy kościele Trójcy
Świętej w Świdnicy, strych kościoła
9. –
10. Zydle na wielokątnych, zwężających się ku dołowi
nogach, z oparciem o profilowanym wykoju oraz sie-
dziskiem w formie trapezu o ściętych narożach i sfazo-
wanych brzegach. Pośrodku oparcia otwór uchwytyowy
o wykoju w kształcie dzwonu. Na tylnej stronie opar-
cia, pod otworem uchwytyowym przyklejona współcze-
sna etykieta z czasu ostatniej inwentaryzacji z numerem
66. Na spodniej stronie siedziska malowana inskrypcja:
[...] I.G.F. / 1791.

Agnieszka Seidel-Grzebińska

Nr XLIV

1. zydel
2. anonimowy stolarz
3. XVIII w. lub początek XIX w., Śląsk (Świdnica?)
4. drewno bejcowane, malowane
5. 99,00 x 55,00 x 63,00 cm
6. na przedniej stronie oparcia: *JGLE. / Ober Arns / dorf / 1818*. Na tylnej stronie oparcia na tabliczce metalowej:
3. Na tylnej stronie oparcia na tabliczce metalowej: 1717
7. –
8. Parafia Ewangelicko-Augsburska przy kościele Trójcy Świętej w Świdnicy, zakrystia kościoła
9. –
10. Zydel na czterech wielokątach, zwężających się ku dołowi nogach, z oparciem o ozdobnie wyciętym profilu oraz siedziskiem w formie trapezu o ściętych narożach i sfazowanych brzegach. Pomiędzy przednimi nogami zydlu podnózek z deski o ściętych narożach. Pośrodku oparcia otwór uchwytowy o wykroju w kształcie serca. Wokół niego malowana inskrypcja: *JGLE. / Ober Arns / dorf / 1818*. Na tylnej stronie oparcia, na metalowych tabliczkach liczby 3 i 1717.

Agnieszka Seidel-Grzezińska

Nr XLV

1. zydel
2. anonimowy stolarz
3. koniec XVII I w. lub początek XIX w., Śląsk (Świdnica?)
4. drewno bejcowane, malowane
5. 96,00 x 56,50 x 46,50 cm
6. –
7. –
8. Parafia Ewangelicko-Augsburska przy kościele Trójcy Świętej w Świdnicy, strych kościoła
9. –
10. Zydel na czterech ośmiokątnych, zwężających się ku dołowi nogach, z oparciem o ozdobnie wyciętym profilu oraz siedziskiem w formie trapezu o ściętych narożach i sfazowanych brzegach. W oparciu otwór uchwytyowy o wykroju w kształcie serca. Na skraju frontu oparcia ślady po malowanej dekoracji ornamentalnej, o uproszczonych motywach inspirowanych *rocaillem*. Na spodzie siedziska ślady po napisach kredą i współczesna etykieta z kartonu z numerem 225.

Agnieszka Seidel-Grzesińska

Archiwalia kościół Pokoju w Świdnicy

Katalog

Adam Górski

Zespół administracyjny

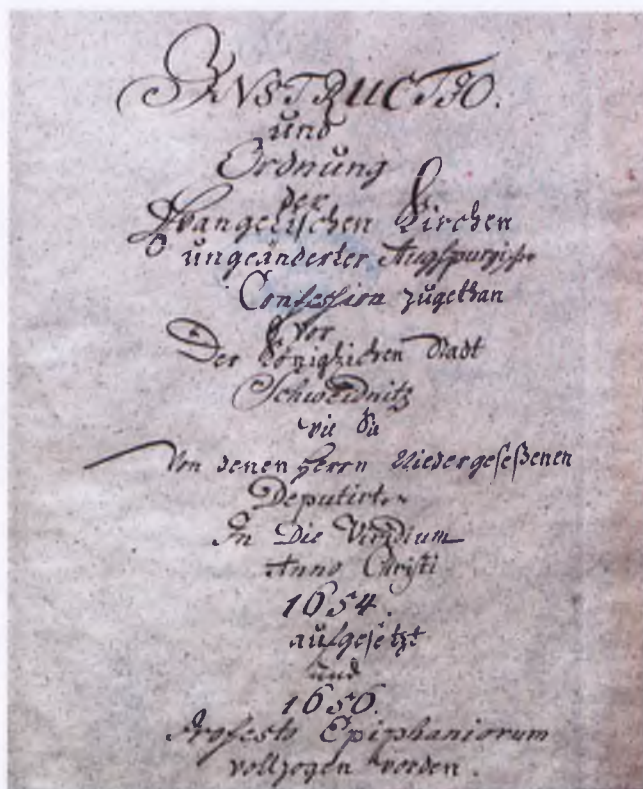
Parafia Ewangelicko-Augsburska przy kościele Trójcy Świętej w Świdnicy, Archiwum

nr XLVIa, sygn. R 0022 – Fundacja wdowa z lat 1779–1784

nr XLVIb, sygn. R 0001 – Instrukcja Organizacyjną kościoła Pokoju

nr XLVIc, sygn. R 0043 – Matrykuła kościoła Pokoju

Działalność parafii ma charakter wielopłaszczyznowy. Oprócz spraw wyznaniowych, należy także rozróżnić sprawy administracyjne i gospodarcze. W chwili podjęcia decyzji o powstaniu kościoła Pokoju w Świdnicy rozpoczęto przygotowania do organizacji życia tej gminy. Efekt tych prac został spisany w 1654r. w postaci *Instrukcji i porządku kościelnego kościoła Pokoju w Świdnicy*. Jest ona świadectwem funkcjonowania bardzo rozbudowanego organizmu jakim była gmina protestancka w Świdnicy. Zalecenia i przepisy odnoszą się do wielu grup, od tych najwyższych jak choćby kolegium, aż po najniższe służby: grabarzy i dzwonników. Jest to skarbnica informacji o dniu codziennym i odświętnym kościoła Pokoju w XVII i XVIII wieku. Wiele uwagi w *Instrukcji* poświęcono duchownym. Wyliczone dokładnie zostało ich wynagrodzenie zasadnicze jak i to pochodzące z opłat a także danin w naturze. Określono też ich obowiązki duszpasterskie. W *Instrukcji* znajdziemy opis rytmu nabożeństw, rorat i niesporów, czy też uwagi dotyczące sposobu prowadzenia spowiedzi. Ważnym problemem była współpraca mieszczan z protestancką szlachtą. Ta ostatnia chciała uzyskać pewne uprawnienia co do obsadzania urzędów duchownych, jednak mieszczaństwo świdnickie obronili swoje prerogatywy w tym względzie, opierając się na rozporządzeniach urzędowych. Tym niemniej porozumienie – *combinatio* mieszczan i szlachty z 1674 roku poświadcza zawarcie ugody między tymi grupami. Bardzo interesujące są opisy prac służb niższych. Dowiadujemy się wiele o obowiązkach zakrystianów, stróżów czy dzwonników. Sporo uwagi *Instrukcje* poświęcają prowadzeniu szkoły, informacje są tu dokładne; w pewnym momencie zastanawiano się np. nad wymianą katechizmu wrocławskiego na znaną książkę Johanna Cyriacusa Höffera *Himmels Weg*. Sporo miejsca poświęcono rezerwowaniu miejsc

Sygn. R 0001, strona tytułowa

INSTRUCTIO
und
Ordnung
der
Evangelischen Kirchen
ungeänderter Augspurgischer
Confession zugethan
vor
der Königl. Stadt
Schweidnitz
zu den
von denen Herrn Niedergesetzten
Deputirten
In Die Viridium
Anno Christi
1654
aufgesetzt
und
1656
pro festo Epiphaniae
vollzogen worden.

w kościele dla wiernych, w jaki sposób można je odstępować. Jako ciekawą i cenną należy uznać wykaz wszystkich osób funkcyjnych działających przy kościele Pokoju w Świdnicy, czyli tzw. Matrykulę. Księgę rozpoczyna zbiór przywilejów i rozporządzeń dotyczących organizacji parafii, po którym następuje wykaz wszystkich funkcyjnych. Najważniejszym aktem organizacyjnym był wybór rady parafialnej, spośród mieszkańców Świdnicy wyznania ewangelickiego, których podzielono na trzy grupy. Klasa pierwsza dzieliła się na cztery poddziały, w których było miejsce dla przedstawicieli poszczególnych warstw i cechów. Wyraźnie wyodrębnieni zostali np. karczmarze, będący już od średniowiecza bardzo wpływową grupą w Świdnicy. Ich znaczenie wynikało stąd, że zajmowali się też browarnictwem, warząc słynne piwo świdnickie, będące jednym z głównych źródeł dochodu miasta. Druga klasa dzieliła się na dwie grupy; pierwszą stanowiło duchowieństwo pełniące posługę przy kościele, drugą zaś, podzieloną jeszcze na trzy poddziały osoby zatrudnione w szkołach ewangelickich. Trzecia klasa obejmowała urzędników, czy służących kościelnych, zarówno tych znaczniejszych jak choćby kantor i organista ale i pomniejszych: grabarz czy nawet opiekunka katafalku.

Sygn. R 0043, fol. 3, recto

Vorbericht

Das bey dem hiesigen Evangelischen Kirchen-Systemate vom
Anfange her Angeordnete und von Zeit zu Zeit löb(liche)
bestellte Geist- und Weltliche Personale teilt sich

I Generaliter von selbst in folgende dreÿ Classes ab; davon
enthält vornehmlich

Die I Classe

Das die gesammte hiesige Evangelische Burgerschaft
representirende und die ihr allerhöchst verliehene Jura
Patronatus in Ihrem Namen, ex mandato derselben zu exerciren
bewollmächtigte und mithin das diesfällig angeordnete
Kirchen=System dirigirende Wohll öbl(iche) Kirchen-
Collegium.

Die II Classe

begreift

Das bey Kirch und Schule zum Lehren und Predigen und zur
Unterweisung der Jugend durch canonische Wahl und mit der
Höchsten Landes-Obrigkeitlichen Bestätigung ordentlich
beruffen und also authorisirte publicum wohlverordnete Hoch
und Wohlehrwürdige Ministerium und mit dem Löb. Schul-
Praesidio doe beide Löb. Bestelte Schul-Collegia.

Die III Classe

faßt in sich

Das zu dem hiesigen Kirchen=System bestellte Personale der
Officianten und mindern Kirchen und Schul-
Bedienten

Jedną z zasad funkcjonujących w parafii, jeszcze na początku XX wieku, było wykupywanie miejsc w ławkach kościelnych, które traktowano jako pewną formę samopodatkowania się parafian, czyniąc z tego stałe i pewne źródło dochodu. Koszt rocznej opłaty w zależności od zajmowanego miejsca pod koniec XIX wieku wahał się od jednej do dziesięciu marek. Uzależniony był zarówno od miejsca w kościele jak i stanu majątkowego najmującego.

Zestawienie zawiera numer porządkowy, zgodny z numerem miejsca, imię i nazwisko osoby wnoszącej opłatę, czasami ograniczone do samego nazwiska, kwota deklarowana rocznej wpłaty, kwota rzeczywiście wpłacona i kwota do uregulowania.

Adam Górski

Pag. 101

Nr der Stellen	Namen des Besitzer.	Wohnort.	Geldes zu bezahlen.	Geldes bezahlt.	Stellen Nr.	Stellen anzahl.	Bemerkungen.
1164			1.20			1.20	
1165	Temmer	St. Kaidorf	2.	2.			
1166	id.		1.50	1.50			4.12.1901
1167	Kausch	Brigendorf	1.50	1.50			
1168	Truchmann	id.					4.12.1901
1169			1.50			1.50	4.12.1901
1170	H. Buddenbrock	id.	1.50	1.50			
			1.50			1.50	

Sygn. R 0144, Kirchenstellen Rechnung, Pag. 101

Namen des Stellen-Miethers.	Preis.	Bemerkungen.	Bemerkungen.	Bemerkungen.
Recapitulation				
1. St. 1163. Betrag 2.40	222.50			
2. " St. 1162. Betrag 2.40	252.50			
3. " St. 1168. Betrag 2.40	222.50			
4. " St. 1169. Betrag 2.40	222.50			
5. " St. 1165. Betrag 2.40	222.50			
Summe	1142.50			
Einlage St. 1163. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1162. Betrag 2.40	252.50			
Einlage St. 1168. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1169. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1165. Betrag 2.40	222.50			
Summe	1142.50			
Einlage St. 1163. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1162. Betrag 2.40	252.50			
Einlage St. 1168. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1169. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1165. Betrag 2.40	222.50			
Summe	1142.50			
Einlage St. 1163. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1162. Betrag 2.40	252.50			
Einlage St. 1168. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1169. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1165. Betrag 2.40	222.50			
Summe	1142.50			
Einlage St. 1163. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1162. Betrag 2.40	252.50			
Einlage St. 1168. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1169. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1165. Betrag 2.40	222.50			
Summe	1142.50			
Einlage St. 1163. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1162. Betrag 2.40	252.50			
Einlage St. 1168. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1169. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1165. Betrag 2.40	222.50			
Summe	1142.50			
Einlage St. 1163. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1162. Betrag 2.40	252.50			
Einlage St. 1168. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1169. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1165. Betrag 2.40	222.50			
Summe	1142.50			
Einlage St. 1163. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1162. Betrag 2.40	252.50			
Einlage St. 1168. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1169. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1165. Betrag 2.40	222.50			
Summe	1142.50			
Einlage St. 1163. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1162. Betrag 2.40	252.50			
Einlage St. 1168. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1169. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1165. Betrag 2.40	222.50			
Summe	1142.50			
Einlage St. 1163. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1162. Betrag 2.40	252.50			
Einlage St. 1168. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1169. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1165. Betrag 2.40	222.50			
Summe	1142.50			
Einlage St. 1163. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1162. Betrag 2.40	252.50			
Einlage St. 1168. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1169. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1165. Betrag 2.40	222.50			
Summe	1142.50			
Einlage St. 1163. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1162. Betrag 2.40	252.50			
Einlage St. 1168. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1169. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1165. Betrag 2.40	222.50			
Summe	1142.50			
Einlage St. 1163. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1162. Betrag 2.40	252.50			
Einlage St. 1168. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1169. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1165. Betrag 2.40	222.50			
Summe	1142.50			
Einlage St. 1163. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1162. Betrag 2.40	252.50			
Einlage St. 1168. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1169. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1165. Betrag 2.40	222.50			
Summe	1142.50			
Einlage St. 1163. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1162. Betrag 2.40	252.50			
Einlage St. 1168. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1169. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1165. Betrag 2.40	222.50			
Summe	1142.50			
Einlage St. 1163. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1162. Betrag 2.40	252.50			
Einlage St. 1168. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1169. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1165. Betrag 2.40	222.50			
Summe	1142.50			
Einlage St. 1163. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1162. Betrag 2.40	252.50			
Einlage St. 1168. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1169. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1165. Betrag 2.40	222.50			
Summe	1142.50			
Einlage St. 1163. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1162. Betrag 2.40	252.50			
Einlage St. 1168. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1169. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1165. Betrag 2.40	222.50			
Summe	1142.50			
Einlage St. 1163. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1162. Betrag 2.40	252.50			
Einlage St. 1168. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1169. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1165. Betrag 2.40	222.50			
Summe	1142.50			
Einlage St. 1163. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1162. Betrag 2.40	252.50			
Einlage St. 1168. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1169. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1165. Betrag 2.40	222.50			
Summe	1142.50			
Einlage St. 1163. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1162. Betrag 2.40	252.50			
Einlage St. 1168. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1169. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1165. Betrag 2.40	222.50			
Summe	1142.50			
Einlage St. 1163. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1162. Betrag 2.40	252.50			
Einlage St. 1168. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1169. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1165. Betrag 2.40	222.50			
Summe	1142.50			
Einlage St. 1163. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1162. Betrag 2.40	252.50			
Einlage St. 1168. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1169. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1165. Betrag 2.40	222.50			
Summe	1142.50			
Einlage St. 1163. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1162. Betrag 2.40	252.50			
Einlage St. 1168. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1169. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1165. Betrag 2.40	222.50			
Summe	1142.50			
Einlage St. 1163. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1162. Betrag 2.40	252.50			
Einlage St. 1168. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1169. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1165. Betrag 2.40	222.50			
Summe	1142.50			
Einlage St. 1163. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1162. Betrag 2.40	252.50			
Einlage St. 1168. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1169. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1165. Betrag 2.40	222.50			
Summe	1142.50			
Einlage St. 1163. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1162. Betrag 2.40	252.50			
Einlage St. 1168. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1169. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1165. Betrag 2.40	222.50			
Summe	1142.50			
Einlage St. 1163. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1162. Betrag 2.40	252.50			
Einlage St. 1168. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1169. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1165. Betrag 2.40	222.50			
Summe	1142.50			
Einlage St. 1163. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1162. Betrag 2.40	252.50			
Einlage St. 1168. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1169. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1165. Betrag 2.40	222.50			
Summe	1142.50			
Einlage St. 1163. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1162. Betrag 2.40	252.50			
Einlage St. 1168. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1169. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1165. Betrag 2.40	222.50			
Summe	1142.50			
Einlage St. 1163. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1162. Betrag 2.40	252.50			
Einlage St. 1168. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1169. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1165. Betrag 2.40	222.50			
Summe	1142.50			
Einlage St. 1163. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1162. Betrag 2.40	252.50			
Einlage St. 1168. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1169. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1165. Betrag 2.40	222.50			
Summe	1142.50			
Einlage St. 1163. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1162. Betrag 2.40	252.50			
Einlage St. 1168. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1169. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1165. Betrag 2.40	222.50			
Summe	1142.50			
Einlage St. 1163. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1162. Betrag 2.40	252.50			
Einlage St. 1168. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1169. Betrag 2.40	222.50			
Einlage St. 1165. Betrag 2.40	222.50			

Nr XLVII

Zespół pogrzebu

Parafia Ewangelicko-Augsburska przy kościele Trójcy Świętej w Świdnicy, Archiwum

nr XLVIIa, sygn. R 0004 – *Księga zgonów z lat 1699–1734*

nr XLVIIb, sygn. R 0152 – *Księga pogrzebów z lat 1797–1866*

Pogrzeb był jedną z podstawowych uroczystości w życiu XVII i XVIII-wiecznych mieszkańców miast. Okazja do manifestacji wyznania, wiary w Sąd Ostateczny i Zmartwychwstanie, ale także podkreślenia doczesnej roli zmarłego i jego rodziny w lokalnej strukturze społecznej. Mimo ograniczeń wyznania ewangelickiego w zakresie wystawności samej ceremonii (barokowa *pompa funebris* pozostała charakterystyczna dla katolickiej szlachty), zarówno zasługi jak i stan majątkowy wyrażano poprzez liczbę uczestników konduktu pogrzebowego, czy też bicia w dzwony. W przypadku zgonu przedstawicieli patrycjatu miejskiego w uroczystościach pogrzebowych brało udział całe miasto, a kolejność miejsc w konducie była ściśle określona, poczynając od osób duchownych i władz miejskich poprzez nauczycieli i szkoły cechy rzemieślnicze, na pospólstwie kończąc. W przypadku osób mniej znaczących kwota przeznaczona na pogrzeb określała liczbę uczestników konduktu (1/4 lub 1/2 szkoły) oraz duchownego odprawiającego nabożeństwo.

Jednym ze źródeł historycznych dotyczących tego aspektu życia były księgi zgonów (zawierające tylko dane dotyczące zmarłego) i księgi pogrzebów (dodatkowo

zawierające informacje dotyczące samego pochówku).

Księgi zgonów/pogrzebów spełniały zarówno funkcję komemoratywną jak i porządkową. W XVII/XVIII wieku zawierały podstawowe informacje o zmarłym: imię i nazwisko, przeżyty wiek, czasami przyczynę zgonu. Tą ostatnią wpisywano w oparciu o informację od lekarza lub najbliższych. Często wypełniał ją grabarz, do którego zadań należało przygotowanie grobu przed pogrzebem i uporządkowanie po ceremonii, którą w przypadku pochówków biedoty, często sam przeprowadzał. Do księgi pogrzebów czasami wpisywano kwoty otrzymane za pogrzeb. Z dochodów tych grabarz rozliczał się co miesiąc lub raz na kwartał z proboszczem. Tak prowadzone księgi pozwalały zidentyfikować miejsce pochówku i wyegzekwować opłatę za utrzymanie grobu od żyjącej rodziny, podobnie jak ma to miejsce dzisiaj. Z uwagi na rosnącą liczbę kwater oraz ograniczony obszar cmentarza, pozwalało to także na wtórne wykorzystanie opuszczonych grobów.

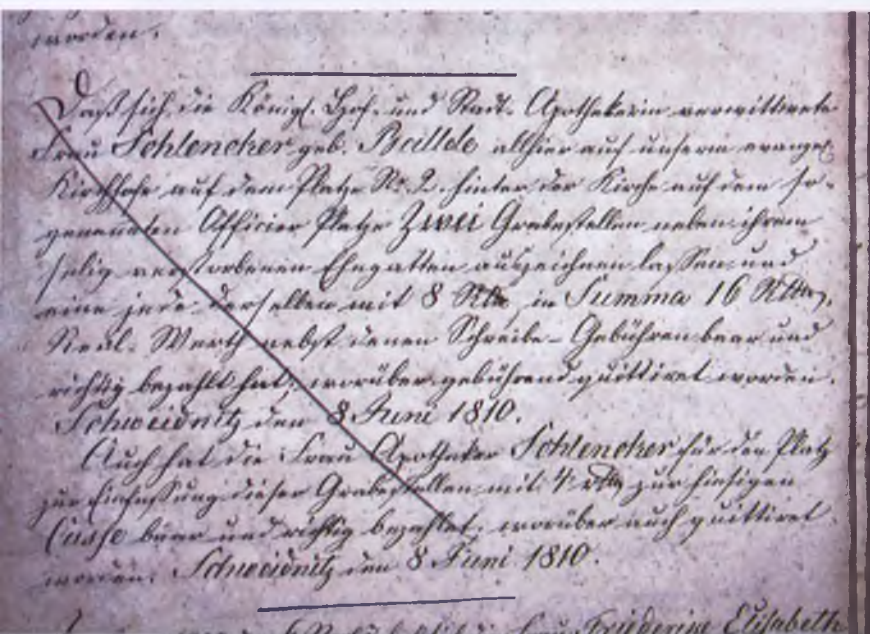
W XIX wieku pojawiła się opcja „zarezerwowania” i wykupu miejsca pochówku, gwarantująca np. żonie wieczny spoczynek u boku wcześniej zmarłego małżonka, czy dzieci obok rodziców. Zapisy tego typu także pojawiły się w księgach prowadzonych przez kancelarie parafialne. Szczegółowo zamieszczano informację o lokalizacji kwatery oraz okresie za jaki została wniesiona opłata (25, 50 lub 100 lat). Sam obszar cmentarza w Świdnicy został podzielony na strefy, według odległości od ołtarza. Najdroższe były kwatera rozmieszczone wokół kościoła, następnie te znajdujące się przed nim od strony miasta, natomiast najtańsze umiejscowiono za świątynią. Zróżnicowano także opłatę ze względu na wiek zmarłego, wydzielając obszar na cmentarz dziecięcy.

Sygn. R 0104, b.n.

Rok 1731

- 246 | 17 – Barbara Lühichen- eine arme Wittib gestorben, und Stille begraben alt 61 Jahr.
 247 | 23 – Sabina Franckim ein armes Mensch gestorben und Stille begraben alt 53 Jahre
 248 | 23 – Gottfried Straßberger Sohnlein Johann Gottfried gestorben und mit der Vierte Schule begraben alt 17 Wochen 2 Tage
 249 | 27 – Friedrich Knauer eines armes Mannes Kind Nahmens Maria Susanna gestorben und Stille begraben alt 14 Tage
 250 | 27 – Anna Rosina Karger von Kletschkau gestorben und den 30. mit der Vierte Schule begraben alt 29 Jahr
 251 | 30 – Gottfried Opietz gestorben und den 3. Januar mit der halben Schule begraben alt 57 Jahr
 252 | 31 – Ephraim Kretschmer, beckers Sohn Nahmen Johann Georg gestorben und den 4. Januar mit der halbe Schule begraben alt 34 Wochen

Sygn. R 0152, b.n.

Daß sich die Königliche Hof- und Stadt-Apothekerin verwittwete Frau Schlencker geb. Balde allhier auf unsere evangelische Kirchhofe auf dem Platze N. 2 hinter der Kirche auf dem sogenannten Officier Platze Zwei Grabstellen neben ihren selig verstorbenen Ehegatten auszeichnen lassen, und eine jede derselben mit 8 Reichsthaler in Summa 16 reichsthaler Real Werth nebst denen Schreiben Gebühren baar und richtig bezahlt hat; worüber gebührend quittiret worden Schweidnitz den 8. Juni 1810

Auch hat die Frau Apotheker Schlencker für den Platz zur Einfassung dieser Grabstellen mit 4 Reichsthaler zur hiesigen Case baar und richtig bezahlet worüber auch quittiret worden. Schweidnitz den 8 Juni 1810.

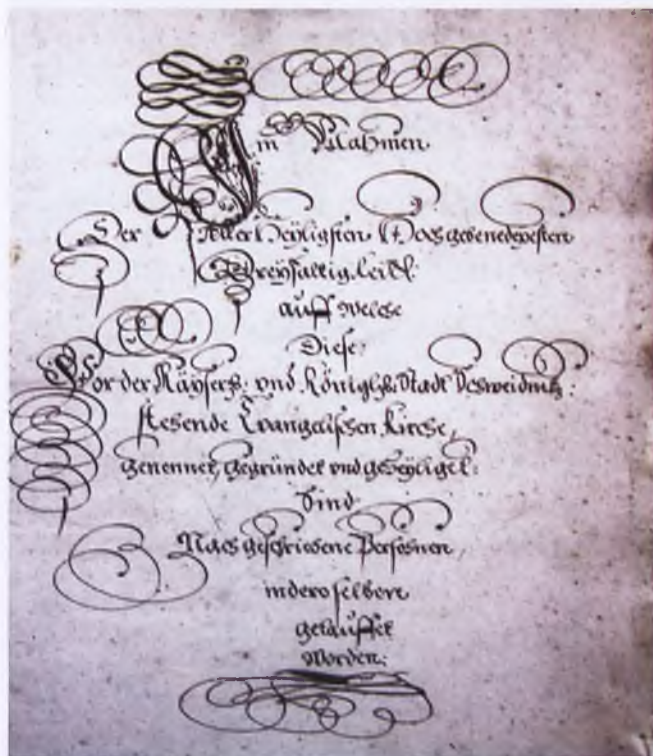
Adam Górski

Zespół chrztu

Parafia Ewangelicko-Augsburska przy kościele Trójcy Świętej w Świdnicy, Archiwum

nr XLVIII, sygn. R 0002 – Księga chrztów z lat 1652–1661

Od początków istnienia wyznania ewangelickiego do jednego z podstawowych obowiązków pastora należało prowadzenie ksiąg metrykalnych tj. urodzin, ślubów i zgonów/pogrzebów. Zapisywano w nich numer porządkowy, datę narodzin dziecka, imię ojca, często wraz z pełnioną funkcją i zawodem/źródłem utrzymania, imię matki i jej pochodzenie/nazwisko panieńskie, imię nadane dziecku na chrzcie oraz imiona świadków/rodziców chrzestnych wraz z nazwą miejscowości w której zamieszkiwali. Niekiedy formularz ten ulegał poszerzeniu. Podawano dokładną godzinę narodzin i datę chrztu, imię pastora, funkcje społeczne i urzędy pełnione przez poszczególnych świadków, a czasami nawet cytaty biblijny, służący za motyw przewodni kazania wygłoszonego tego dnia podczas nabożeństwa.

Sygn. R 0002, strona tytułowa

Dziś księgi tego typu stanowią idealne źródło dla historyków, genealogów, socjologów, statystyków, językoznawców, kulturoznawców a nawet religioznawców. W przypadku tej najstarszej zachowanej w archiwum kościoła Pokoju księgi chrztów dostrzegalny jest jej nie tylko jej uroczysty charakter (co można dostrzec w starannym piśmie i ozdobnych literach strony tytułowej), ale też jej praktyczne zastosowanie w postaci indeksu, który ułatwiał wyszukiwanie osób po nazwiskach. Ułatwiała to pracę kancelarii parafialnej, zajmującej się wystawianiem odpisów, które umożliwiały parafianom nie tylko zawarcie związku małżeńskiego, ale także podjęcie nauki czy też pracy w innym mieście, bowiem zgodnie z prawem wymagany był wówczas tzw. „list prawego urodzenia”.

Prezentowana księga chrztów z lat 1652–1661 zawiera, jak skrzętnie podliczono i zapisano na ostatniej stronie, wykaz 5792 dzieci ochrzczonych w kościele Pokoju w wymienionym okresie (jak dodano w zamykającej księgę notatce 66 dzieci wymienionych w księdze w ciągu pierwszego roku i trzech miesięcy (1652–1653) ochrzczono w okolicznych kościołach z braku jeszcze wówczas miejscowego pastora). W księdze nie znalazły się natomiast dzieci martwo urodzone lub zmarłe tuż po urodzeniu. Informacja o tym została zapisana czerwonym atramentem i inną ręką, co wskazuje na notatkę sporządzoną przez późniejszego badacza historii parafii.

Dla współczesnego czytelnika może wydawać się zaskakująco duża liczba rodziców chrzestnych. W większości przypadków ich liczba waha się od sześciu do ośmiu, sporadycznie występują cztery osoby, ale pojawia się ich nawet dwanaścioro. Wynikało to z dużej śmiertelności i chęcią zagwarantowania opieki dziecku na wypadek zgonu rodziców, a przy okazji było czynnikiem cementującym więzi międzyludzkie w gminie.

Adam Górski

Im Nahmen
Der AllerHeyligsten Hochgebenedeyesten
Dreyfaltigkeit
auff welche
Diese
Vor der Kayser. und Königlich. Stadt Schweidnitz
stehende Evangelischen Kirche
gennenet, gegründet und geheyliget
Sind
Nachgeschriebene Personen
inderoselben
getauffet
worden.

(zachowano oryginalną pisownię)

Sygn. R 0002, fol. 319 recto

Nr XLIX

Zespół ślubu

Parafia Ewangelicko-Augsburska przy kościele Trójcy Świętej w Świdnicy, Archiwum nr XLIX, sygn. R 0027 – Księgi Ślubów z lat 1654–1687

Podobnie jak w przypadku ksiąg chrztów, księgi ślubów były prowadzone bardzo starannie. Porównanie stron tytułowych pozwala zauważyć, także że były wypisane

Im Nahmen

Der AllerHeyligsten Hochgebenedeyesten
 Dreyfaltigkeit
 auff welche

Diese

Vor der Kayser und Königlich Stadt Schweidnitz
 stehende Evangelischen Kirche
 gennenet, gegründet und geheyliget
 Sind

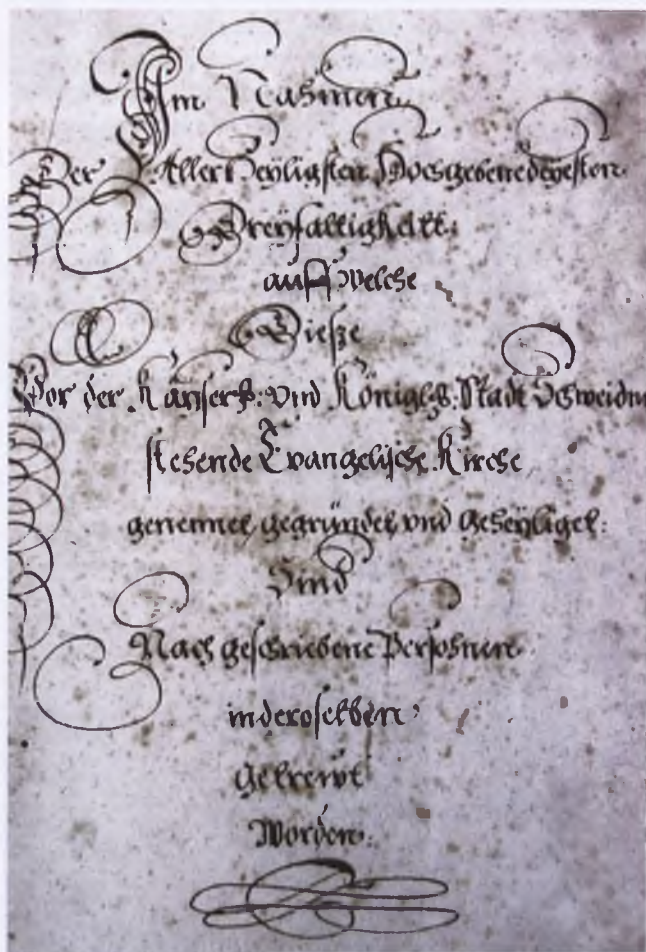
Nachgeschriebene Personen
 inderoselben

getrewt
 worden.

(zachowano oryginalną pisownię)

Die Summe der Kinder in diesem Buche So in
 Unserer Kirche getaufft sindt. Ist 5792
 fornernen aber in den ersten 5/4 Jahren haben
 wir noch keine PfarrHerrn gehabet: da sind
 Zu finden 66 Kinder, die auf dem Lande
 in den damahligen noch Evangelischen Kirchen
 Sind getauffet worden

(zachowano oryginalną pisownię)

Sygn. R 0027, strona tytułowa

tą samą ręką, prawdopodobnie pierwszego pastora lub miejscowego nauczyciela, którym zlecano czasami prowadzenie kancelarii. Zapisywano w niej, oprócz daty, imiona małżonków, zawód pana młodego i stan cywilny kobiety (panna/wdowa), miejsce pochodzenia i wiek małżonków oraz imię osoby udzielającej ślubu. Dane są więc nieco krótsze niż w przypadku księgi chrztów, jednak pozwalają na obserwacje nie tylko struktury społecznej mieszkańców, ale także migracji ludności. W pierwszych latach istnienia kościoła Pokoju w Świdnicy dominują śluby czeladników, przybyłych z okolic Świdnicy lub w jej pobliżu pracujących, z miejscowymi pannami. Stosunkowo częste są jednak także przypadki ślubu obojga osób przybyłych w tym celu z bardziej oddalonych miejscowości na Śląsku a nawet z Czech, co było efektem prokatolickiej polityki Habsburgów.

Adam Górski

Rok 1656

[...]

136 – 15 dito Johannes Hermann Jungergesell von Leitmanßdorf mit Jungfrau Barbara Stentzelin auch von Leitmanßdorf

137 – 15 dito Andreas Kluß Junger Gesell und weber vom Silberbruck mit Jungfrau Maria Paslerin von Menckelßdorf auß Böhmen

[...]

151 – Gotfried Böhm Junger Gesell und Kuppferschmidt aus Hirschberg mit Jungfrau Helena Hofmannin von hier aus der Stadt

[...]

(zachowano oryginalną pisownię)

Rok 1669

[...]

59 – 27 Juli von Herren Haan getreuet, Eliaß Lodemann Jungergesel, und Galser von Tanhausen, mit Jungfrau Maria Sendlerin von Stenkuntzendorf

[...]

61 – 27 Juli von Herren Haan getreuet, Christian Könicks Jungergesel und Schneider vom Weisen Wasser aus Böhmen mit Jungfrau Dorothea Pischerin von Rudolfs Walde

[...]

(zachowano oryginalną pisownię)

Sygn. R 0027, fol 11, recto

Sygn. R 0027, fol 66, recto

Muzykalia kościół Pokoju w Świdnicy

Katalog

Stephan Aderhold

Nr L

Parafia Ewangelicko-Augsburska przy kościele Trójcy Świętej w Świdnicy, Archiwum, sygn. 10093

Fritz Drohla, *Bóg żyje*, utwór skomponowany w 1908 r.

Fritz Drohla, powołany jako kantor w 1902 r. do kościoła Pokoju, skomponował pieśń na czterogłosowy chór męski *Bóg żyje* ze szczególnej okazji. Na rękopisie widnieją adnotacja: „skomponowane i odśpiewane wspólnie z okazji odsłonięcia pomnika Fryderyka Wielkiego w Świdnicy. Dedykowane Jego Księżęcej Wysokości Fryderykowi”.

Tekst tej kompozycji brzmi:

1. *Es lebt ein Gott*
der alle Zeiten,
des guten Rechtes Schirmer war,
der auch Held Friedrichs Schwert geleitet,
als er bekämpft den Doppelner,
daß glorreich er hervorgegangen
aus wild bewegtem Völkerstreit

und uns're Heimat neu erblühte
in segensreicher Friedenszeit!
2. *Es lebt ein Gott*
zu dem wir beten,
daß er dem Preußenvolk
bewahrt den Opfermut
aus jenen Zeiten,
die alte vielgerühmte Art,
die Tüchtigkeit und Pflichterfüllung
als Zierde jedes Standes ehrt,
Da jeder Diener ist dem Ganzen,
wie es Held Friedrich uns gelehrt!
3. *Es lebt ein Gott*
zu dem wir schwören
des großen Königs wert zu sein,
des Vaterlandes Ruhm und Ehre
den letzten Tropfen Blut zu weih'n,
nach Vaterart zum Zollernsturme
in Treue fest in Glück und Not,
dann stehst du sicher,
Preußen, Deutschland
und fürchtest nichts:
mit Dir ist Gott!

Pomnik został odsłonięty 29 listopada 1908 r. w Świdnicy. W albumie *Schwiednitz in alten Ansichten* (trzecie wydanie, Zaltbommel/Niederlande 1993, nr 53) znajduje się fotografia z przedstawieniem tego wydarzenia.

Stephan Aderhold

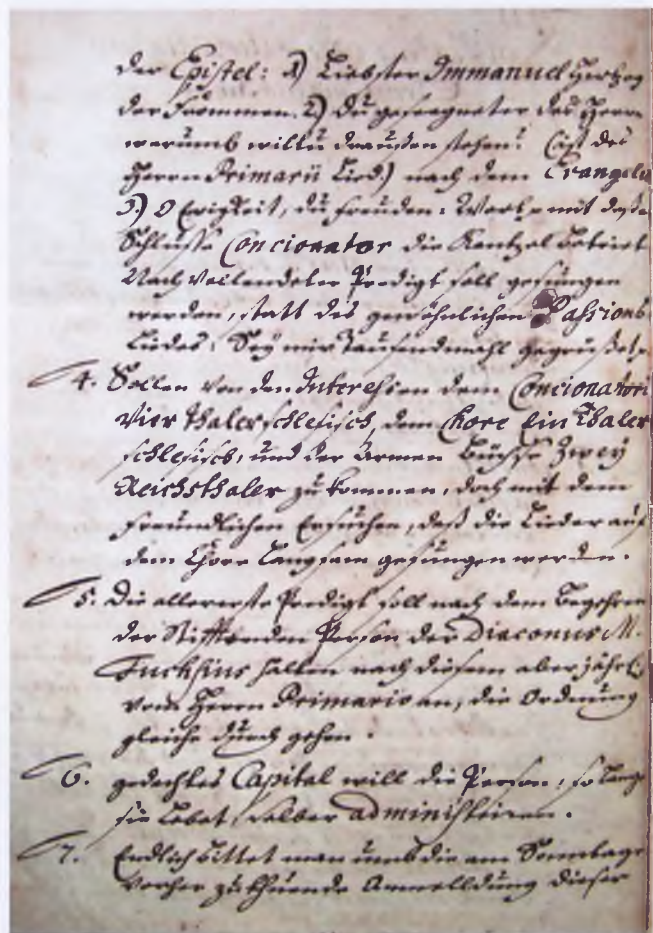

Parafia Ewangelicko-Augsburska przy kościele Trójcy Świętej w Świdnicy, Archiwum, Akta, anonimowa fundacja Kazania Wspomnieniowego, 1733, sygn. 50478-A, Pag. 5 recto i 5 verso

W roku 1733 anonimowa dla świata, lecz „Bogu zna-
na osoba“, ufundowała dla kościoła Pokoju w Świdnicy
tzw. kapitał w wysokości 100 reńskich talarów. Corocz-
nie, odsetki z tych pieniędzy, mogły być – w piątek po
drugiej niedzieli adwentowej – przeznaczone na pokry-
cie kosztów wygłoszonego w kościele kazania na temat
co prawda samodzielnie wybrany, lecz „poświęcony do-
bru wiecznemu”. Interesującym w tej fundacji jest przede

wszystko to, że fundator (lub fundatorka) wyraził (wyr-
zaża) dokładne wytyczne na temat oprawy muzycznej te-
go nabożeństwa. Zdecydowano, że podczas niego śpie-
wana miała być pieśń *Jesteś błogosławiony przez Pana*, cze-
muż więc chcesz pozostać na zewnątrz autorstwa Benjami-
na Schmolcka. Oprócz niej wybrane zostały również trzy
kolejne pieśni. Uwagę zwracają także wskazówki poda-
ne dla chóru: pieśni powinny „być na emporze śpiewa-
ne powoli”(!), a jako zapłatę chór otrzymywał „śląskie
go talara“.

Advents-Lied.

Mel. Liebster Jesu/ wir sind hier.

I.

DU Gesegneter des HErrn,
Warum wilst du draussen stehen?
Komme doch, o Jacobs-Stern,
In uns allen aufzugehen;
Eile doch, o werther Gast!
Nimm in unsern Herzen Rast.

2. Glaub und Liebe gehen dir,
O Immanuel! entgegen;
Was wir haben, wollen wir
Dir zu deinen Füßen legen.
Du bist unser Fleisch und Blut,
Darum sind wir wohlgemuth.
3. Du bist kommen, und kömmt noch
In dem Wort und Sacramente;
Und dein Zion freut sich hoch
Über deinem Kirch Advente.
Ihre Töchter singen dir
Lauter Hosianna für.

4. Hochgelobter Davids-Sohn,
Laß dich auf dem Wege küssen,
Hier steht noch dein Gnaden-Thron.
Wo wir diese Zeit vermissen,
Ach! so kommt dein Richter-Stuhl,
Und zeigt uns den Höllen-Pfuhl.

5. Kehrst du noch in Gnaden ein,
Ach! so laß dich feste halten,
Und uns immer munter seyn,
Auch im Glauben nicht erkalten;
Denn die erste Zukunft macht,
Daß man bey der letzten lacht.

6. Ach! da gehn wir aus dem Kercker,
Heben unser Haupt empor;
Zions schöner Sternen-Ercker
Oeffnet uns alsdenn das Thor
In die Stadt, wo man erfreut
Ewig Hosianna schreyt.

Wskazaną przez fundatora pieśń Benjamina Schmolc-
ka przytaczamy tutaj według wydania zbiorczego z roku
1740 (s. 370 i następne):

Advents=Lied.

Mel. Liebster Jesu/ wir sind hier.

I.

DU Gesegneter des HErrn,
Warum wilst du draussen stehen?
Komme doch, o Jacobs-Stern,
In uns allen aufzugehen;
Eile doch, o werther Gast!
Nimm in unsern Hertzen Rast.

2. Glaub und Liebe gehen dir,
O Immanuel! entgegen;
Was wir haben, wollen wir
Dir zu deinen Füßen legen.
Du bist unser Fleisch und Blut,
Darum sind wir wohlgemuth.

3. Du bist kommen, und kömmt noch
In dem Wort und Sacramente;
Und dein Zion freut sich hoch
Über deinem Kirch Advente.
Ihre Töchter singen dir
Lauter Hosianna für.

4. Hochgelobter Davids-Sohn,
Laß dich auf dem Wege küssen,
Hier steht noch dein Gnaden-Thron.
Wo wir diese Zeit vermissen,
Ach! so kommt dein Richter-Stuhl,
Und zeigt uns den Höllen-Pfuhl.

5. Kehrst du noch in Gnaden ein,
Ach! so laß dich feste halten,
Und uns immer munter seyn,
Auch im Glauben nicht erkalten;
Denn die erste Zukunft macht,
Daß man bey der letzten lacht.

6. Ach! da gehn wir aus dem Kercker,
Heben unser Haupt empor;
Zions schöner Sternen-Ercker
Oeffnet uns alsdenn das Thor
In die Stadt, wo man erfreut
Ewig Hosianna schreyt.

Stephan Aderhold

Parafia Ewangelicko-Augsburska przy kościele Trójcy Świętej w Świdnicy, Archiwum, druk z programem z dnia 5 października 1931 r., sygn.: 2 w: DR101224, recto i verso

Geistliche Musikaufführung

anlässlich der Jahresversammlung des Schles. ev. Kirchenmusikvereins

am Montag, den 5. Oktober 1931, 20 Uhr
im großen Saale des Gemeindehauses.

Solisten: Konzertsängerin Minna Vetter-Sembritzki, Schweidnitz
Konzertsängerin Annaliese Rönzel, Wüstewaltersdorf
Chor: Der verstärkte ev. Kirchenchor
Klavier: (Cembalo) Pianistin Käthe Remann, Schweidnitz
Orgelbegleitung: Günter Pfahnl, stud. mus., Schweidnitz
Strich-Orchester: Waldenburger Berg- und Fürstl. Pleiß'sche Kurkapelle.
Dirigent: Musikdirektor F. Drohla.

Vortragsfolge

„Das walt' Gott, der helfen kann!“

1. Passagie für Orgel Joh. Seb. Bach, 1685–1750
2. a) Inbrotts „Wie heilig ist diese Stube“ für gem. Chor Theodor Krause 1833–1910
b) „Saget dem Herrn ein neues Lied“ für 4 Solostimmen und gemischten Chor Wilhelm Freudenberg 1838–1928
3. Arie für Sopran: „Höre, Israel“ aus dem Oratorium „Elias“ Felix Mendelssohn 1809–1847
4. Chor: a) Urdicht Leo Schraftenholz lebt in Berlin
b) Das walt' Gott! Fritz Drohla
5. Orgel: Zwei Chorale: a) Hört mich nicht in deinem Zorn Max Wagner 1842–1897
b) Wende munter, mein Gemüte Immanuel Falst 1823–1894
6. Chor: a) Selig sind die Barmherzigen F. Drohla
b) Selig sind die Sanftmütigen Robert Emmerich 1836–1891
7. Soli für Sopran: a) Meine Seele ist stille zu Gott Franz Ries 1786–1866
b) Bleib, Abend will es werden Joh. Seb. Bach 1685–1750
8. a) Gloria aus dem „Magnificat“ Joh. Seb. Bach 1685–1750
b) „Nun ist das Heil und die Herrlichkeit aus dem Chor und Orchester“
„Nun ist das Heil und die Herrlichkeit aus dem Chor und Orchester“
„Nun ist das Heil und die Herrlichkeit aus dem Chor und Orchester“
„Nun ist das Heil und die Herrlichkeit aus dem Chor und Orchester“

Program koncertu z 5 października 1931 r., z okazji rocznego zebrania *Śląskiego Ewangelickiego Związku Muzyki Kościelnej*, jest dlatego niezwykle interesujący, gdyż zawiera wiele informacji na temat miejskich i kościelnych spraw związanych z muzyką. W nim to wymieniona została pianistka Käthe Remann, właściwie Käthe Remann-Förster. Ona i jej mąż byli, jako nauczyciele muzyki i soliści, ważnymi osobistościami świdnickiego – sakralno-kościelnego i polityczno-miejskiego – życia muzycznego. Następnie w programie tym wymieniony jest Fritz Drohla – kompozytor pieśni choralnej *Błogosławieni są potulni*, którego rękopis zachował się w archiwum kościoła Pokoju (sygn. 10052 i 10052-A). Pieśń ta zadedykowana została „panu królewskiemu superintendentowi Eckertowi“.

Najważniejszą informacją z tegoż druku jest jednak doniesienie o możliwości dysponowania niezachowanymi organami z ewangelickiego domu parafialnego na dawnej *Agnesstrasse*. Instrument ten został wybudowany przez firmę Gustava Heinza z Żar jako *opus 167*. Zanim Heinze założył w 1904 r. w Żarach firmę zajmującą się budową organów, uczył się między innymi u Friedricha Ladegasta w Weißenfels i Wilhelma Sauera we Frankfurcie nad Odrą. Pracował także w znanej świdnickiej firmie budującej organy *Schlag & Söhne*. W związku z tym należy uznać, że zamieszczone w tym druku obok siebie dwa ogłoszenia reklamowe firm śląskich zajmujących się wytwarzaniem organów – Gustava Heinze z Żar oraz konkurującego z nim na lokalnym rynku zakładu *Schlag & Söhne* – ma w tym wypadku iście „koleżeński” charakter.

Die Orgel im Gemeindehaus ist als Op. 167 von der Fa. Gustav Heinze, Sorau N/L. erbaut.

Die von Musikdirektor F. Drohla zusammengestellte Disposition enthält folgende Stimmen:

I. Man.	II. Man.	Ped.	Druckknöpfe
Misur 4 fach	Liedl. Clav. 16'	Posaune 16'	Pedalkoppel I
Oktave 2'	Hörn 8'	Hammett 16'	II
Quinte 2 1/2'	Vox humana 8'	Violen 16'	Walze ab.
Nachhorn 4'	Rohrlöte 8'	Subbaß 16'	Rohrwerke ab.
Oktave 4'	Quintaten 8'	Quartett 16'	Tell
Dulziane 8'	Violina 8'	Oktavbaß 8'	Freia Kombination
Hohlflöte 8'	Vox coelest 8'	Basflöte 8'	Pedal I
Princ. 8'	Princel 4'	Choralbaß 4'	II
Tromp. 8'	Blockflöte 4'	Pedalkoppel I	Koppeln aus der Walze
Hammett 16'	Flageolet 2'	Manuallkoppel	Generalkoppel
	Tarr 1 1/2'	Superoklavkoppel II an I	Handregister ab.
	Siffle 1 1/2'	Suboklavkoppel II an I	
	Zimbal 3 fach	Relischweller	
	Schwabung		

GUSTAV HEINZE

Orgelbauanstalt

Sorau N/L. — Kolberg/Ostsee

empfiehlt sich für alle einschlägigen Arbeiten an Organen.

Fa. Heinze erbaut obige Orgel im hiesigen Gemeindehause, besitzt Orgeln in Landeck, Warmbrunn etc.

Die Orgel in der Friedenskirche ist von der Fa. Schlag & Söhne 1909 umgebaut. Sie enthält für 3 Man. und Pedal 60 klingende Stimmen.

Orgelbauanstalt BRUNO SCHLAG

Schweidnitz, Breslaustr. 27 / Fernsprecher 2104

Gewohnt: Aufträgen von:
Klein- und Umgebauten
Reparaturen, Fügen
Stimmungen
Wiederherstellen, elektr.

Morgen Dienstag, 17 Uhr: Liturgischer Festgottesdienst in der Friedenskirche.
20 Uhr: Schlußversammlung im „Volksgarten“.
Leichtbilder-Vortrag: — Schülerorchester der hiesigen hoh. Lehranstalten. Leitung: V. Remann.
Violoncello: Felix Popper. Madrigalchor.

Am 17. X.: Webers „Promissa“-Aufführung durch den Schweidnitzer Musikverein.
8. XI.: Bechts „Majestät“ u. Beethoven IX. Sinfonie.

Organy Heinze w ewangelickim domu parafialnym kościoła Pokoju na dawnej Agnesstraße, ok. 1930 r. (ilustracja w: Theo Johannes Mann, *Geschichte der Stadt Schweidnitz*).

Ein Gang durch 700 Jahre deutscher Kultur in Schlesien, Reutlingen/Württ. 1985, s. 277).

Stephan Aderhold

NR LIII

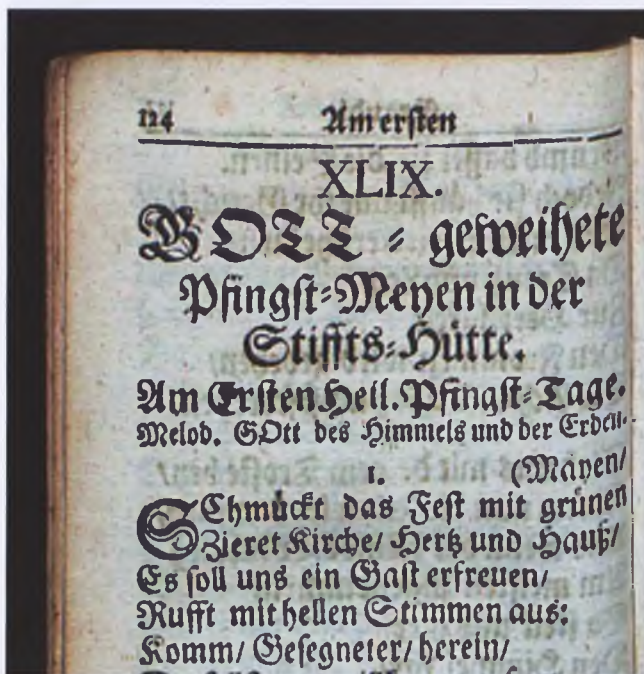
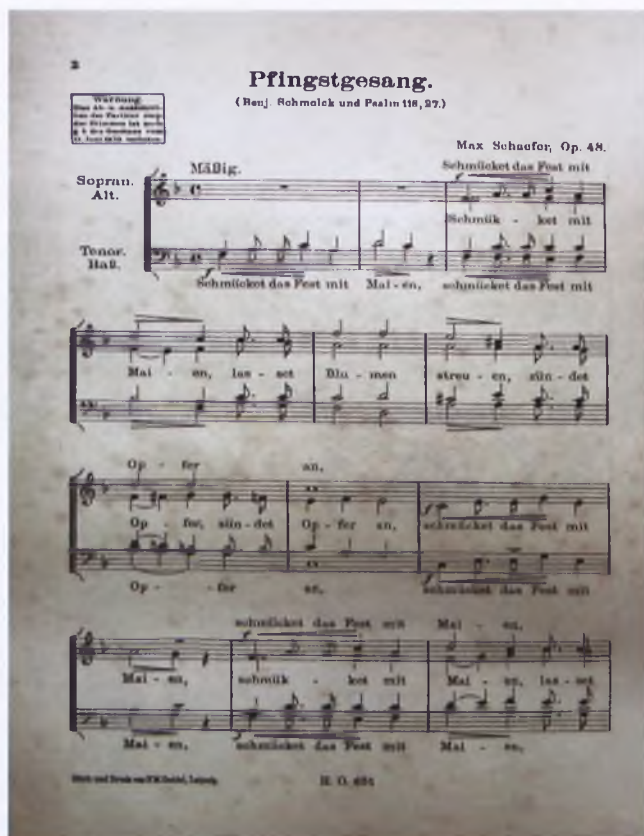
Parafia Ewangelicko-Augsburska przy kościele Trójcy Świętej w Świdnicy, Archiwum,

Max Schaefer, *Pfingstgesang*, tekst: Benjamin Schmolck, sygn. 1: w: DR100674, tytuł (s. 1) i s. 2

Ozdóbcie święto wiosennymi kwiatami – tę pieśń autorstwa Benjamin Schmolcka można z pełnym przekonaniem określić jako „evergreen” protestanckiej kultury muzycznej, nawet jeśli określenie to wywodzi się ze współczesnej teorii przeboju. Tekst ten, jak również melodia Christiana Friedricha Witta (z 1715 r.), inspirowały kom-

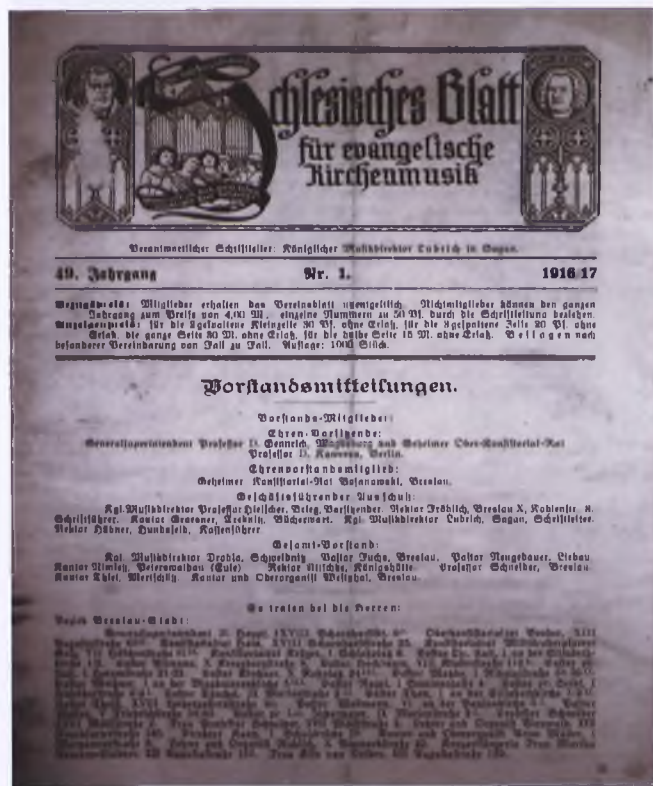
pozytorów do coraz to nowych interpretacji. Schmolck opublikował ten tekst po raz pierwszy w roku 1714 (zob. Matthias Werner, *LKzEG*, H. 2, 2001, s. 89), przy czym zestawiał go z melodią *Jezu, moja radość* (!). Jednak jeszcze w 1712 r. oddał do druku inną pieśń zielonoświątkową o podobnym przesłaniu, którą napisał według Psalmu 118,27.

Prezentowany *opus* 48 Maxa Schaefera stanowi takie właśnie nowe opracowanie utworu Schmolcka. Schaefer dedykował swoją kompozycję Gustawowi Kawerau, który sprawował we Wrocławiu urząd radcy konsystorskiego. W 1883 r. otrzymał on doktorat honorowy Uniwersytetu Halle-Wittenberg z zakresu teologii za swój istotny wkład w historię Reformacji i muzyki kościelnej. Gustawa Kawerau (1847–1918) nie należy mylić z kompozytorem Paulem Hermannem Kawerau.

W prezentowanym wydaniu, w prawym górnym rogu pod pieczęcią, znajduje się słabo czytelna, odręczna adnotacja *Zielone Świątki 07 [1907] (Pfingsten 07 [1907])*, umożliwiająca odtworzenie daty wykonania utworu w kościele Pokoju. Mniej natomiast wiadomo na temat samego kompozytora Maxa Schaefera. Zarówno w pierwszym, jak i w drugim wydaniu wielkiego leksykonu muzyki (*Musik in Geschichte und Gegenwart*), także w *Schlesisches Musiklexikon*, postać ta jest pominięta. Dziwi to tym bardziej, gdyż została ona wykazana w katalogu działu muzyki Biblioteki Narodowej w Berlinie *opus* nr 83 (op. 83 z 1933). Przy tym uwagę zwraca podanie kompozycji wydanych nakładem własnym w Zielonej Górze, jak na przykład *Fest-Marsch. Zum 50jährigen Jubiläum des Friedrich-Wilhelms-Realgymnasiums zu Grünberg i. Schl.*, *opus* 47, (sygn. Berlin: 169522, nr ilustracji IPAC: S6000389). Maxa Schaefera wymienia również „Jahresbericht der Königlichen Bibliothek zu Berlin” z roku 1914/1915 jako „kantora i organistę, Zielona Góra na Śląsku” (s. 49). Ten przykład może dowodzić, jak niezbadane pozostają jeszcze nie małe obszary śląskiego krajobrazu muzycznego.

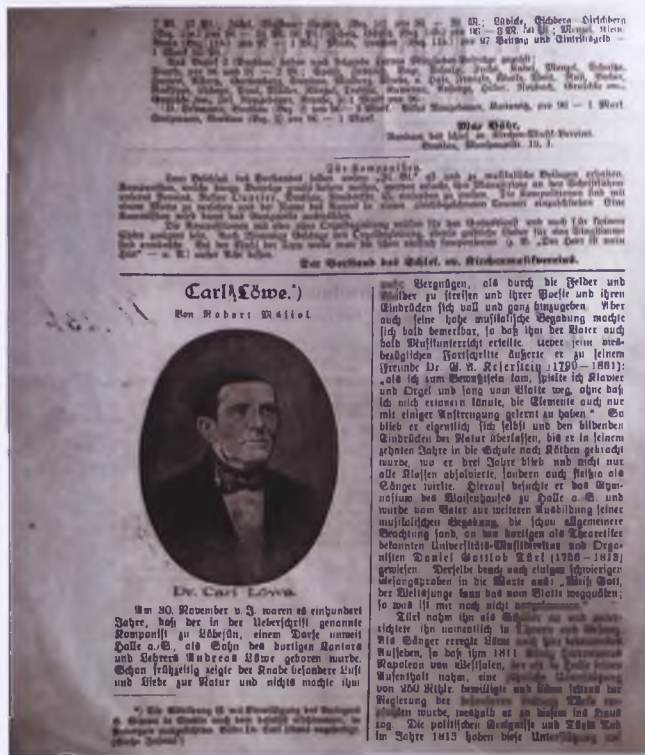
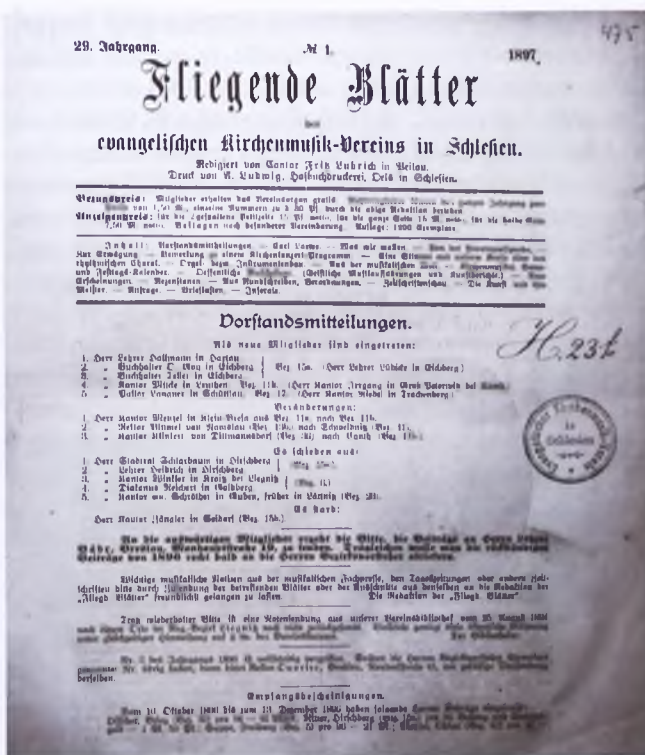
Stephan Aderhold

Fragment z: Benjamin Schmolck,
Der Lustige Sabbath, Jauer-Schweidnitz-Berlin 1712
Egzemplarz z Biblioteki Narodowej w Berlinie
(Staatsbibliothek zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz).
Kopia cyfrowa: <http://resolver.staatsbibliothek-berlin.de/SBB0000520F00000000>

Parafia Ewangelicko-Augsburska przy kościele Trójcy Świętej w Świdnicy, Archiwum, sygn. DR101886, s. 1; sygn. DR101886, s. 2; sygn. DR101716, s. 1

W Bibliotece kościoła Pokoju zachowały się rzadkie czasopisma muzyczne. Jako przykład można tu podać „Schlesisches Blatt für evangelische Kirchenmusik” (od 1912/13), który na przestrzeni lat nosił różne tytuły: w latach 1869–1887 ukazywał się jako „Fliegende Blätter des schlesischen Vereins zur Hebung der evangelischen Kirchenmusik”, a 1887–1912 jako „Fliegende Blätter des evangelischen Kirchenmusik-Vereins in Schlesien”. Głównym zadaniem tych czasopism była aktualna dokumentacja wszelkich działań związanych z zachowaniem i wspieraniem muzyki, podejmowanych przez różnorodne instytucje muzyczne, miejskie i kościelne, takie jak stowarzyszenia, orkiestry, chóry czy solistów, jak również sprawozdanie w zakresie naukowej historiografii muzyki. Na podstawie zaprezentowanych tytułów można wywnioskować, że zawierają one mnóstwo nazwisk i dat.

Jako niezwykle elastyczne forum informacyjne czasopisma te stanowią nieodzowne źródła. Instytucja *Répertoire International de la Presse Musicale (RIPM)* indeksuje je i opatruje registrami, ułatwiając w ten sposób korzystanie z nich. *RIPM* pozyskuje w podobny sposób dokumentację ikonograficzną dotyczącą historii muzyki, ponieważ czasopisma te zawierają także fotografie i rysunki o treściach związanych z muzyką, co ilustruje portret Carla Löwego. Są to, wraz z udostępnianiem zasobów pełno-

tekstowych, niezbywalne i nowoczesne metody wykorzystania tychże zasobów piśmienniczych.

Oprócz tego w świdnickim archiwum kościoła Pokoju znajdują się specjalne periodyki, jak np. „Die Orgel. Centralblatt für Kirchenmusiker u. Freunde kirchlicher Tonkunst”, które często zawierają także – w formie dodatku muzycznego – oryginalne kompozycje, mające również wartość badawczą.

Stephan Aderhold

Nr LV

Parafia Ewangelicko-Augsburska przy kościele Trójcy Świętej w Świdnicy, Archiwum, sygn. 5 w: 10180 i sygn. 2 w: 10171

Zions Stille soll sich breiten (Syjoński spokój winien się rozprzestrzeniać) – ten tekst autorstwa Rudolfa Kögla (1829–1896), oparty na Psalmie 65,2 został udźwiękowiony na czterogłosowy chór męski przez dwóch kantorów kościoła Pokoju: Gustava Demnitza (kantor przy świdnickim kościele Pokoju od 1880 r.) oraz Fritza Drohli (kantor od 1904 r.). Tekst ten, według pobieżnych badań, udźwiękowili również: Adolf Ehrenberg (sygn. 4 w: DR100021), Oskar Wermann (sygn. DR100390), Max Martin Schlenzog (Bärenreiter, 1927) i Max Ansorge (RISM 301009120).

Kögel był kaznodzieją nadwornym i katedralnym w Berlinie, a poza tym wspaiałym retorykiem. Głównym tematem pieśni jest spokój. Żadne poruszenie – spokój od trosk, bólu, prądów, przeszłości jak i przyszłości. Nie powinno się go zakłócać. Godne uwagi jest także zróżnicowanie

opracowanie muzyczne tego spokoju w interpretacji Demnitza i Drohli. Interpretacja Demnitza symbolizuje postępujące wyciszenie aż do całkowitej, wszechogarniającej ciszy. Natomiast Drohla na pierwszym planie wyraża prośbę skierowaną do tej ciszy, którą podkreśla kwarta b-es słowa „powinność”.

Znacząca dla tego tekstu jest także i ta okoliczność, że jego początek znajdował się w osobistym śpiewniku Dietricha Bonhoeffera – autora *Przez dobre siły wiecznie i cicho otaczać* (por. A. Schönherr, *LKzEG*, H. 4, s. 39).

Stephan Aderhold

Nr LVI

Kiedy w 1729 r. Benjamin Schmolck dostąpił zaszczytu poświęcenia ambony kościoła Pokoju, był już znany dzięki swoim licznym publikacjom. Duża liczba jego pieśni i kantat jest w literaturze często deprecjonowana i traktowana za przysłowiowe „grafomaństwo”. Należy jednak dostrzec tego ważką przyczynę: gdy Schmolck w 1702 r. przybył do kościoła Pokoju, zatem jeszcze przed Ugodą Altransztadzką, a także później, wystawiał się on na antyreformatorskie, względnie polityczno-rekatolizacyjne reakcje ze strony świdnickiego magistratu. Aby chronić kościół Pokoju, a zatem i protestantyzm na Śląsku, pisał i publikował w dużych nakładach, kształtując w ten sposób opinię publiczną. W świetle tych przemyśleń można też rozumieć ostatnie wersy arii: „Pozwól, / że odtąd twoim słowem świadczę / do końca wszystkich dni”.

Muzyka do tej kantaty nie została jeszcze odnaleziona. Celem naszych dalszych badań jest wyjaśnienie, czy muzykę do niej skomponował uczeń Johanna Sebastiana Bacha – Christoph Gottlob Wecker. *Matrykuła* kościoła Pokoju odnotowuje bowiem, iż „H. Christoph Gottlob Wecker vocirt d. 31 Mart. 1729 + 22 Apr. 1774.” (s. 190). To, że ambona, nie tylko dzięki kantacie z okazji poświęcenia stanowi „muzyczną architekturę”, pokazuje także dotąd niepublikowana kompozycja Józefa Franciszka Brylli, organisty kościoła w latach 1959–1972. Jak podaje *Schelisches Musiklexikon* (s. 98), ambonę opiewa także dzieło z 1971 r. (na organy) *Obrazy ambony w Kościele Pokoju: Wiara, Nadzieja, Miłość*.

Stephan Aderhold

73.) Hosianna bey Einweyhung der neuen
Cantzel zur Heil. Dreyfaltigkeit vor
Schweidnitz.

Offenbahr. 1, 8.

Ich bin das A und das O, der Anfang
und das Ende.

Herr, Herr, du wohnest in der Höhe,
Und siehest auf das Niedrige,
Gib, daß dein Wort hier nicht vergehe,
Und als ein Fels gegründet steh.
Schleuß diesen Ort im Seegen ein,
Und sprich: Hier soll mein Nahme seyn.
Komm, König, dem kein König gleich,
Dein Zion wartet schon.
Hier ist dein Thron,
Dein Himmelreich
Kommt täglich hier zu uns auf Erden.
Wir singen Hosianna!

Hier sollst du unser Manna,
Das Lebens-Brod, der Brunn des Heiles werden.
Hier findet unser Hertz
Ein wahres Bethphage.
Hier weicher aller Schmerz;
Hier zuckert sich des Creutzes Aloe;
Hier wachsen Sieges-Palmen;
Hier hallt und schallt
Durch Zions Wald
Der süsse Thon von lauter Freuden-Psalmen.
Der Herr ist warlich hier,
Wir finden an dem Orte,
Wie Jacob sein Panir,
Auch unsre Himmels-Pforte.
Das muß ein Bethel seyn.
Hier wird der Hermon thauen,
Und Zion Sonnenschein
Im Ungewitter schauen.
Die neue Cantzel steht,
Doch wollen wir das Fest recht feyern,
So müssen wir uns selbst erneuern.
Was hier aus Gottes Munde geht,
Soll auch hinfort durch unsre Herten dringen.
Herr, hilf uns nun, Herr laß es wohl gelingen!
Wir wollen dir gehorsam seyn,
Und mit den Jüngern gehn, wie du uns sendest,
So offte du dich zu uns wendest;
Soll unser Mund das Hosianna schreyen,
Und unsre Hand des Lobes Zweige streun.

Heilige Dreyfaltigkeit/
Diese Cantzel/ diese Stätte
Wird dir heute mit Gebethe
Als dein Eigenthum geweyht.
Gib, daß sie dein Wort nun trage
Bis zum Ende aller Tage.

73.) Hosianna bey Einweyhung der neuen
Cantzel zur Heil. Dreyfaltigkeit vor
Schweidnitz.

[Dictum]

Offenbahr. 1, 8.

Ich bin das A und das O, der Anfang
und das Ende.

[Rezitativ]

Herr, Herr, du wohnest in der Höhe,
Und siehest auf das Niedrige,
Gib, daß dein Wort hier nicht vergehe,
Und als ein Fels gegründet steh.
Schleuß diesen Ort im Seegen ein,
Und sprich: Hier soll mein Nahme seyn.
Komm, König, dem kein König gleich,
Dein Zion wartet schon.
Hier ist dein Thron,
Dein Himmelreich
Kommt täglich hier zu uns auf Erden.
Wir singen Hosianna!

Hier sollst du unser Manna,
Das Lebens-Brod, der Brunn des Heiles werden.
Hier findet unser Hertz
Ein wahres Bethphage.
Hier weicher aller Schmerz;
Hier zuckert sich des Creutzes Aloe;
Hier wachsen Sieges-Palmen;
Hier hallt und schallt
Durch Zions Wald
Der süsse Thon von lauter Freuden-Psalmen.
Der Herr ist warlich hier,
Wir finden an dem Orte,
Wie Jacob sein Panir,
Auch unsre Himmels-Pforte.
Das muß ein Bethel seyn.
Hier wird der Hermon thauen,
Und Zion Sonnenschein
Im Ungewitter schauen.
Die neue Cantzel steht,
Doch wollen wir das Fest recht feyern,
So müssen wir uns selbst erneuern.
Was hier aus Gottes Munde geht,
Soll auch hinfort durch unsre Herten dringen.
Herr, hilf uns nun, Herr laß es wohl gelingen!
Wir wollen dir gehorsam seyn,
Und mit den Jüngern gehn, wie du uns sendest,
So offte du dich zu uns wendest;
Soll unser Mund das Hosianna schreyen,
Und unsre Hand des Lobes Zweige streun.

[Arie]

Heilige Dreyfaltigkeit/
Diese Cantzel/ diese Stätte
Wird dir heute mit Gebethe
Als dein Eigenthum geweyht.
Gib, daß sie dein Wort nun trage
Bis zum Ende aller Tage.

Spokrewniony czy imiennik?

Adolph Wilhelm Schmolck, „doktor filozofii rc. rc.”, jak się tytułował w wydanych w 1823 r. w Berlinie *Rozważaniach modlitwach i pieśniach na wszystkie dni powszednie i świąteczne w roku*, mógłby być wnukiem świdniczanina Benjamin Schmolcka. Ale nie jest to pewne.

Wiadomo bowiem, że Schmolck miał ze swoją żoną Anną Rosiną Rehwald pięcioro dzieci, z których przeżyło troje [por. Nicolai (1909), s. 10]. Jak można ustalić, dwie przedwcześnie zmarłe córki nosiły imiona Agnes i Eleonora (GA-I-1740-S.882), miały one jeszcze siostrę, która wyszła za mąż za dr Bauera we Wrocławiu [Zedler, Bd. 35, szp. 467]. Pozostali dwaj synowie to: Benjamin Gottlob Schmolck, który – podobnie jak jego ojciec – został kaznodzieją w Świdnicy [Zedler, Bd. 35, szp. 467] oraz Emanuel, względnie Emanuel Benjamin Schmolck, który był „doktorem sztuki leczniczej” [Zedler, Bd. 35, szp. 468].

Tak więc Adolph Friedrich Wilhelm Schmolck, urodzo-

ny 1 sierpnia 1763 r. w Sowiecku (ros. Советск; dawniej niem. Tilsit, lit. Tilžė) na Litwie, pozostający „do 1807 r. w pruskiej służbie cywilnej” i zmarły 29 lipca 1837 r. w Berlinie, nie może zatem uchodzić za bezpośredniego wnuka naszego słynnego świdniczanina. Sygnował on wiele różnych dzieł: od 1810 r. wydawał *Sztukę liczenia dla obu płci*, od 1813 r. *Czasopismo dla spędzania czasu przy herbacie i kawie dla panów i pań*, był także odpowiedzialny za *Książkę adresową miasta rezydencji królewskiej Królewca ect. za rok od Wielkanocy 1812 do tegoż czasu 1813* (por. „Altpreußische Monatschrift”, 1906, t. 43, s. 434). O okolicznościach jego śmierci zachowała się następująca adnotacja: „Adolf Friedrich Wilhelm Schmolck. Według sprawozdania »Baltische Blüthen« [Wismar (1837), s. 416] otruł się po tym, jak wcześniej oszukał jeszcze swojego sekretarza Nonnego na 100 talarów kaucji” [Goedecke (1913), Bd. 10, s. 11, 652].

Czy zatem A.F.W. Schmolck pozostawał – i w jakiej – relacji z Benjaminem Schmolckiem? Wyjaśnienie tego należy już do dalszych badań.

Stephan Aderhold

INTRODUCTION

This exhibition presents the richness of modern design, objects and paraphernalia of the Peace Church in Świdnica. The exhibits on display are those which have never achieved full recognition. Also in this exhibition there are many exhibits which over the centuries have added to the unique aura of this admired, architectural monument. There are paintings, sculptures, silverware, carpentry as well as objects cast from tin. There are numerous examples of works by local artists and craftsmen. These include objects brought both from Wrocław, Silesia, and also from the far corners of Europe.... all these elements portray the former glory of this place and ensure the unique value of this collection. The exhibits are complemented by precious archives, old books and music – cultural masterpieces. Every piece of art that has survived and has been presented at the exhibition is systematically being renovated. We are a testimony to this “old beauty” revival. The beauty that can be observed not only in admired, architectural forms, but also in every detail of the church and every part of it. Rescuing these art works, as well as rescuing this wonderful place – in which for centuries prevailed, and still prevails *faith like a heart of bronze* – becomes our civilizational duty.

Piotr Oszczanowski

AN INTRODUCTION TO THE EXHIBITION

Faith like a heart of bronze

Nowadays, Silesian Churches of Peace in Jawor and Świdnica are definitely extraordinary places. They vibrate with an atmosphere which could not be duplicated elsewhere and they are – in an exceptional way – mysterious. Thanks to the Churches’ unusual forms and history, they have been unanimously signed on the list of world cultural heritage by the UNESCO World Cultural Heritage (13th of December 2001). As was emphasized in the reasoning supporting this decision, the Committee stressed the fact that these churches are “an exceptional testimony to the particular political and spiritual development in Europe and provide technical and architectural solutions, designed to meet the challenging conditions which were applied to builders and to the community. The churches are both an architectural and artistic testimony – where the faith and sense of community–belonging reigns”.

The Churches in Głogów, Jawor and Świdnica were created shortly after the middle of the seventeenth century. The church in Świdnica was the last to be built and was constructed in the years 1656–1657. Construction was influenced by political events, in particular the Thirty Years’ War and the Treaty of Westphalia in 1648. These churches were situated outside the city walls, and the cost of their construction was borne by the local communities. The imperial and royal authorities subsequently determined specific conditions for the churches’ formation. Imperial permission for building the church was passed to Świdnica in March 1652, and restricted provisions were issued. Those provisions allowed only for the church to be built at a specified distance from the city walls, so its presence did not decrease the defensive power of the city. Moreover, the document written in September the same year by the King – Ferdinand the IV made other restrictions and provisions more precise. The church had to – as was the case for the previous buildings in Głogów and Jawor – be made of clay and wood and be built according to a previously prepared plan. These rules were stated in the document : “nach eingeschickten Dissegno und Abriß”. Furthermore, no towers or bell towers were allowed around the church.

In the ongoing construction and equipping of the church the entire evangelical community and Świdnica's Duchy were involved constantly. Almost each of the interior's elements (paintings on the ceilings, paintings on the matroneum and wall decorations), equipment (epitaphs, furniture and sacred vessels) and some of the buildings from the church district were financed from the private funds of the faithful. These were the middle-class and aristocratic foundations that mostly supported the church, but local peasants also played their part in nurturing Świdnica's beauty. Every gift – as far as possible – was decorated with the emblem of the founders and commemorative inscriptions. These foundations were undoubtedly raising the importance and prestige of the church, but they also put an emphasis on the need of each individual becoming part of the community.

For most of the fine art pieces, created after the Thirty Years' War within the Protestant environment in Świdnica, there is a significant discrepancy between intellectual ability (that shapes its semantic strata), and the physical quality of the work produced. The latter characteristic can be easily explained as the Lutheran benefactors had only limited funds. Petitions for financial support were sent far beyond the boundaries of the province. They well illustrate the magnitude of the financial difficulties encountered. It was only the improved economic situation in the eighteenth century that enabled artists to be hired who produced high quality work (amongst many pieces are these made by the sculptor Gottfried August Hoffmann, the artists: Johann Georg Tchomschanski, Johann Klimann, Dominic Seibt, Joseph Seibt, Daniel Treschnack, goldsmiths: Gottfried Fischer, Johann Fischer and Johann Friedrich Wendrich, not to mention the Wrocław bronze-casters: Sebastian and Siegmund Götz). In all their undertakings they strove to improve the artistic value of the interior in the church in order to demonstrate that this aspect was not a matter of indifference to the Protestants.

The particular circumstances under which the church was built – and subsequently the length of time for which the Church of Peace has been serving people – have been an inspiration for many formal and functional solutions. These influences lead to the creation of this work of art which is by any measure exceptional. A simple utilitarian building – as this was the intended look of the church described by the authorities who issued the consent for its construction – thanks to the efforts of generations of believers over many long years has become both a historical monument and an example of world class art. We can be inspired by its richness, but we also owe respect and our concern to this place.

Agnieszka Seidel-Grzesińska

WYBRANA LITERATURA (DO WSTĘPU I NOT KATALOGOWYCH)

Aderhold (2011) = Stephan Aderhold, *Ostern am 3. Weihnachtsfeiertag? Gedanken eines Laien zu Benjamin Schmolcks Lied ‚MEin JESu/ der du alles weist‘*, „Schlesischer Gottesfreund. Nachrichten und Beiträge aus dem Evangelischen Schlesien“, 62 (Dezember 2011), Nr. 12, s. 180–182

Aderhold (2012a) = Stephan Aderhold, *Die Cantzel auf dem Sterbe=Bette – die Cantzel im Herzen. Zu Benjamin Schmolcks 275. Todestag*, „Schlesischer Gottesfreund. Nachrichten und Beiträge aus dem Evangelischen Schlesien“, 63 (Februar 2012), Nr. 2, s. 23–25

Aderhold (2012b) = Stephan Aderhold, *Ja, na klar, die Mittmanns. Zur Rückgabe eines ‚Foundations-Scheins‘ an die Schweidnitzer Friedenskirche*, „Schlesischer Gottesfreund. Nachrichten und Beiträge aus dem Evangelischen Schlesien“, 63 (März 2012), Nr. 3, s. 43–44

Aderhold (2012c) = Stephan Aderhold, *Katalog der Musikalien und Archivalien der Friedenskirche zu Schweidnitz – Kościół Pokoju w Świdnicy, Poland*, hrsg. im Auftrag der Kirchlichen Stiftung Evangelisches Schlesien und des Beauftragten der Bundesregierung Deutschlands für Kultur und Medien [<http://www.stiftung-evschlesien.de/musikalien.pdf> i <http://www.kosciolpokoju.pl/biblioteka/files/musikalien.pdf> (stan z 31.08. 2012 r.)]

Adler (1993) = Horst Adler, *Schweidnitz in alten Ansichten*, ³Zaltbommel/Niederlande 1993

Anonymus (1844) = *Chronologische Geschichte der evangelischen Friedenskirche zur Heil. Dreifaltigkeit vor Schweidnitz. Nebst einer Abbildung*, gedruckt bei Karl Friedrich Stuckart, Schweidnitz 1844

Augustyn (2009) = Aneta Augustyn, *Skarb w Kościele Pokoju*, „Gazeta Wyborcza. Wrocław“, 18 sierpnia 2009 r., s. 2

Augustyn (2010) = Aneta Augustyn, *Kielich mszalny z Kościoła Pokoju wraca do Świdnicy*, „Gazeta Wyborcza. Wrocław“, 5 listopada 2010 r., s. 3

Ausstellung von Goldschmiedearbeiten (1905) = *Ausstellung von Goldschmiedearbeiten schlesischen Ursprunges oder aus schlesischem Besitze*, 7. Oktober–19. November 1905, Schlesisches Museum für Kunstgewerbe und Altertümer, hrsg. von Erwin Hintze, Karl Masner, Breslau 1905

Banaś (1971) = Paweł Banaś, *Studia nad śląską architekturą protestancką 2. połowy XVII w.*, „Roczniki Sztuki Śląskiej“, 7 (1971), s. 35–89

Baege (1908) = Max Baege, *Das Gymnasium zu Schweidnitz in seiner geschichtlichen Entwicklung von der Gründung bis 1830. Festschrift zur zweihundertjährigen Jubelfeier*, Schweidnitz 1908

Brylla (1999) = Wolfgang J. Brylla, *Max Schaefer (1863–1940). Karl Renner (1894–1981). Kantorzy i organiści*, [w:] *Znani zielonogórzanie XIX i XX wieku*, pod red. Hieronima Szczegóły, t. 2, Zielona Góra 1999, s. 143–148

Bunzel (1958) = Hellmuth Bunzel, *Die Friedenskirche zu Schweidnitz. Geschichte einer Friedenskirche von ihrem Entstehen bis zu ihrem Versinken ins Museumsdasein*, Ulm 1958

Deventer (2003) = Jörg Deventer, *Gegenreformation in Schlesien*, Köln 2003

Deventer (2008) = Jörg Deventer, *Zweierlei Perspektiven. Gegenreformation in Schlesien ‚von oben‘ und ‚von unten‘*, [w:] *1707–2007 Altranstädter Konvention. Ein Meilenstein religiöser Toleranz in Europa*, Red. von Jürgen Rainer Wolf, Halle/Saale 2008 („Veröffentlichungen des Sächsischen Staatsarchivs. Reihe A: Archivverzeichnisse, Editionen und Fachbeiträge“, Bd. 10), s. 74–87

Eberlain (1900) = Gerhard Eberlein, *Die reformatorische Bewegung in Schweidnitz von ihren Anfängen bis zu ihrer Konsolidierung*, „Correspondenzblatt des Vereins für Geschichte der evangelischen Kirche Schlesiens“, 7 (1900), s. 131–152

Feldmann (1934) = Fritz Feldmann, *Chr. Gottlob Wecker. Ein Schüler Bachs als schlesischer Kantor*, „Bach-Jahrbuch“, 31 (1934), s. 89–100

Feldmann (1938) = Fritz Feldmann, *Musik und Musikpflege im mittelalterlichen Schlesien*, Breslau 1938 („Darstellungen und Quellen zur schlesischen Geschichte“, Bd. 37)

Feldmann (1970) = Fritz Feldmann, *Schlesiens Musikgeschichte im Überblick*, [w:] *Musik in Schlesien. „Schlesiens Musik – einst und jetzt“*, hrsg. von Lothar Hoffmann-Erbrecht und Fritz Feldmann, Dülmen (Westfalen) 1970 („Veröffentlichung des Arbeitskreises für Schlesisches Lied und Schlesische Musik“, Nr. 2)

Gerner (1997) = Manfred Gerner u.a., *Kościół Pokoju w Świdnicy. Die Friedenskirche in Schweidnitz*, Fulda 1996

Glaeser (1937) = Ernst Glaeser, *Die Pfarrkirche zu Schweidnitz*, [w:] *Bilder aus der Geschichte der Stadt Schweidnitz*, Schweidnitz 1937 (Gratisbeilage zur „Täglichen Rundschau für Mittelschlesien“, Verlag L. Heege), s. 29–36

Goguel (1852) = Eduard Goguel, *Geschichtliche Denkschrift betreffend die evangelische Friedenskirche „zur Heiligen Dreifaltigkeit“ vor Schweidnitz*, Schweidnitz 1852

Górski (2009) = Adam Górski, *Śmiertelność dzieci średnich i wyższych warstw społecznych w świetle inskrypcji nagrobnych i księgi zgonów miasta Wschowy*, [w:] *Scriptura, diploma, sigillum: prace ofiarowane Profesorowi Kazimierzowi Bobowskiemu*, red. nauk. Joachim Zdrenka, Joanna Karczewska, Zielona Góra 2009, s. 381–193

Górski (2010) = Adam Górski, *Kościół Pokoju w Świdnicy – Biblioteka. Baza Danych – Starodruki*, msps, Zielona Góra 2010

Górski, Krawczuk (2010) = *Instrukcja organizacyjna Kościoła Pokoju z lat 1650–1725*, opracowanie rękopisu i opatrzenie wstępem Adam Górski, Wojciech Krawczuk, Świdnica 2011 („Biblioteka cyfrowa kościoła Pokoju w Świdnicy – cztery elektroniczne wydawnictwa”, wyd. Parafia Ewangelicko-Augsburska w Świdnicy)

Górski, Krawczuk (2010) = *Matrykuła Kościoła Pokoju z lat 1652–1784*, opracowanie rękopisu i opatrzenie wstępem Adam Górski, Wojciech Krawczuk, Świdnica 2011 („Biblioteka cyfrowa Kościoła Pokoju w Świdnicy – cztery elektroniczne wydawnictwa”, wyd. Parafia Ewangelicko-Augsburska w Świdnicy)

Grochowska (1993) = Ewa Beata Grochowska, *Ergebnisse der Literatur- und Quellenrecherche in Schlesiens Archiven und Bibliotheken bzw. die Friedenskirche ‚Zur heiligen Dreifaltigkeit‘ – Literatur und archivalische Quellen zur Baugeschichte*, [w:] *Referate des deutsch-polnischen Workshops zum Stand der Untersuchungen. Świdnica/Schweidnitz 20.09.–22.09.1993. Modellhafte geschichtliche und restauratorische Untersuchungen und konservatorische Maßnahmen an der Friedenskirche zur Heiligen Dreifaltigkeit in Schweidnitz*, Polen, Schweidnitz / Świdnica (msps powielany, strony niepaginowane)

Haacke (1852) = Gustav Adolf Haacke, *Das 200-jährigen Jubelfest der evangelischen Friedenskirche zur heiligen Dreifaltigkeit vor Schweidnitz*, Schweidnitz 1852

Hamann (1950) = Fritz Hamann, *Dokumente zur Musikpflege in Schweidnitz (Schlesien) um 1700*, „Die Musikforschung“, 3 (1950), H. 1, s. 72–74

Hintze (1912) = Erwin Hintze, *Schlesische Goldschmiede*, „Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift“, N.F. 6 (1912), s. 93–138

Hoffmann (1833) = Carl Julius Adolph Hoffmann, *Die Tonkünstler Schlesiens. Ein Beitrag zur Kunstgeschichte Schlesiens, vom Jahre 960 bis 1830. Enthaltend biographische Notizen über schlesische Komponisten, musikalische Schriftsteller und Pädagogen, Virtuosen, Sänger, Kantoren, Kammermusiker, Instrumentenmacher, so wie über Beförderer und Liebhaber der Tonkunst. Verfaßt und herausgegeben von Carl Julius Adolph [Hugo] Hoffmann, Chor=Direktor an der kath. Stadt=Pfarrkirche und Lehrer des Gesanges am königl. Gymnasium zu Oppeln, Breslau 1830*

Hoffmann-Erbrecht (2001) = *Schlesisches Musiklexikon*, hrsg. von Lothar Hoffmann-Erbrecht, Augsburg 2001

Hutter (1990) = Ulrich Hutter, *Die Friedenskirche zu Schweidnitz, [w:] Schweidnitz im Wandel der Zeiten*, bearb. von Werner Bein, Ulrich Schmilewski, Würzburg 1990, s. 258–268

Jahresbericht KGB = „Jahresbericht der Königlichen Bibliothek zu Berlin“, Berlin 1914/1915

Jessen, Schwarz (1938) = Hans Jessen, Walter Schwarz, *Schlesische Kirchen- und Schulordnungen von den der Reformation bis ins 18. Jahrhundert*, Görlitz 1938

Kizik (1998) = Edmund Kizik, *Śmierć w mieście hanzeatyckim*, Gdańsk 1998

Kolbuszewska (2008) = Aniela Kolbuszewska, *Katalog rękopisów muzycznych XVIII i XIX wieku Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu ze zbiorów Wrocławskiego Kościoła św. Elżbiety. = Katalog der Musikhandschriften des 18. und 19. Jahrhunderts der Universitätsbibliothek Breslau aus den Sammlungen der Breslauer St. Elisabethkirche*, Wrocław 2008 („Acta Universitatis Wratislaviensis. Bibliothecalia Wratislaviensia”, t. 8)

Krause (1714) = Theodor Krause, *Die Vortrefflichkeit des Evangelischen Zions Zur. heil. Dreyfaltigkeit vor Schweidnitz in seinen Predigern. In einem Glück=Wunschung= Schreiben an den S.T. Herrn Benjamin Schmolcken. Bisherigen best=meritist gewesenem Senioremdaselbsten, nunmehr aber Hochverordneten Pastorem Primarium und Inspectorem der Schulen kurzlich entworfen von [...], Schweidnitz 1714*

Kriegseisen (1996) = Jacek Kriegseisen, *Raumbuch. Inwentaryzacja konserwatorska wyposażenia kościoła Pokoju w Świdnicy, mspś Niemieckiego Centrum Rzemiosła i Ochrony Zabytków – Placówka Terenowa w Świdnicy*, Świdnica 1996

Lutsch (1889) = Hans Lutsch, *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien, Bd. 2: Die Kunstdenkmäler der Landkreise des Reg.-Bezirks Breslau*, Breslau 1889

Langhannß (1752) = Gottfried Langhannß, *Bey dem von weyl. Sr. Hoch=Ehrwürden Herrn M. Gottfried Hahn, Hochverdienten Seniore des Evangelischen Ministerii von Schweidnitz vor die Evangel. Schule daselbst mildreichst gestifteten und auf Jubel=Gedächtniß der Evangelischen Kirchen vor Schweidnitz Anno 1752. den 25 Septembr. zu halten, verlegten Actu Praemiali wird Jerubabel, Fürst der Juden, Der die Aufbauung des andern Tempels zu Jesrusalem auf Befehl Cyrii, König in Persien besorget, Von einigen Frommen und Fleißigen in hiesiger Evangelischen Schule Studierenden, auf den 26. 27. und 28 Sept. dieses 1752 Jahres Zum Beschlußder Jubel=Freude aufgeföhret werden. Wozu Durch eine Einladung=Schrift Von der vor Hundert Jahren geschehenen Aufrichtung der Evangelischen Kirche vor Schweidnitz einige Nachricht giebt, Und dadurch Alle Hohe und Niedere Patronen, und freunde unserer Schulen Mit geziemender Ehrerbiethigkeit einladet [...], gedruckt und zu finden bey Joh. Christian Müllern. 1752*

Malarstwo śląskie (2009) = *Malarstwo śląskie 1520–1800*, pod red. Ewy Houszki, katalog zbiorów Muzeum Narodowego we Wrocławiu, Wrocław 2009

Mann (1985) = Theo Johannes Mann, *Geschichte der Stadt Schweidnitz. Ein Gang durch 700 Jahre deutscher Kultur in Schlesien*, Reutlingen/Württ. 1985

Naso (1667) = Ephraim Ignaz Naso von Löwenfels, *Phoenix Redivivus Dukatum Suidnicensis und Iauroviensis. Der wiederlebendige Phoenix der Beyden Fürstenthümer Schweidnitz und Jauer Autore Epfraim Ignatio Nasone Jc^o Supremae Regiae; Curiae, Ducatus Silesiae Concipista*, Breslau 1667

Nicolai (1909) = Rudolf Nicolai, *Benjamin Schmolck, sein Leben, seine Werke und Bibliographie*, Liegnitz 1909 („Beiheft zum Correspondenzblatt des Vereins für Geschichte der evangelischen Kirche Schlesiens”, Bd. 11, H. 2)

Oszczanowski (1998) = P. Oszczanowski, *Krótka historia „powinowatych w Sławie i w Cnocie” – czyli artyści wrocławscy XVII wieku od Walthera do Willmanna*, [w:] *Prawda i Twórczość*, pod red. Mateusza Kapustki, Wrocław 1998, s. 55–84

Oszczanowski (2003a) = Piotr Oszczanowski, *Śląskie Kościoły Łaski – pomiędzy wiernością Bogu i sumieniu a lojalnością wobec władzy doczesnej*, [w:] *Agresorzy – Obrońcy. Obecność szwedzka w Europie Środkowej w XVII–XVIII wieku*, katalog wystawy pod red. Arkadiusza Dobrzynieckiego i Agnieszki Seidel-Grzebińskiej, Wrocław 2003, s. 27–36

Oszczanowski (2003b) = Piotr Oszczanowski, *Rodzina Götzów – z historii wrocławskiego ludwisarstwa. Wstęp do badań*, [w:] *Ludwisarstwo w Polsce. Materiały z III Sesji Naukowej z cyklu Rzemiosło artystyczne i wzornictwo w Polsce zorganizowanej przez Muzeum Okręgowe w Toruniu oraz Toruński Oddział Stowarzyszenia Historyków Sztuki*, w dniach 8–9. 11. 2002 r., Muzeum Okręgowe w Toruniu – Toruński Oddział Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Toruń 2003, s. 75–87

Oszczanowski (2011a) = Piotr Oszczanowski, *Dla oglądu, dla świadectwa, dla pamięci, dla znaku. Grafika w starych drukach (do 1800 r.) Biblioteki kościoła Pokoju w Świdnicy / Zum Ansehen, zum Zeugnis, zum Gedächtnis, zum Zeichen. Grafische Bestände aus der Büchersammlung (bis 18000) der Bibliothek der Friedenskirche in Schweidnitz*, Świdnica 2011 („Biblioteka cyfrowa Kościoła Pokoju w Świdnicy – cztery elektroniczne wydawnictwa”, wyd. Parafia Ewangelicko-Augsburska w Świdnicy)

Oszczanowski (2011b) = Piotr Oszczanowski, *Mosiężne misy norymberskie ze zbiorów Biblioteki kościoła Pokoju w Świdnicy / Die Nürnberger Messingschüsseln (Taufschalen) aus den Sammlungen der Bibliothek der Friedenskirche in Schweidnitz*, [w:] idem, *Dla oglądu, dla świadectwa, dla pamięci, dla znaku. Grafika w starych drukach (do 1800 r.) Biblioteki kościoła Pokoju w Świdnicy / Zum Ansehen, zum Zeugnis, zum Gedächtnis, zum Zeichen. Grafische Bestände aus der Büchersammlung (bis 1800) der Bibliothek der Friedenskirche in Schweidnitz*, Świdnica 2011 („Biblioteka cyfrowa Kościoła Pokoju w Świdnicy – cztery elektroniczne wydawnictwa”, wyd. Parafia Ewangelicko-Augsburska w Świdnicy), s. 237–247

Oszczanowski, Gromadzki (1995) = Piotr Oszczanowski, Jan Gromadzki, *Theatrum vitae et mortis. Grafika, rysunek i malarstwo książkowe na Śląsku w latach ok. 1550–ok. 1650*, katalog wystawy, Muzeum Historyczne we Wrocławiu, Wrocław 1995

Raebiger = Karl Raebiger, *Das evangelische Schweidnitz und der Reichstag zu Regensburg 1652–1654. Ein Beitrag zur Geschichte der Gegenreformation*, [b.m.r.]

Restauracja Kościoła Pokoju (1997) = *Restauracja Kościoła Pokoju w Świdnicy. Badania konserwatorskie wystroju wnętrza. Restaurierung der Friedenskirche in Schweidnitz. Konservatorische Untersuchungen der Innenraumausstattung*, Fulda 1997

Rosa (1994) = Halina Rosa, *Gesamtcharakteristick der Stuehlen in der Friedenskirche Schweidnitz*, [w:] *Restaurierung der Friedenskirche vor Schweidnitz/Swidnica. Referate des zweiten deutsch-polnischen Workshops zum Stand der Untersuchungen*, 3–4. November 1994, Schweidnitz / Świdnica (msps powielany, strony niepaginowane)

Schmolck (1712) = Benjamin Schmolck, *Der Lustige Sabbath [...]*, *Jauer-Schweidnitz 1712*, Digitalisat, Berlin 2012 [<http://resolver.staatsbibliothek-berlin.de/SBB0000520F00000000>]

Schmolck (1740–1744) = Benjamin Schmolck, *Sämmtliche Trost- und Geistreiche Schrifften*, Tübingen 1740–1744, 2. Bände, [w:] *Bibliothek der deutschen Literatur. Mikrofiche-Gesamtausgabe nach den Angaben des Taschengoedeke. Eine Edition der Kulturstiftung der Länder*, hrsg. von Axel Frey et al., München 1990–2005

Schmolck (1823) = Adolph Wilhelm Schmolck, *Betrachtungen, Gebete und Lieder auf alle Wochen= Feier= und Festtage des Jahres. Ein Erbauungsbuch für gebildete Christen*, 2. Bände, Berlin 1823

Schmidt (1846–1848) = Julius Friedrich Schmidt, *Geschichte der Stadt Schweidnitz*, Bd. 1–2, Schweidnitz 1846–1848

Schmidt (1852) = Julius Friedrich Schmidt, *Geschichte des Protestantismus in Schweidnitz*, Schweidnitz 1852

Schönherr (2002) = Albrecht Schönherr, *65 Von guten Mächten treu und still umgeben*, [w:] *Liederkunde zum Evangelischen Gesangbuch. Ausgabe in Einzelheften*, Göttingen 2002 („Handbuch zum Evangelischen Gesangbuch”, Bd. 3, hrsg. von Gerhard Hahn und Jürgen Henkys, H. 4)

Sörries (2008) = Reiner Sörries, *Von Kaisers Gnaden. Protestantische Kirchenbauten im Habsburger Reich*, Köln–Weimar–Wien 2008

Schubert (1911) = Heinrich Schubert, *Bilder aus der Geschichte der Stadt Schweidnitz*, Schweidnitz 1911

Schultze (1938) = Otto Schultze, *Predigergeschichte des Kreises Schweidnitz-Reichenbach*, Glogau 1938

Seidel (1994) = Agnieszka Seidel, *Wort-Bild-Kompositionen mit emblematischem Charakter in der Friedenskirche Schweidnitz*, [w:] *Restaurierung der Friedenskirche vor Schweidnitz/Świdnica*. Referate des zweiten deutsch-polnischen Workshop zum Stand der Untersuchungen. 3 und 4. November 1994, Schweidnitz / Świdnica (msps powielany, strony niepaginowane)

Seidel (1995) = Agnieszka Seidel, *Słowno-obrazowa dekoracja empor i łóż w Kościele Pokoju w Świdnicy*, praca magisterska napisana pod kierunkiem dr. hab. Jana Harasimowicza, Wrocław 1995 (msps Biblioteka Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego, sygn. nr 348)

Seidel-Grzesińska (1997) = Agnieszka Seidel-Grzesińska, *Elementy emblematyczne pomników sepulkralnych w kościele Pokoju w Świdnicy*, [w:] *O sztuce sepulkralnej na Śląsku*, red. Bogusław Czechowicz i Arkadiusz Dobrzyniecki, materiały z sesji Oddziału Wrocławskiego Stowarzyszenia Historyków Sztuki, 25–26 października 1996 r., Wrocław 1997, s. 87–104

Seidel-Grzesińska (1998) = Agnieszka Seidel-Grzesińska, *Die Bildausstattung der sogenannten Fürstensteiner Loge in der Friedenskirche zu Schweidnitz als Beispiel eines Impresenzyklus in einem sakralen Raum Schlesiens*, [w:] *Zur Literatur und Kultur Schlesiens in der Frühen Neuzeit aus der interdisziplinären Sicht*, Tagungsband, hrsg. von Mirosława Czarnecka, Wrocław 1998 („Acta Universitatis Wratislaviensis”, n° 1968), s. 127–136

Seidel-Grzesińska (1999) = Agnieszka Seidel-Grzesińska, *Siedemnastowieczny wystrój i wyposażenie kościoła Pokoju w Świdnicy. Wybrane zagadnienia ikonograficzne*, „Rocznik Świdnicki”, 26 (1998), Świdnica 1999, s. 56–87

Seidel-Grzesińska (2000a) = Agnieszka Seidel-Grzesińska, *Kościół Pokoju w Świdnicy. Architektura, wystrój i wyposażenie z lat 1652–1741*, praca doktorska przygotowana w Instytucie Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego pod kierunkiem prof. dr. hab. Jana Harasimowicza, Wrocław 2000, t. I – tekst, t. II katalog (msps Biblioteka Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego, sygn. nr D-66)

Seidel-Grzesińska (2000b) = Agnieszka Seidel-Grzesińska, *Sztuka jako płaszczyzna polemiki wyznaniowej w siedemnastowiecznej Świdnicy*, [w:] *Sztuka i dialog wyznań w XVI i XVII wieku*, materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Wrocław, listopad 1999, red. naukowy Jan Harasimowicz, Warszawa 2000, s. 294–306

Seidel-Grzesińska (2002) = Agnieszka Seidel-Grzesińska, *Barokowe aparaty kościelne fundacji świdnickich protestantów*, [w:] *Marmur dziejowy. Studia z historii sztuki*, Poznań 2002 (Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Wydział Nauk o Sztuce. Prace Komisji Historii Sztuki, t. 32 we współpracy z Uniwersytetem Wrocławskim), s. 248–258

Seidel-Grzebińska (2003) = Agnieszka Seidel-Grzebińska, *Niderlandzkie wzorce w protestanckim malarstwie śląskim. „Ostatnia Wieczerza” z warsztatu Piotra Pawła Rubensa*, [w:] *Niderlandyzm na Śląsku i w krajach ościennych*, red. Mateusz Kapustka, Andrzej Kozieł, Piotr Oszczanowski, Wrocław 2003 („Acta Universitatis Wratislaviensis”, n° 2508, Historia Sztuki XVII), s. 352–361

Seidel-Grzebińska (2004a) = Agnieszka Seidel-Grzebińska, *Kościół Pokoju w Jaworze i Świdnicy / Die Friedenskirchen zu Schweidnitz und Jauer*, [w:] *Kościół Pokoju na Dolnym Śląsku*, Głogów 2004, s. 42–56

Seidel-Grzebińska (2004b) = Agnieszka Seidel-Grzebińska, *Słowo zakłęte w obraz. Teologiczne treści dekoracji wnętrza świdnickiego kościoła Pokoju*, [w:] *II Forum Polskich Miast i Miejsc UNESCO*, Świdnica–Jawor 2004, s. 31–42

Seidel-Grzebińska (2005) = Agnieszka Seidel-Grzebińska, *Das sichtbare „Wort Gottes” an der Decke des evangelischen Friedenskirche zu Schweidnitz*, [w:] *Kulturgeschichte Schlesiens in der Frühen Neuzeit*, hrsg. von Klaus Gerber, Bd. 2, Tübingen 2005, s. 911–924

Steinborn, Oszczanowski (2003) = Bożena Steinborn, Piotr Oszczanowski, *Aneks. Spis rycin użytych w obrazach śląskich od XVI do połowy XVII wieku*, red. Mateusz Kapustka, Andrzej Kozieł, Piotr Oszczanowski, Wrocław 2003 („Acta Universitatis Wratislaviensis”, n° 2508, Historia Sztuki XVII), s. 63–79

Śląsk – perła (2006) = *Śląsk – perła w Koronie Czeskiej. Trzy okresy świetności w relacjach artystycznych Śląska i Czech*, katalog wystawy w Muzeum Miedzi w Legnicy i w Národní galerii v Praze, red. Andrzej Niedzielenko, Vit Vlášek, Praha 2006

Tuchołka-Włodarska (1989) = Barbara Tuchołka-Włodarska, *Dary, przekazy i zakupy Muzeum Narodowego w Gdańsku w latach 1976–1986. Metale*, „Gdańskie Studia Muzealne”, 5 (1989), s. 246–267

Werner (2001) = Matthias Werner, *135 Schmückt das Fest mit Maien*, [w:] *Liederkunde zum Evangelischen Gesangbuch. Ausgabe in Einzelheften*, Göttingen 2001 („Handbuch zum Evangelischen Gesangbuch”, Bd. 3, hrsg. von Gerhard Hahn und Jürgen Henkys, H. 2), s. 89–93

Worthmann (1902) = Ludwig Worthmann, *Die Friedenskirche zur heiligen Dreifaltigkeit zur Schweidnitz. Festgabe zur Vierteljahrtausend-Feier am 22. September 1902*, Schweidnitz 1902

Worthmann (1929) = Ludwig Worthmann, *Führer durch die Friedenskirche zu Schweidnitz*, Schweidnitz 1929

Zimmermann (1786) = Friedrich Albert Zimmermann, *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien*, Bd. 6, Brieg 1786

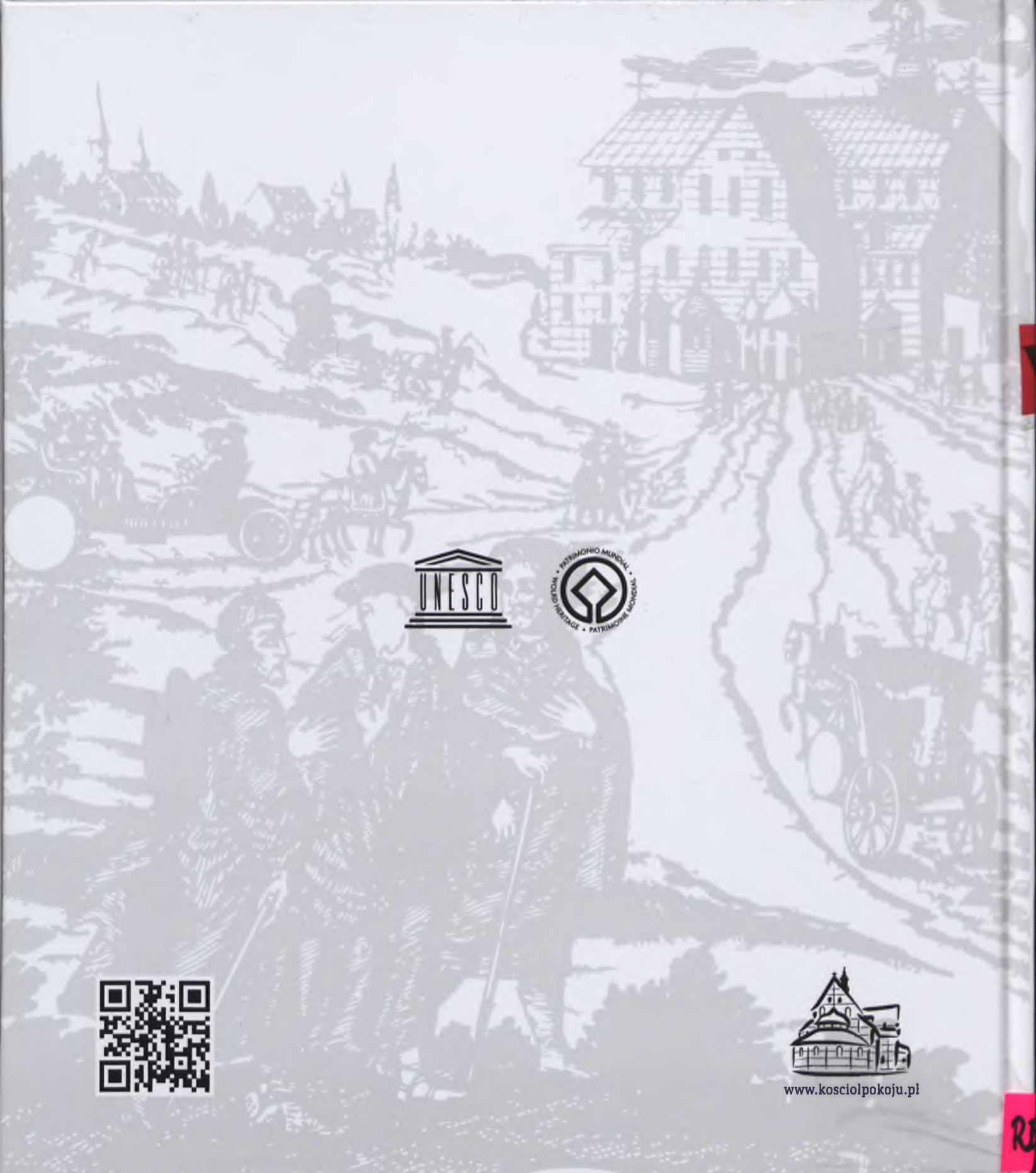

15,-

Miejska Biblioteka
Publiczna w Jaworze

02401-000090225

THE GREAT

www.kosciolpokoju.pl

20